

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”

**РОЗВИТОК
БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НА СУМЩИНІ
(середина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Монографія

За загальною редакцією кандидата економічних наук
С. В. Тихенка

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2013

УДК 336.71(477.52)
ББК 65.262.10(4Укр-4Сум)
Р64

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 8 від 12.04.2013.

Укладачі:

С. В. Тихенко, кандидат економічних наук, доцент,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

Г. І. Корогод, кандидат історичних наук, доцент,
Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. І. Кисельов, член Національної спілки краєзнавців України,
завідуючий Народним музеєм ремесел та побуту Слобожанщини

Рецензенти:

І. В. Сало, доктор економічних наук, професор
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

О. М. Кравченко, кандидат історичних наук,
Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка;

Н. М. Демиденко, кандидат історичних наук,
Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.) [Текст] : монограф. / за заг. ред. канд. екон. наук С. В. Тихенка ; [уклад.: С. В. Тихенко, Г. І. Корогод, О. І. Кисельов] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2013. – 166 с. [15] арк. іл.

Р64

ISBN 978-966-8958-91-5

До монографії увійшли матеріали з розвитку банківської справи на Сумщині в середині XIX – на початку XX століття. До уваги читача подано системний аналіз архівних документів, матеріалів краєзнавчих музеїв, бібліотек, документів та фотографій з приватних колекцій. Зроблена спроба комплексно висвітлити всі види діяльності кредитно-фінансових установ, що працювали на Сумщині. Окрім суто фінансових та економічних питань, у монографії відображені історичні постаті того часу, соціальні та побутові особливості діяльності банківських службовців, архітектурні особливості банківських установ та інше.

Видання розраховане на фінансистів, науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, а також на широкий загал читацької аудиторії.

УДК 336.71(477.52)
ББК 65.262.10(4Укр-4Сум)

ISBN 978-966-8958-91-5

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2013

© Тихенко С. В., Корогод Г. І., Кисельов О. І., 2013

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Державний банк – головний банк Російської імперії.....	6
Розділ 2. Підтримка села та сільгоспвиробника іпотечними (земельними) державними банками	23
Розділ 3. Міські громадські банки як опора місцевого самоврядування.....	29
Розділ 4. Місцеві земства та їхні кредитно-фінансові установи.....	55
Розділ 5. Комерційні банки – локомотиви розвитку підприємництва на початку ХХ ст.	75
Розділ 6. Роль товариств взаємного кредиту в кредитуванні нової буржуазії.....	91
Розділ 7. Установи дрібного кредиту, ощадні каси – джерела доступних фінансів та акумулювання коштів дрібних вкладників	113
Розділ 8. Кредитно-фінансові установи Сумщини у період Першої світової війни.....	133
Розділ 9. Грошові знаки та їх сурогати на території Сумщини періоду 1917–1920 рр.....	139
Висновки.....	155
Список використаної літератури.....	162

ВСТУП

Сумщина – край з цікавою і неоднозначною історією. Протягом десятків століть вона була підпорядкована різним державам та територіальним угрупованням. Сумська земля багата на таланти та визначні особистості. Серед наших земляків – відомих фахівців з фінансів та банківської справи – Олексій Алчевський, купець, промисловець, банкір, засновник першого акціонерного іпотечного банку – Харківського земельного банку, третього в Російській імперії – Харківського торговельного банку; Михайло Терещенко, підприємець, меценат та фінансист, міністр фінансів Тимчасового уряду, людина, яка врятувала австрійський банк “Кредит-Анштальт” від банкрутства та анексії гітлерівською Германією; Григорій Сокольников (Гірш Бриліант), командуючий армією, перший нарком фінансів СРСР; Володимир Стельмах, банкір, економіст, колишній голова Національного банку України, почесний громадянин м. Суми; Віктор Ющенко, фінансист, державний та політичний діяч, колишній голова Національного банку України, колишній прем’єр-міністр, третій Президент України.

На нашу думку, історія розвитку банківської справи на Сумщині потребує більш детального вивчення та узагальнення. Дане дослідження охоплює період від появи перших банків на Сумщині (середина XIX ст.) до революції 1917 р. В перспективі заплановано дослідження розвитку банківських закладів до сучасного часу включно.

Монографія не претендує на всеохоплююче дослідження по даній темі. На жаль, в історії розвитку банківської справи на Сумщині чимало “білих плям”, що пов’язано з втратою частини історичних матеріалів та документів після революції 1917 р., громадянської війни, Великої Вітчизняної війни. Лише в м. Суми з 1917 по 1920 р. тричі до влади приходили більшовики і перехід влади здійснювався далеко не мирним способом. Після встановлення радянської влади купецтво, дворянство та духовенство були піддані гонінню та репресіям. До цієї категорії також потрапили банкіри, особливо з числа керівного складу. У 30-х роках відбулися чергові хвилі репресій і зберігати документи та фотографії своїх предків було небезпечно. Ускладнює дослідження також те, що нинішня Сумщина в дореволюційний період була розділена на повіти, які входили до складу чотирьох губерній: Курської,

Полтавської, Чернігівської та Харківської. Матеріал для дослідження довелось збирати в архівах, бібліотеках, краєзнавчих музеях, історичних клубах, в середовищі краєзнавців та колекціонерів.

Системно та всеохоплююче розвиток банківської справи на Сумщині не досліджувався. Автори, як правило, описували окремі банківські установи або часові періоди їх діяльності. Певним винятком є книга В. І. Міщенко та Г. І. Корогод “Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.), матеріали з якої частково використані в даній монографії.

На момент появи перших банків територія Сумщини входила до складу Російської імперії, тому законодавча, нормативна база, порядки та устрої, на які спиралась вся фінансово-кредитна система, були сформовані в правовому полі держави.

Для покращення сприйняття, популяризації банківської справи та Сумського регіону монографія має не виключно науковий, а науково-популярний характер. Окрім встановлення періоду виникнення банківських установ, персонального складу службовців, основних банківських функцій зроблена спроба показати особливості життя не тільки банкірів, але й інших верств суспільства, дух та історію того часу.

Висловлюємо велику подяку Державному архіву Сумської області, сумським міській та обласній бібліотекам, краєзнавчим музеям області, Сумському обласному історичному клубу ім. А. Булатовича, історикам-краєзнавцям Г. Корогод, М. Манько, О. Ленському, В. Комарову, М. Сергієнко, В. Токареву, О. Кисельову, С. Гуцану та всім, хто причетний до даного дослідження.

Монографія підготовлена колективом науковців у наступному складі:

Тихенко Сергій Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник науково-дослідного центру ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України” (вступ, розділи 1–6, висновки);

Корогод Галина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ (розділи 7–8);

Кисельов Олександр Іванович, член Національної спілки краєзнавців України, завідуючий Народним музеєм ремесел та побуту Слобожанщини (розділ 9).

РОЗДІЛ 1. ДЕРЖАВНИЙ БАНК – ГОЛОВНИЙ БАНК РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Державний банк Російської імперії було засновано в 1860 р., в період активного реформування та реорганізації банківської системи. Його попередниками були: “Монетна контора”, створена за царювання Анни Іоанівни, Дворянський Позичковий Банк в Санкт-Петербурзі (1754 р.), Державний Асигнаційний Банк (1786 р.), Державний Позичковий Банк (1796 р.), створений за царювання Олександра I Державний Комерційний Банк (1817 р.).

Спонукав до створення єдиного Державного банку розвиток капіталістичних відносин, швидкий ріст економіки та проведення реформ на загальнодержавному рівні. Заснування банку було однією з численних реформ, що проводились за керування країною імператором Олександром II. Роль держави в економічному розвитку країни була суттєва та вирішальна, відтак державному банку відводилось ключове місце у фінансовій та грошовій сферах.

Основною функцією новоствореного Державного банку було надання короткотермінових комерційних кредитів (позик), згідно зі статутом він був заснований “для поживавлення торговельних оборотів і укріплення грошової кредитної системи” (*пер. авт.*). Банк також здійснював облік векселів та інших термінових державних і громадських відсоткових паперів і іноземних тратт, купівлю та продаж дорогоцінних металів, прийом платежів по векселях і інших термінових грошових документах, прийом вкладів, надання позик і купівлю державних цінних паперів за власний рахунок та інші операції.

Державний банк поступово набрав впливу та здійснював нові функції. Протягом 1860–1894 рр. його діяльність не відрізнялась особливо від діяльності інших банків і сам банк був, насамперед, допоміжним закладом Міністерства фінансів. Переважна частина ресурсів Державного банку йшла на фінансування державної скарбниці. Частково на банк покладалась функція, що входила до компетенції Міністерства фінансів, а саме: проведення викупних операцій, підтримка державних іпотечних банків та ін. До 1887 р. Держбанк здійснював ліквідацію, закриття та передачу на баланс рахунків банків, що були закриті в ході реформи. Всі ліквідаційні процедури повинні були відбуватись за

рахунок Державного казначейства, що виступало боржником зазначених банків. Проте казначейство було не в змозі надавати необхідні кошти у зв'язку з бюджетним дефіцитом, тому Держбанк був зобов'язаний направляти значні кошти зі свого прибутку на ці цілі.

Державний борг, що накопичився внаслідок таких операцій, був компенсований Держбанку в 1901 р. Протягом всього періоду своєї діяльності Державний банк брав участь у реалізації економічної та фінансової політики уряду, підтримуючи створення комерційних банків, в тому числі за рахунок цільових позастатутних позик. Він також фінансував та виділяв субсидії банкам – банкрутам, займався активами та пасивами таких банків, їх управлінням та наступним продажем.

У 80-х роках XIX ст. Держбанк брав активну участь у грошовій реформі, котра розпочалась в 1895 р. та закінчилась в 1898 р. впровадженням в Росії золотого монометалізму. В ході цієї ж реформи Держбанк отримав право емісії грошей.

З затвердженням у 1894 р. нового статуту розпочався новий період в діяльності Держбанку. Після грошової кризи 1905–1906 рр., спровокованої російсько-японською війною та революцією, розпочалась трансформація Держбанку в національний банк, центральну банківську установу. Напередодні Першої світової війни він став одним із найбільш впливових європейських кредитних закладів з величезним золотим запасом, коефіцієнт котрого, за виключенням кризового 1906 р., не знижувався менш як до 93 %, а в середньому був вищим 100 %. Державний банк здійснював всі види банківських операцій та послуг, регулював грошовий обіг та валютні розрахунки Росії та через комерційні банки брав активну участь у кредитуванні промисловості та торгівлі. Важливим напрямком діяльності було надання позик під сільськогосподарські операції, в першу чергу – вирощування зернових культур. З 1910 р. Держбанк займався будівництвом та обслуговуванням елеваторів та зерносховищ у губерніях.

Отож у своїй діяльності, особливо на початку XX ст., Держбанк займав домінуюче положення серед кредитних установ країни. В його управлінні були чималі вільні кошти казни (кредитні білети, цінні папери, дорогоцінні метали), які слугували забезпеченням емісії грошей. Репутація як самого Держбанку, так і рубля та державних цінних паперів була досить високою серед світових фінансових закладів.

На відміну від комерційних банків, відділення Держбанку очолював керуючий, а другою особою був не товариш (заступник), а контролер. Іншими ключовими посадами в банку були посади бухгалтера, касира.

У деяких відділеннях існувала така посада, як журналіст – службовець, який вів журнали обліку банківських операцій. Особлива роль відводилась швейцарам. Вони частково виконували функції представницькі, охорони, секретарів та ін. З 1909 р. у відділеннях Держбанку введено посади інспекторів дрібного кредиту, які опікувались відповідними фінансово-кредитними установами. При відділеннях функціонували місцеві казначейства, ощадні каси. На території Сумщини відділення Державного банку були відкриті у двох повітових містах – Сумах та Ромнах. Вони мали статус відділень III розряду.

Сумське відділення Державного банку

Сумське відділення Державного банку було відкрите у 1896 р. За даними Харківського календаря на 1899 р. у відділенні працювали: керуючий – Є. Є. Коведяєв, колезький радник; контролер – М. Д. Дегай, колезький асессор; касир – К. І. Линтварьов, колезький реєстратор; помічник контролера М. Ф. Шушковський, дворянин.

У різний час відділення банку очолювали Єгор Єгорович Коведяєв (1898–1909 рр.), Петро Семенович Токарський, колезький радник (1909–1910 рр.), Петро Миколайович Патрик, статський радник (1910–1918 рр.).

За даними того ж Харківського календаря, на 1917 р. основний склад банку був таким: керуючий – П. М. Патрик старший радник; контролер В. Я. Балакшей-Котляревський, надвірний радник; бухгалтер – С. М. Муратов, надвірний радник; касир – К. І. Линтварьов, колезький радник; секретар – А. А. Касименко, губернський секретар; помічники контролера – А. А. Ауліх, колезький асесор К. Ф. Дубиков, нижній чин; помічники касира першого розряду – А. А. Гирин, нижній чин, І. М. Усатий, губернський секретар; помічник касира другого розряду – І. Л. Дорошенко, колезький реєстратор; рахункові чиновники першого розряду – А. П. Грязнов, губернський секретар, В. Ф. Диченко, губернський секретар, В. І. Крижановський, колезький реєстратор, В. В. Кучерський, титулярний радник, С. А. Митько, губернський секретар, Ф. П. Трегубов, колезький реєстратор; рахункові чиновники другого розряду – О. О. Бернадська, В. П. Марченко, Е. К. Цань [117, с. 124].

Посада касира банку була відповідальною та престижною. Касир Костянтин Іванович Линтварьов, представник відомої в Сумах родини Линтварьових, був відомим громадським діячем, членом управи Сумського земства. До 1912 р. у відділенні працював інспектор дрібного кредиту Подольський Іван Михайлович, дворянин, економіст, журналіст, котрий професійно займався питаннями розвитку кредитних

товариств. Він публікувався у столичних виданнях – журналах “Вестник кооперации”, “Вестник мелкого кредита” (в останньому займав посаду редактора), був одним із організаторів з’їзду представників кредитних товариств у Сумах, делегатом аналогічних всеросійських з’їздів, членом Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств.

Сумське відділення Державного банку приймало вклади, видавало позики, обліковувало векселі, розповсюджувало цінні папери, здійснювало грошові перекази, купувало у населення дорогоцінні метали, обмінювало валюту, забезпечувало тиражними таблицями інші кредитні установи, зокрема відділення Об’єднаного і Азовсько-Донського комерційних банків, Сумський міський громадський банк, Олександрівський селянський сільськогосподарський банк, надавало позики комерційним банкам, кредитним товариствам, сільським громадам, церковним закладам, фізичним особам. Станом на 1914 р. відділення надало 16 кредитів комерційним банкам на загальну суму 2 920 тис. руб. Обслуговування як дрібних клієнтів, так і установ та організацій передбачало значні обсяги канцелярської та бухгалтерської роботи. Так, у листі до Державного банку від 26 березня 1910 р. № 4065. Сумське відділення звітує за 1909 р., що вхідних та вихідних поштових надходжень було 42 237(!), видано переказних білетів та телеграм – 2 104.

Чистий прибуток відділення мав від’ємне значення тільки у складному 1905 р. З 1907 по 1914 роки його розмір коливався щороку в межах 181–367 тис. руб., що свідчило про успішну та прибуткову роботу. При Сумському відділенні Держбанку функціонувало в цей час 11 ощадних кас, які виконували функцію акумулювання вільних коштів дрібних вкладників – фізичних осіб. Загальна сума їхніх вкладів коливалася від 2,6 до 3,8 млн руб. При казначействі функціонувало 8 ощадних кас із загальною сумою вкладів 6,2–11,8 млн руб. Враховуючи те, що ощадні каси виконували вузькоспеціалізовану функцію – залучення вкладів (як правило, дрібних) у населення, можна констатувати їх діяльність як масову та ефективну. Тому відділення Державного банку хоча і приймало вклади від осіб, однак ця операція не була основною в діяльності банку. Вклади приймалися із достатньо високим рівнем обмеження початкової суми – від 100 руб. На кожен вклад видавався окремий документ – свідоцтво. Надалі особа могла отримати під заставу даного документа позику в розмірі 90 % вкладу на термін від 1 до 6 місяців. Свідоцтво могло бути як іменним, так і на пред’явника.

У сферу обслуговування та контролю Сумського відділення станом на 1914 р. входили наступні установи дрібного кредиту, якими займались 2 інспектори: 54 кредитні товариства, 4 позичково-зберігальні товариства, 2 земські каси.

Місцеве казначейство, будучи організаційно незалежною структурою, в операціях фінансово-кредитного характеру підпорядковувалось відділенню Державного банку. До Сумського відділення було приписано 2 казначейства (Сумське та Білопільське). По всіх без виключення операціях руху коштів, кредитах та позиках, операціях з цінними паперами відділення Держбанку в своїх звітах включало дані казначейства.

При значному обсязі та різноплановості банківських операцій колектив відділення банку був невеликий. Згідно зі штатним розписом на 1914 р. він складав 18 осіб, в тому числі: загальне управління – 2 особи; контроль – 2; бухгалтерія – 9; каса – 4; канцелярія – 1; інспектори дрібного кредиту – 2.

У розрахунковому відділі Сумського відділення в 1914 р. працювало 7 осіб, за рік вони опрацювали 5 тис. документів на загальну суму 198 млн руб. Як бачимо, при серйозних обсягах роботи штат банку був збалансований та нечисленний. У періоди війн, революцій та інших потрясінь роль Державного банку, як стабільної та фінансово потужної установи, зростала.

Революція 1905-1907 рр. не тільки негативно вплинула на комерційну діяльність банків, а й створила ряд інших проблем. Зокрема, багато банківських установ в цей час були пограбовані, в тому числі і більшовицькими та есерівськими “експропріаторами”, дуже часто піддроблювалися фінансові документи та ін. Тому постало питання безпеки банків. 4 січня 1906 р. тимчасовий генерал-губернатор Ходорович наказав передати в розпорядження Сумського відділення Держбанку воєнізовану охорону. Управляючому банком П. М. Патрику було наказано використовувати цю охорону при перевезенні грошей з відділень до казначейства і навпаки. У свою чергу, керівництво відділення звернулося до сумського повітового поліцейського управління з проханням дозволити банківським працівникам носити зброю. Такий дозвіл одержали керуючий відділенням, касир, обидва помічники касира, інспектор дрібного кредиту, 2 рахівники і 5 сторожів. 31 січня 1907 р. Міністерство фінансів видало інструкцію, за якою клієнти, які хочуть зняти з банківського рахунку більше 5 тис. руб., повинні пред’явити посвідчення особи. 20 лютого 1906 р. генерал-губернатор Ходорович особисто відвідав банк і зробив письмове зауваження, що перевезення грошей із казначейства в банк здійснюється під охороною

тільки банківських рахівників і десятників. Банку було запропоновано озброєну військову охорону з детальним інструктажем її поведінки, озброєння, виставлення постів і т.п. Одне з оголошень генерала Ходоровича зображено на фото 1.1 (усі фото у книзі подано в межах відповідних розділів – прим. авт.).

У період нового економічного піднесення Сумське відділення, як і інші відділення Держбанку, розширило практику видачі позик під зерно (пшениця, жито, овес, ячмінь). Збереглися звернення в банк відомих на той час підприємств та землевласників Сумщини. Так, П. І. Харитоненко подав заяву на позику під заставу зерна з Красноярузького (Білгородська губернія), Угрюдського, Степанівського, Янківського та інших маєтків. Граф О. В. Капніст просив позику під зерно в сумі 39 тис. руб. Його гарантією були зернові збіжжя в маєтках сіл Грунь і Степне Лебединського повіту. Поміщиці В. М. Анненкова і М. М. Анненкова позичали 5 тис. руб. під маєток Боброве Лебединського повіту, а поміщиця М. М. Ліщинська – під зерно 185 тис. 400 руб. з маєтків Корчаківка, Іванівка, Юнаківка, Олександрівка, Мар'їне, Кияниця. Землевласник О. Л. Величко брав позику 51 тис. 500 руб. під маєтки Штепівка, Марківка, Голубівка. Активно співпрацюючи з сільгоспвиробниками, Державний банк у всіх регіонах споруджував систему власних зерносховищ, яка використовувалася для зберігання врожаю, наданого банкам під заставу. Одночасно вирішується проблема для селянських господарств, які не мали коштів для зведення подібних споруд. Крім зберігання заставного зерна, зерносховища банку за помірну плату надають послуги збереження збіжжя всім бажаним. Практично всі крупні промисловці Сумського повіту в тій чи іншій формі співпрацювали з Державним банком. Так, на банківських рахунках Павла Харитоненка у 1914 році нараховувалося близько 60 млн рублів, а кредитна лінія у Державному банку Російської імперії становила понад 9 млн рублів.

У січні 1910 р. Держбанк заборонив своїм конторам і відділенням приймати вклади на довічне зберігання від ченців, оскільки вони не мали права вільно розпоряджатися своїм майном на випадок смерті. На той час у Сумському відділенні зберігалось 12 таких вкладів на загальну суму 21 571 руб.

Сумське відділення Держбанку, як і інші відділення, не стояло осторонь від різних добродійних акцій, які здійснювалися в Російській імперії. В книзі В. І. Міщенко, Г. І. Корогод “Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.)” зазначено, що відділення брало участь у зборі коштів на оформлення музею 1812 року і на спорудження пам'ятника М. І. Кутузову в Москві,

коштів для Червоного Хреста, який допомагав пораненим тощо. Скриньки для пожертвувань регулярно розпечатувалися і на виявлену в них суму у відділенні відкривалися рахунки. Так, 1 травня 1910 р. у скриньці пожертвувань на користь церков і шкіл для переселенців в райони Сибіру виявилось 1 руб. 31 коп., а в скриньці на користь військового благодійного товариства Білого Хреста – 96 коп. На ці суми були відкриті рахунки [100, с. 32–33].

Сама робота з благодійними організаціями та пожертвуваннями носила системний та впорядкований характер. Клуб для пожертвувань мала стандартну форму, відкривалась у присутності працівників банку і благодійної організації, зазвичай гроші перераховувались банком на раніше зазначений рахунок суб'єкта. На роботу з певною номерною клубом надавався дозвіл вищестоящих інстанцій. За матеріалами ДАСО,

“вследствие разрешения г. Харьковскаго Губернатора от 3 октября 1919 г. За № 8864 на кружечный сбор в пользу призреваемых Обществом Попечения о бедных в г. Сумы, Совет Общества, вследствие выраженного Вами согласия при семъ имеет честь препроводить клубу Общества за № 3 с замком и печатью Общества, покорнейше просит поместить таковую у кассы и не отказать в возможном содействии к успешному поступлению пожертвований” (приклад заяви до Сумського відділення Держбанку).

Председательница совета М. Асмолова”.

На фото 1.2 (орієнтовно 1912–1914 рр.) зображено групу службовців Сумського відділення Держбанку. В центрі – керуючий відділенням Патрик Петро Миколайович, статський радник. Підкреслено поважні пози, акуратність та охайність одягу відзначають серйозність такого заходу, як групове фото. Мода того часу у фінансовому та діловому середовищі підкреслює ще одну деталь – всі чоловіки носять вуса найрізноманітніших форм та конфігурацій.

На фото банківських службовців тих часів надзвичайно рідко можна було побачити жіночі обличчя. Як правило, у фінансово-кредитних установах працювали переважно чоловіки. У системі Державного банку жінки отримали дозвіл на роботу на окремих посадах лише в період Першої світової війни у зв'язку з мобілізацією значної кількості чоловічого населення на фронт. Дружини та подружки банкірів знаходили своє покликання в різноманітних громадських та благодійних організаціях. З патріотичних міркувань у період Першої світової війни при Державному банку було організовано діяльність Дамського гуртка для надання допомоги воїнам та їх сім'ям. Подібні гуртки виникли вперше під час російсько-турецької війни (1877–1878 рр.).

Надалі були трансформовані в російське товариство Червоного хреста. Звіт гуртка за попередній місяць отримано Сумським відділенням Державного банку в січні 1915 р. (фото 1.3).

Досить цікавий документ представлено на фото 1.4. У березні 1917 р. Тимчасовий уряд здійснив відчайдушні спроби стабілізувати ситуацію і віднайти кошти для покриття воєнних витрат та продовження демократичних перетворень у країні. Були випущені облігації позики під назвою “Позика Свободи”. На них, у тому числі, є підпис нашого земляка, представника глухівської династії цукро заводчиків, меценатів Терещенків – на той час міністра фінансів Тимчасового уряду – Михайла Терещенка. Позика не мала особливого успіху серед населення, тому Держбанк звертався з листами персонально до відомих та заможних людей того часу. На листі Сумського відділення є звернення особисто до Івана Павловича Харитоненко щодо підписки на “Позику Свободи”. В підсумку, Михайло Терещенко як міністр уряду та багата людина з бездоганною репутацією, дав письмові гарантії щодо залучення позики з боку іноземних суб’єктів, позику країна отримала, але вже невдовзі уряд більшовиків відмовився від виконання зобов’язань і Михайло Терещенко втратив усе: статки всередині країни, закордонні активи (наслідки гарантії) та, навіть, власну свободу, і мало не втратив власне життя.

Після подій 1917 р. відділення банку, очолюване П. Патриком, продовжувало свою діяльність у надзвичайно важких умовах, при калейдоскопічній зміні однієї влади іншою, виконуючи розпорядження центрального банку. Через нестачу готівкових грошей Тимчасовий уряд започаткував введення в обіг різноманітних цінних паперів як засобів розрахунків. Керуючий Сумським відділенням банку листом у місцеве казначейство від 25 жовтня 1917 р. повідомив наступне:

“Вследствие телеграфного распоряжения Государственного банка Сумское отделение имеет честь сообщить для надлежащего исполнения, что взамен кредитных билетов казначейство может выдавать серии государственного казначейства и купоны истекших сроков от выпущенных во время войны займов, не обложенных налогом, означенные серии и купоны подлежат беспрепятственному приему” (за матеріалами ДАСО).

Подальші революційні події розірвали фінансово-кредитні відносини з центром та надходження готівки до регіонів. Наступний лист керуючого П. Патрика до Сумського казначейства від 9 листопада 1917 р.:

“Ввиду происходящих в Петрограде событий, сношение с Центральным учреждением прекращено и Отделение лишено возможности подкрепления денежными знаками. В силу приведенных выше причин, прошу

Вас, милостивый государь, временно воздержаться от выдачи ордеров на Сумское отделение на крупные суммы, в частности на вознаграждение, причитающееся солдатам” [20, с. 104].

Нова влада під лозунгами експропріації буржуазії припинила видачу вкладів та рух цінних паперів. При відділенні банку встановилася посада комісара, представника більшовицької влади (Циркуляр Держбанку від 17 січня 1918 р., за матеріалами ДАСО). В короткий період незалежності української держави встановилося керівництво відділенням з Києва, про що П. Патрик повідомляє в листі від 17 липня 1918 р.:

“Казначейства должны как можно бережно производить выплаты наличными деньгами, руководствуясь порядком, установленным Киевской конторой Государственного банка, а именно: выдачи частным лицам по текущим счетам и вкладам не должны превышать 300-500 руб в неделю на клиента... Не подлежат удовлетворению требования сахарных заводов о выдаче им наличных денег, так как означенным заводам дозволена вольная продажа сахара в целях получения средств” (за матеріалами ДАСО).

Українська влада часів Гетьманату опиралась на австрійсько-німецькі війська, після відступу яких із Сум до відділення банку надійшов запит щодо розпоряджень австрійсько-германської комендатури, якими порушувались інтереси банку. Незважаючи на складні та нестабільні часи, жителі Сум довіряли банку та користувалися його послугами. В одній із сумських сімей збереглася розписка банку на ім'я Василя Родінка, який працював на Павлівському рафінадному заводі та особисто підтримував стосунки з цукрозаводчиком та меценатом Павлом Харитоненком. Розписка підтверджує зберігання банком 3 облігацій “Позики Свободи” на загальну суму 1 500 руб. Облігації поміщені на зберігання 31 серпня 1918 р., час, коли в м. Суми була встановлена влада Гетьманату на чолі з П. Скоропадським, а фактично місто контролювалося германським комендантом (події того часу детально описані в книзі О. В. Ленського “Сергій Якович Гребенцов”). В той короткий проміжок часу громадянам здавалося, що повертається колишня влада і устрій, стабільність, що й спонукало їх відновити співпрацю з банківськими установами. В 1920 р. відділення Держбанку, як і всі інші банківські установи м. Суми дореволюційного періоду, було ліквідовано. До самої ліквідації в банку залишався на посаді керуючого Патрик Петро Миколайович, єдиний із керівників сумських банків, що продовжував працювати на своїй посаді в складний період 1917–1920 рр.

У 1918–1920 рр. разом з ліквідацією всіх банківських установ радянською владою був створений єдиний Народний банк, який не справився з покладеними на нього завданнями і проіснував всього декілька років. Харківська окружна контора Народного банку дала розпорядження від 25 червня 1919 р. всім кредитним закладам м. Суми:

“Настоящим предлагаем всем кредитным учреждениям г. Сум сдать сегодня же к 2-м часам дня все % бумаги как свои, так и клиентские, имеющиеся в банке, золото, серебро, монеты, банкноты, драг. камни, подлежащие изъятию по декретам советского правительства. Ценности подлежат сдавать в мешках, баулах, пакетах и проч., опечатанных печатью учреждения сдающего. Внутрь положить одну опись, две копии представить в Основное отделение народного Банка г. Сум вместе с ценностями” (за матеріалами ДАСО).

На початку ХХ ст. Державним банком та Міністерством фінансів було ініційовано будівництво відділень банку в повітових містах за єдиними вимогами та типовими проектами. Зокрема, передбачалося будувати банки на перехрестях центральних вулиць, щоб на головну вулицю виходив фасад корпусу з операційним залом, тим самим досягався розподіл службових та публічних зон. Передбачалося, що клієнти заходитимуть у зал красивими парадними сходами, а службовці – через окремих вхід. “Ренесансні” фасади повинні були не тільки свідчити про респектабельність та надійність банку, але й вносити дух “столичності” в забудову повітових міст. Саме таким було приміщення відділення Державного банку в Сумах.

В 1907 р. для відділення Держбанку було збудовано та відкрито окрему споруду як спеціалізовану банківську установу, що збереглося до нинішнього часу і є окрасою м. Суми (нині Сумський обласний художній музей ім. Н. Онацького). З зображення на дореволюційній поштової листівці поч. ХХ ст. (фото 1.5) видно, що воно збереглося практично у своєму первісному вигляді. Приміщення банку використовувалося не тільки для виконання прямих функцій, а й було пристосоване під службове житло. Службовці мешкали в напівпідвальному поверсі, там же розміщувалась кухня та складські приміщення. Квартири керуючого та наглядача приміщення розміщувались на першому поверсі. На другому поверсі розміщувались кабінет завідуючого, два операційні зали, бухгалтерія та інші відділи [102, с. 6].

Комплекс з двох будинків у живописній місцевості, біля р. Псел на розі Покровської площі та вул. Гагаріна, що мав свою земельну ділянку площею 806 квадратних сажнів (1 сажень = 2,134 метра) для Сумського державного банку, найбільш імовірно побудований за проектом архітектора Г. Шольца. Головний двоповерховий цегля-

ний, отинькований з напівпідвалом будинок, обернений фасадом у бік річки Псел. Цокольний фасад з квадратними вікнами-бійницями. Перший поверх розрізаний горизонтальними рельєфними тягами з вузькими арочними вікнами. Другий поверх, на відміну від першого, більш багатий своїм обрамленням. Арочні вікна другого поверху прикрашені замковими фігурами. Донині збереглося архітектурне оформлення вестибюля з ліпниною стін та стелі, в яких використані класичні орнаментальні мотиви. Вхід у будинок обернений на Покровську площу, надто винесений вперед, тамбур з терасою обрамлений балюстрадаю. У дорадянський період будинок мав, крім парадного, і службовий вхід для переходу між головним корпусом і флігелем. У радянський період будинок використовувався як приміщення банку, адміністративна споруда та ін. Нині в ньому знаходиться Сумський обласний художній музей. Другий корпус розташований в ряду односторонньої вулиці, на відкритій садибній ділянці. Головним фасадом звернений до вулиці й набережної. Будинок двоповерховий, на підвалі, цегляний, отинькований, з коридорним двостороннім плануванням приміщень, декорований у спрощених неоренесансних формах. Будинок має два входи: парадний від вулиці й службовий, який раніше використовувався працівниками банку для переходу з одного будинку до іншого. Між огороженими будинками у невеликому парку була маленька службова дерев'яна чайна альтанка. За красназавчими свідченнями, в радянський період в обох будинках не проводилися капітальні чи реставраційні, а лише косметичні ремонти.

Другий будинок у радянський період найчастіше використовувався як адміністративно-господарська будівля. Деякий період у ньому знаходилися міські служби архітектури та земельних ресурсів [99, с. 85–86].

Роменське відділення Державного банку

Передісторія виникнення банків у Ромнах частково систематизована в роботі “Історія банківської справи в місті Ромнах та Роменському районі”, виконаній вихованцями історико-краєзнавчого гуртка Роменського центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю Вірою Котик та Іриною Хімченко під керівництвом Я. І. Стрипко. Зокрема, вони констатують, що Ромни ще в стародавні часи опинились на перехресті найбільших торгових шляхів Європи і тому місто було приречене стати великим торговим центром. Дослідниками встановлено, що ще до появи перших банків для здійснення різних кредитних операцій та оформлення векселів, в першу чергу задля обслуговування учасників знаменитого Іллінського ярмарку,

в Ромнах у 1781 р. відкрилась нотаріальна контора, котра діяла щонайменше до припинення діяльності цього ярмарку в 1852 р., фактично виконуючи роль першої банківської установи. В середині XIX ст. нотаріусом цієї контори був відомий роменський юрист Бедюх Григорій Якимович, який залишив місту після себе добротний особняк на Московському бульварі (будинок теперішньої метеостанції) та чудовий парк на правому березі річки Великий Ромен, названий “Бедюховою дачею”.

Цікавий епізод, пов’язаний з банками та будівництвом церковних храмів, з посиланням на відомого роменського історика-краєзнавця І. О. Курилова, стосується діяльності Державного комерційного банку. На засіданні Роменської міської Думи було прийняте рішення збудувати на Гостинодвірському майдані величний храм. Благодійні внески та пожертви допомогли зібрати значну суму – 30 тис. руб. сріблом. Оскільки будівництво великої мурованої церкви – справа кропітка та довготривала, всі зібрані кошти було розміщено в Харківській конторі державного комерційного банку. Надалі, в тому ж 1862 р. відбулись збори купців міста, на яких було прийняте рішення про спорудження ще однієї мурованої церкви в районі Центрального кладовища. І замість походу “з шапкою” по людях вирішили споруджувати храм на банківські відсотки від раніше зробленого вкладу. Звичайно, певні суми прихожанам та місцевій знаті довелось додатково пожертвувати, але результатом цікавого та нестандартного підходу на сьогодні є храм по вул. Дудіна, 4, що й досі милує око.

Що стосується Роменського відділення Державного банку, то його діяльність докладно описана в книзі В. І. Міщенко та Г. І. Корогод “Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.)”, де, зокрема, вказується, що Роменське відділення Державного банку відкрилось у 1883 р. [100, с. 22]. При формуванні його штату з Полтавського відділення Держбанку до Ромен були переведені рахівник А. Таратун і старший помічник контролера І. Нагнибіда. Ревізія 1888 р. показала, що відділення почало свою роботу в орендованому, не пристосованому для банку приміщенні.

На початку XX ст. у штаті відділення було 15 чоловік, серед яких: працівники управління – 2, контролер – 1, бухгалтери – 6, касири – 4, секретарі – 2. Протягом наступних 10 років штат збільшився до 18 чоловік. Бухгалтерів стало 10, 1 працівник канцелярії був скорочений. У 1908 р. при відділенні була створена інспекція дрібного кредиту. Інспекторами тут працювали Г. Ганевич і К. Абу-Адаль. Директором Роменського відділення Держбанку в 1898–1909 рр. був Е. П. Порчинський, з 1909 по 1918 р. – статський радник Олександр Григорович Мурзаєв. Робота у державному банку була престижною та

високооплачуваною. Крім того, була система додаткових бонусів та пільг. Згідно з документами ДАСО в травні 1912 р. у відділення доставлено 19 літніх костюмів для нижніх чинів. Для працівників було організовано сніданки за рахунок банку. Річна зарплата керуючого Мурзаєва в тому ж 1912 р. складала 3 000 руб, контролера Коваленко – 2 000, касира Вельбицького – 1 500, бухгалтера Горбацевича – 1 500.

Першими клієнтами відділення були приватні особи, державні та громадські установи, церковні общини. Так, у 1897 р. серед них значилися: судовий пристав Полтавського окружного суду, Роменське духовне училище, Роменська і Лохвицька міські і повітові земські управи, товариство козаків містечка Веприк, Роменський міський сирітський суд, 17 церков та ін. Найбільший вклад мала Лохвицька повітова земська управа (10 тис. руб.), серед церков – Катерининська (с. Хоружівка), Цвинтарна (м. Ромни), Покровська (с. Хмелів) – по 2 тис. руб. Серед приватних осіб найбільший вклад мав М. В. Кожушко – 10 тис. руб., найменший – 5 руб. Т. П. Майбородін. У 1900 р. клієнтами відділення були 12 церков, 3 урядові установи, 50 приватних осіб тощо. Сума церковних вкладів становила 9 108 руб. 76 коп.

З подальшим розвитком кредитно-фінансової системи клієнтами відділень Держбанку стали ощадні каси, приватні комерційні установи, установи дрібного кредиту та ін. В 1912 р. при Роменському відділенні працювали 4 ощадні каси. Відділення контролювало роботу ощадної каси повітового казначейства, 2 комерційних банків, 2 товариств взаємного кредиту, 1 міського громадського банку, 64 кредитних та 10 позиково-ощадних товариств та ін. У відділенні на той час працювало 18 осіб, з них 10 працівників бухгалтерії, 4 – каси.

Роменське відділення Держбанку виконувало операції, які були передбачені Статутом Державного банку: видавало позики під заставу дорогоцінних металів, коштовностей, цінних паперів, обліковувало векселі, купувало і продавало процентні папери, проводило комісійні операції за дорученням центральної контори Держбанку, здійснювало грошові перекази, приймало на зберігання цінні речі, документи, пакети та ін. Характер діяльності відділення відображають дані за 1909 р. Того року було обліковано 2 933 термінові векселі, 148 векселів прийнято на забезпечення поточних рахунків і 5 318 – на комісію, видано 55 позик під процентні папери, 18 – під товари, установам дрібного кредиту – 67, сільським господарям – 6, іншим клієнтам – 19; прийнято вкладів строкових і безстрокових – 73; довічних – 7; оформлено 124 поточні рахунки, здійснено 3 092 грошові перекази, оплачено 1 798 переказів та ін. На кінець року відділення мало 608 вкладників.

Крім того, Роменське відділення забезпечувало розмінними монетами Гадяцьке і Лохвицьке повітові казначейства. Для цього був вироблений спеціальний телеграфний шифр, остання цифра якого після коми вказувала необхідну суму. Наприклад, Гадяцьке казначейство телеграфувало: 5656,20. Це означало, що треба надіслати кредитну суму на 20 тис. руб. Лохвицьке казначейство таке ж прохання передавало так: 561 010,20.

Для підвищення ефективності кредитування при місцевих відділеннях Державного банку створювалися так звані “*учетно-ссудные комитеты*”. Вони обговорювали і остаточно визначали вартість товару, під який видавалася позика. До цих комітетів обиралися поважні і шановані громадяни міста, які відповідали за той чи інший вид кредиту. Затверджував склад комітету міністр фінансів. У 1903 р. до такого комітету при Роменському відділенні було обрано дійсного статського радника, голову правління товариства взаємного кредиту Роменського повітового земства Г. Навроцького, який відповідав за сільськогосподарський кредит, почесного громадянина Ромен, землевласника В. Ленгника і купців 2-ї гільдії М. Зінченка і М. Вітухновського, які відповідали за торгово-промисловий кредит. У 1905 р. було обрано новий склад комітету. За сільськогосподарський кредит в ньому відповідав купець І. Бондаренко. З 1873 р. він торгував рибою і бакалійним товаром. За торгово-промисловий кредит відповідали купці П. Соков (з 1886 р. торгував борошном), Г. Зінченко (з 1879 р. торгував мануфактурою) і І. Фрідберг (з 1879 р. торгував спиртом).

Робота в обліковому комітеті вважалася надзвичайно важливою для відділів банку і її виконавці нерідко удостоювалися урядових нагород. Так, працівники роменського відділення П. Соков і І. Фрідберг одержали медаль “За усердие” з правом носити на шиї на стрічці Св. Станіслава, В. Ленгник – на стрічці Св. Володимира, М. Вітухновський – на стрічці Св. Анни. Г. Зінченко, який був членом комітету з 1900 по 1908 р., двічі удостоювався цієї медалі: перший раз в 1904 р. – із стрічкою Св. Анни, другий (1908 р.) – із стрічкою Св. Станіслава. Його брат М. Зінченко одержав звання почесного громадянина м. Ромни.

Відділення Державного банку були зобов’язані вилучати зношені паперові та металеві гроші, сортувати їх за номіналом і відсилати до центральної установи. Там мідні і срібні монети чистили і знову пускали в обіг. Всі відділення банків, казначейства і приватні особи приймали їх. Під час грошової реформи 1897 р. здійснювався обмін паперових грошей. За розпорядженням центральної контори Держбанку від 7 листопада 1901 р., Роменське відділення приймало креди-

тні білети номіналом 5, 10 і 25 руб. випуску 1887 р. і номіналом 100 руб. випуску 1866 р., строк обміну яких закінчувався 31 грудня 1901 р. Потім строк обміну був продовжений до 1 лютого 1902 р.

Місцеві установи Держбанку виявляли, вилучали і відсилали до Петербурга фальшиві гроші. У 1903 р. Роменське відділення виявило фальшиву золоту монету вартістю 10 руб., виготовлену у 1899 р. Вона була карбована з низькопробного золота з домішками срібла. Вилучалися і зіпсовані золоті монети. Відділення банку приймали такі монети за вагою вміщеного в них золота з вирахуванням витрат на перекарбування.

Важливою функцією місцевих відділень Державного банку було розповсюдження відсоткових цінних паперів. Вкладникам пропонувались свідоцтва Державної ренти, заставні листи Дворянського земельного і Селянського поземельного банків, облігації та білети внутрішніх державних позик, білети Державного казначейства та ін.

Події революції 1905–1907 рр. негативно відбилися на діяльності Роменського відділення. Його валовий прибуток скоротився з 65 тис. руб. в 1904 р. до 50 тис. в 1907 р., а чистий прибуток – з 24 до 10 тис. руб.

В період нового економічного піднесення 1909–1913 рр. діяльність Роменського відділення поживалася. Воно одержало дозвіл надавати пільги по кредитуванню, тобто збільшувати суми і строки кредитів особам, які вирощували городні культури та тютюн. Значно більше надавалось кредитів під заставу зерна, картоплі, цукрового буряку. Ці операції здійснювалися згідно з *“Правилами для видачі утвореннями Государственного банка ссуд под залог сельскохозяйственных продуктов”*, затвердженими урядом 2 серпня 1896 р. Активізувалося і проведення інших кредитних операцій. В результаті з 1910 р. прибутки відділення знову почали зростати і в 1912 р. досягли: валовий – 82 тис. руб., чистий – 38 тис. руб.

В 1912 р. Державний банк і його контори та відділення вже не приймали на збереження речі, зокрема золото, срібло, дорогоцінне каміння, антикваріат та ін. На той час в Роменському відділенні зберігалось 2 сейфи з цінностями клієнтів. Директор одержав наказ передати речі до комерційних банків, які, на думку уряду, мали сейфи, більш захищені від пограбування [100, с. 29–31].

У грудні 1917 р. роменські банкіри склали колективного листа до Української Центральної Ради, у якому просили прояснити, що означає вимога новоствореної Ради Народних комісарів поширити свою владу на кредитні установи. Лист був підписаний керівниками роменського відділення Державного, Російського для зовнішньої торгівлі, Азово-Донського комерційного, Міського громадського банків, Товариства

взаємного кредиту Роменського повітового земства, Другого Роменського товариства взаємного кредиту.

У першій половині 1918 р. (період гетьманату) відділення повернулося до активних операцій, діловодство велося українською мовою. У квітні листом за підписом “керівничого” Мурзаєва в головну контору банку надійшов запит щодо того, чи залишаються дійсними відсоткові цінні папери, емітовані Російською імперією. Тоді ж відділення зробило заяву, що спілка співробітників відділення ухвалила виплачувати наступні місячні оклади службовцям: управителю – 700 руб., контролеру – 600, бухгалтеру – 550, діловодам – 525, рахмістерам – 325 з наступним обґрунтуванням (мовою оригіналу): *“позаяк по ліквідації большевистського виступа життя у Ромні не тільки не зробилось дешевше, але через вивоз продовольчих продуктів і продовження спекуляції ще більше погоршала...”*. У липні відділення отримало з головної контори вказівку привести всіх службовців до урочистої обітниці. Останній керівний склад службовців банку (квітень 1918 р.) такий: керуючий О. Г. Мурзаєв, контролер Д. Д. Мінеєв, бухгалтер Г. Л. Коваленко, касир А. П. Вельбицький.

На відміну від сумського відділення, яке з 1907 р. мало власне приміщення, роменське відділення для своєї діяльності орендувало приміщення та 1 250 кв. сажень землі в купця І. М. Шеремета за угодою строком до 1914 р. з оплатою 4 000 руб. на рік. Спроба збудувати окреме приміщення для банку нашттовхнулась на бюрократизм чиновників та амбіції місцевого керівництва банку.

Хронологія дій місцевого відділення та головної контори щодо спорудження нової будівлі Роменського відділення Державного банку наступна:

- у 1893 р. відділення звернулося до Кременчуцького відділення Держбанку з проханням узгодити план будівництва будинку для банку. Прохання було відхилене, оскільки план не було затверджено;
- у 1894 р. відділення звернулося до Роменської міської Думи з проханням надати безкоштовно ділянку землі під забудову на Гостиннодворській площі. Дума 25.07.1894 прохання відхилила;
- у травні 1909 р. щойно призначений керуючий відділенням Мурзаєв звернувся до Держбанку з доповідною запискою щодо непридатності орендованого приміщення і проханням будівництва власного;
- головна контора звернулася з проханням надати відомості про всі земельні ділянки, що продаються в центрі Ромен;
- було надано 7 пропозицій (фізичних осіб, міської управи) щодо земельних ділянок. Мурзаєв наполягав на купівлі землі купця Ароно-

ва площею 1 250 сажень та ціною 20 руб/сажень і отримав у листопаді 1909 р. згоду міністра фінансів. Ось опис нотаріально завірної купчої:

“Дворовое место, оставшееся от жены подполковника князя Анны Васильевны Шаховской...значащееся в купчей по бульвару площади гостиного двора имеет меру и границы следующие: 1) по Игольной улице 24,5 сажен; 2) по усадьбе Павла Фадеевича Калугина 50 сажен; по усадьбе г-на Лурье 27,5 сажен; по усадьбе Аграновского 61,5 сажен; продано Симхой Аревым Ароновым за 25 000 рублей” [64, с. 78].

На фото 1.6 зображено страхове свідоцтво, видане на цю земельну ділянку;

- головна контора надіслала опитувальний лист для розробки ескізного проекту банку, відділення його надало;
- декілька років тривала переписка відділення з головною конторою щодо організаційних моментів, вибору архітектора для будівництва приміщення, затвердження кошторису та ін.;
- у березні 1915 р. було призначено проектантом та керівником будівництва харківського архітектора О. І. Линника з оплатою $\frac{3}{4}$ відсотка від кошторисної вартості будови – 393 944 руб.

Враховуючи темпи підготовки та події 1917 р., можна зробити висновок, що керуючий Мурзаєв та його службовці в новому приміщенні новосілля не справили.

Підсумовуючи, слід сказати, що Державний банк був головним банком на теренах Російської імперії. Такої структури, як національний банк (центробанк) на той час не існувало, його функції виконували Міністерство фінансів та Державний банк. Оскільки Державний банк та Державне казначейство акумулювали значні фінансові ресурси, вони ж фінансували державні видатки, окремі програми, підтримували ліквідність комерційних банків, кредитних, кредитно-позичкових товариств. Стабільність рубля як національної та вільно конвертованої світової валюти в кінці XIX – на початку XX ст. завдячує зваженій роботі та злагодженим діям Державного банку та уряду, вміло проведеним грошово-фінансовим реформам. Окрім фінансових функцій, підтримки національної валюти та стабільності банківської системи, Державний банк опікувався окремими галузями виробництва, розвитком села тощо.

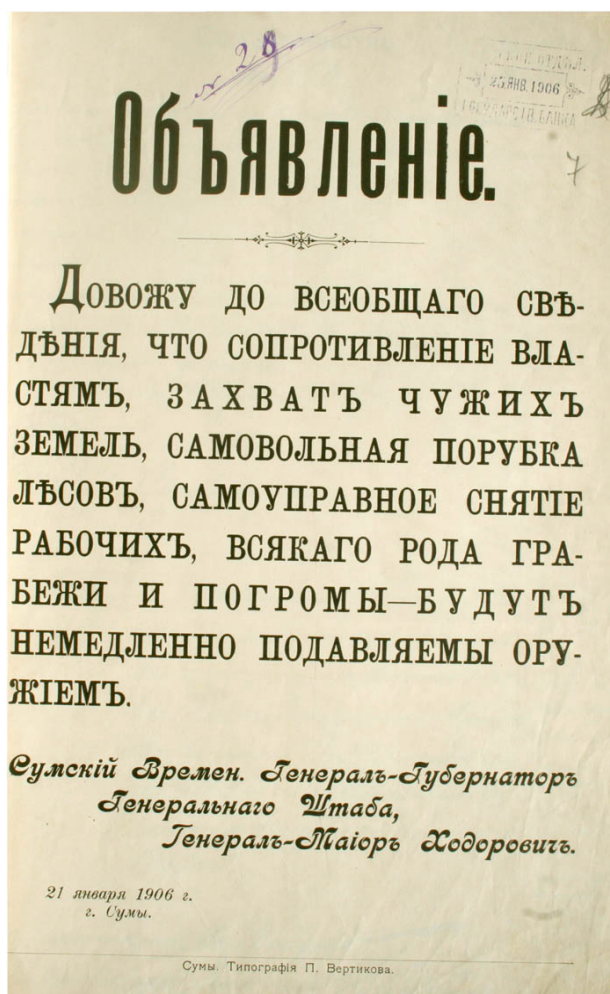

Фото 1.1

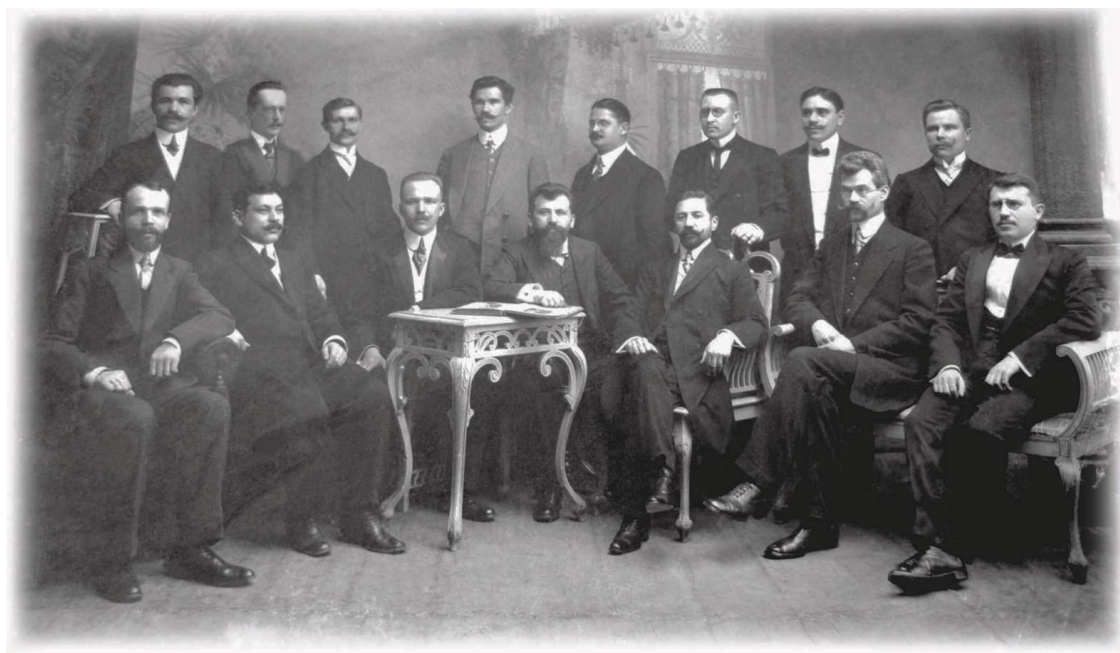

Фото 1.2

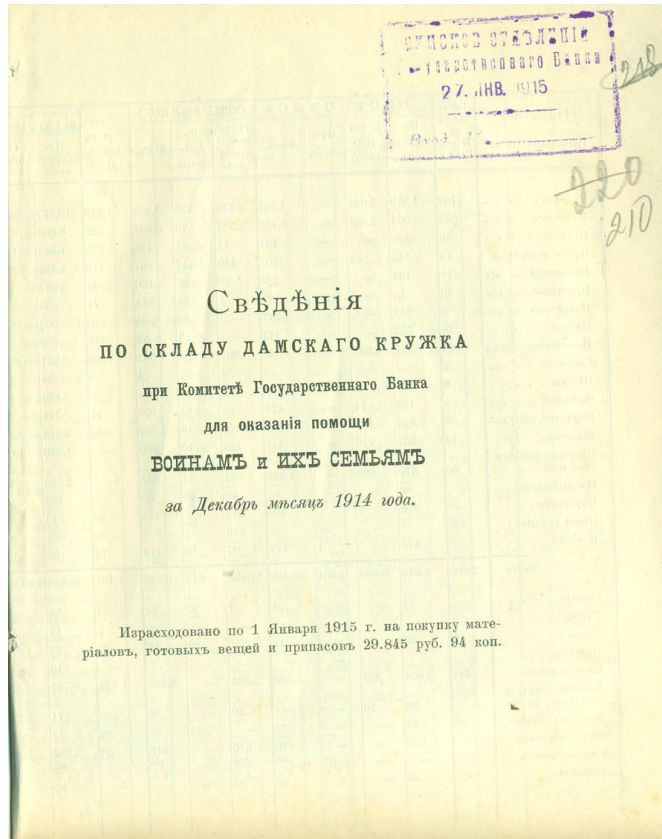

Фото 1.3

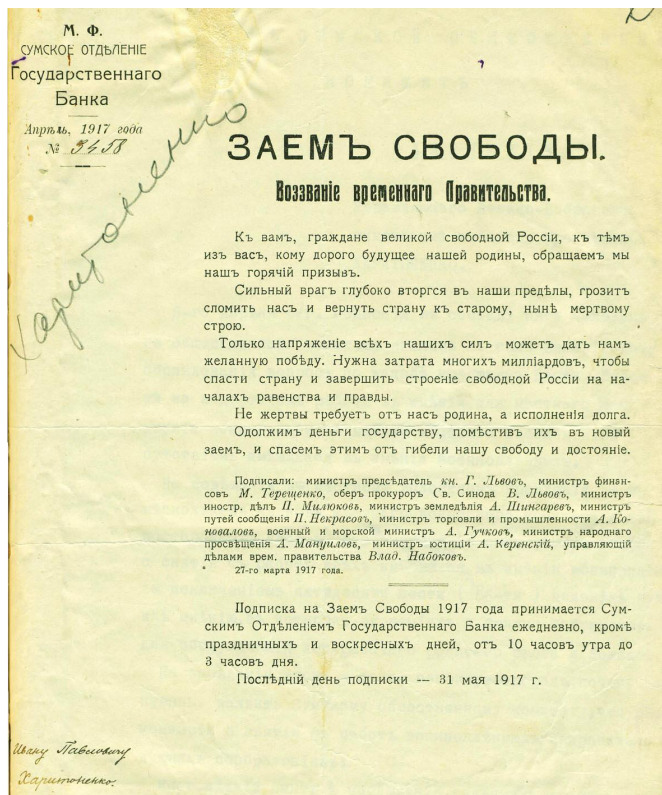

Фото 1.4

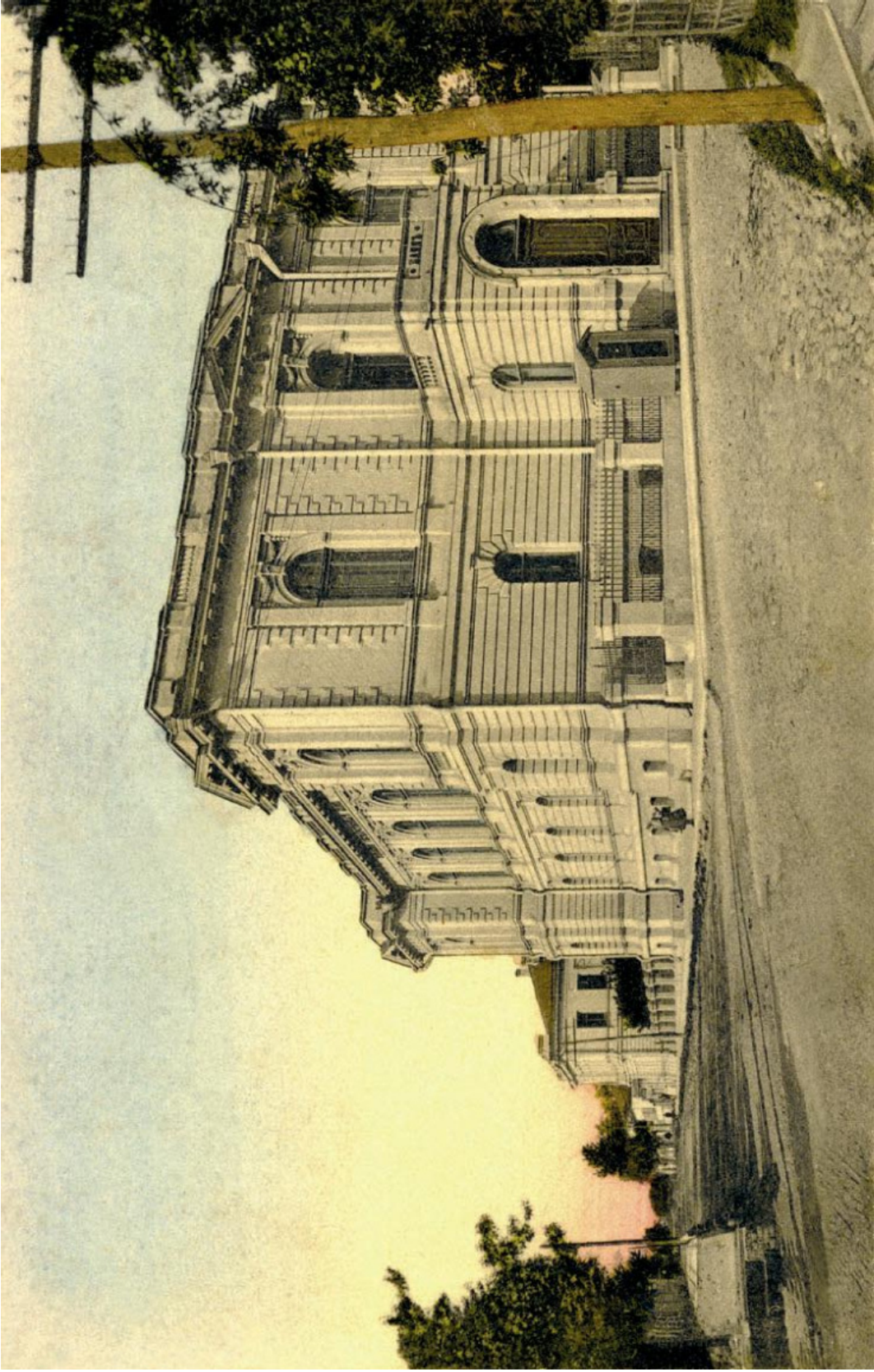

Фото 1.5

ОБЩЕСТВО С. ПЕТЕРБУРГСКОЕ СТРАХОВАНІЙ

АСТРАХОВАННАЯ СУММА
б. 14000

АГЕНТСТВО
г. Римнахъ
едварит. квит. № 957888

Премя Руб. 89 83 коп.
Пошлина „ 1 25 „
Герб. сб. „ 1 25 „
Портовые „ 1 25 „
Итого Руб. 99 08 коп.

95

Капиталы съ резервами свыше **20.000.000** рублей.

ВОЗОБНОВИТЕЛЬНОЕ СВИДѢТЕЛЬСТВО

№ 571/905

С.-Петербургское Общество Страхованій симъ возобновляетъ, на основаніи Устава
страхованіе имущества С. А. Аронова въ имъ Римнахъ

по полису за № 809957 въ суммѣ рублей двадцать тысячъ
на двѣнадцать мѣсяцевъ

менно отъ 12-ти час. дня третьяго сентября тысяча девятьсотъ
девятнадцатаго года до 12-ти час. дня третьяго сентября
тысяча девятьсотъ девятнадцатаго года.

ремни за возобновленіе страхованій внесено въ суммѣ рублей двадцать
девяти 83 коп.

Настоящій договоръ страхованія заключенъ съ тѣмъ, что все могущіе возникнуть изъ оного споры подлежатъ разбирательству въ
удобныхъ Установленіяхъ по мѣсту нахождения Правленія С.-Петербургскаго Общества Страхованій.

С.-Петербургъ, сентября 9 дня 1919 г.

Управляющій-Директоръ:

Н. Маринковскій

Контролеръ

С. Селивановъ

VI. 1909. 5000.
МАНУФАКТУРА С. П. ГОРЬКА

Фото 1.6

РОЗДІЛ 2. ПІДТРИМКА СЕЛА ТА СІЛЬГОСПВИРОБНИКА ІПОТЕЧНИМИ (ЗЕМЕЛЬНИМИ) ДЕРЖАВНИМИ БАНКАМИ

Основною цінністю, засобом для сільськогосподарського виробництва, що домінувало на теренах Сумської області в XIX ст., була земля. Відміна кріпосного права російським самодержцем Олександром II (якого звали “освободителем”) в 1861 р. була безперечно прогресивним кроком і відкрила дорогу до цивілізованих виробничих та фінансових відносин у сільському господарстві. Однак проблема була в тому, що дворянство, яке володіло землею, позбувшись закріпачених селян, не могло конкурувати з крупними поміщиками та утримувати в належному порядку свої садиби та земельні наділи, а селяни, отримавши волю, не отримали необхідної кількості земель та не мали достатньо коштів для її викупу. Після реформи 1861 року найбільш серйозних змін зазнало якраз приватновласницьке землеволодіння. У 1862 році воно було майже цілком дворянським. Але в наступні десятиріччя дворянське землеволодіння поступово скорочувалось. Так, за період з 1877 по 1905 р., у Конотопському повіті дворянське землеволодіння скоротилось на 47,6 %, у Кролевецькому – на 26,4 %, Роменському – на 46,1 %. Загалом по семи повітах дворянське землеволодіння з 1877 по 1905 роки скоротилось з 559 799 до 443 739 десятин, тобто на 116 060 десятин (20,7 %), а чисельність землевласників-дворян зменшилась із 3 328 до 3 211 чоловік. І в наступні роки в приватному землеволодінні дворяни втрачали свої позиції. Наприклад, в 1911 році в Сумському повіті дворянське землеволодіння становило 45,98 % від усього приватного землеволодіння, в Лебединському – 60,7 %, Охтирському – 45,07 %.

Тому держава створила два банки, назви яких відповідають тим верствам населення, чиї інтереси слід було задовольняти.

Дворянський земельний банк було засновано в 1885 р. з метою підтримки землеволодінь потомствених дворян шляхом надання позик під заставу їхньої земельної власності.

Банк надавав позики дворянам під заставу цілих маєтків або їх окремих частин на період від 11 до 66,5 років. Розмір позики становив

60 % від вартості маєтку. Річні платежі за позику залежали від терміну її погашення. На мінімальний строк – 11 років – річний відсоток складав 12 %, на максимальний – 66 років та 6 місяців – 5 %. Погашення заборгованості банку відбувалось двічі на рік. У випадку стихійних лих, неврожаю допускалась відстрочка платежів до 3 років. На кінець XIX ст. на території європейської частини Росії і Кавказу банк мав 26 відділень.

Основним предметом застави була нерухомість, в першу чергу, земля. Споруди та приміщення окремо до застави не приймались, задля зменшення ризиків збереження заставного майна на довгий термін у зв'язку зі зменшенням його оцінки при ушкодженні або старінні, споруди не могли збільшити вартість земель більш як на 15 %. Включені в оцінку будівлі позичальник був зобов'язаний застрахувати на суму, що погоджувалась з банком. Мінімальний розмір оцінки садиб, під які надавалась позика, складав 500 руб. У кожному конкретному випадку приймалось рішення щодо оцінки землі, яка могла бути:

- нормальною (заочною);
- спеціальною (з оглядом садиби);

Наприкінці XIX ст. вартість оцінки землі в Сумському, Лебединському та Охтирському повітах була однією з найвищих у Харківській губернії і коливалась в межах 100–190 руб. за одну десятину (приблизно 1,07 га).

Зокрема, в 1894 р. вартість однієї десятини за оцінкою Дворянського земельного банку становила: по Сумському повіту – 195 руб.; Лебединському – 134; Охтирському – 195; Харківському – 123; Ізюмському – 70; Старобельському – 49.

Для надання позик банком випускались заставні листи різних номіналів (фото 2.1), які були забезпечені майном, прийнятим під заставу в банк та державними гарантіями. Надалі ці папери обертались також на вторинному ринку, використовувались банком як інструмент залучення вільних коштів населення.

У перший рік діяльності Харківського відділення банку (1885–1886 рр.) ним надано дворянству Сумського повіту 11 позик під заставу 3 892 десятин на загальну суму 267,2 тис. руб.

Селянський поземельний банк було засновано в Петербурзі в 1882 р. з метою надання кредитів селянам для купівлі землі. Завданням банку було сприяти селянам всіх категорій збільшувати свої наділи через купівлю земель, що продаються за допомогою позикового фонду. У 1885 р. банк єдиний з усіх кредитних установ одержав право купувати землі за власні кошти для подальшого їх продажу селянам.

Позики надавалися спершу на 24,5 року (під 8,5 % річних) або на 34,5 року (під 7,5 % річних), згодом максимальний термін позики збільшився до 55,5 року. Позики видавалися під заставу землі, яка в селян була, або яку вони купували за допомогою банку. Розмір кредиту не повинен був перевищувати 75 % від вартості землі. Кредитна угода з банком засвідчувалась нотаріусом.

Позики селянам банк надавав готівкою, яка надходила шляхом випуску та реалізації відсоткових цінних паперів, що іменувались державними свідоцтвами Селянського поземельного банку (фото 2.2). Реалізація та погашення цих паперів відбувались з допомогою Державного банку. Позики надавались як окремим селянам, так і селянським товариствам.

Таким чином, Селянський поземельний банк виконував перш за все три наступні операції:

- 1) видавав селянам позики під землю, яка купувалась у її власників на добровільних засадах;
- 2) видавав позики під куплені без сприяння банку землі для погашення по ним боргів;
- 3) купував за власний рахунок землі, що пропонувались до вільного продажу за умов наявності покупців, що мали право на позику в банку;

Починаючи з 1906 р., Селянський поземельний банк став брати активну участь у державних землепорядних заходах по зміні застарілих товариських форм власності на одноосібну власність, що стали відомими в історії як столипінська аграрна реформа. На території Сумщини селяни користувались послугами Харківського відділення Селянського поземельного банку (відкритого 12 лютого 1885 р.).

Вчасно сплачувати відсотки за позиками селянство могло не завжди. Але банк враховував всі обставини, в т.ч. неврожай, засуху та ін., даючи відстрочки позичальникам. У тому ж 1891 р. через недоїмку було виставлено на публічні торги 32 маєтки, але по 26 відмінено торги з причини надання документів щодо форс-мажорних обставин.

Для полегшення процедури придбання селянами землі за допомогою Селянського поземельного банку царським указом від 4 березня 1906 р. було передбачено створення губернських та повітових комісій. Комісії допомагали населенню в спрощенні процедури оформлення документів, надавали пропозиції банку щодо викупу конкретних земельних ділянок, готували пропозиції щодо переселень селян на казенні землі, сприяли сільським товариствам в покращенні умов землеволодіння, виконували посередницькі функції між селянами та приватними

власниками щодо встановлення земельних меж. Однак місцеві землевласники подекуди сприйняли роботу подібних комісій як зазіхання на священне право приватної власності. Так, у заяві голови Охтирської міської управи Сергія Петровича Кондратьєва (надзвичайні повітові земські збори від 2 липня 1906 р.) була дана різка оцінка щодо створення подібних комісій та висловлена пропозиція до зборів земства щодо відмови від обрання аналогічної місцевої комісії.

Послугами Селянського поземельного банку користувались не тільки селяни. В ДАСО є лист від 18 березня 1915 р. Харківського відділення цього банку в Сумське відділення Державного банку з дорученням видати свідоцтво банку на 4,5-відсоткову ренту на суму 14 700 руб. камергеру двору його імператорської величності, предводителю Сумського дворянства І. Д. Траскіну.

Крім того, на території Сумщини діяли представництва *Харківського земельного банку*, першого комерційного банку такого типу, створеного в Російській імперії, засновником та власником якого був наш відомий земляк Олексій Алчевський (фото 2.3). На фото 2.4 представлено акцію в 200 руб. Харківського земельного банку.

Олексій Алчевський народився в м. Суми в 1835 р. Його батько, Кирил Алчевський, займався торгівлею, мав свою бакалійну лавку, як більшість заможних людей того часу не цурався громадської та благодійної діяльності – був титарем Покровської церкви, на потреби якої пожертвував понад 4 900 руб. власних коштів. Син Олексій змалку був долучений до купецької справи та виказав підприємницький талант, який розкрився після переїзду в губернське місто Харків у 1862 р. Період 1860–1870 рр. був періодом бурхливого зростання банківських установ і Олексій Алчевський спочатку став ініціатором створення Харківського Товариства взаємного кредиту (1866 р.), спільно з іншими торговцями заснував Харківський торговельний банк (1868 р.) та ініціював створення першого в імперії акціонерного іпотечного банку – Харківського земельного банку (1871 р.), беззмінним головою правління якого він працював 30 років. Доля Олексія Алчевського, людини з підприємницьким талантом, схильністю до ризику та постійного розширення масштабів своєї діяльності, склалася трагічно. Економічна криза 1900–1903 рр. завдала шкоди його промислово-фінансовій імперії. Не отримавши підтримки від уряду на отримання великого замовлення металопрокату та дозволу на емісію цінних паперів, він покінчив життя самогубством, кинувшись під потяг на залізничному вокзалі в Петербурзі.

У Сумах представництво Харківського земельного банку розміщувалось на вул. Соборній навпроти сучасного скверу ім. Т. Г. Шевченка. Очоловав його брат Олексія Алчевського Микола Алчевський.

У 1891 р. земельна нерухомість, що була в заставі банку, мала наступний вигляд (табл. 2.1):

Таблиця 2.1

Повіт	Кількість заставлених маєтків	Кількість заставлених десятин	Оцінка заставленої землі, руб.	Сума виданих позик, руб.
Сумський	69	10 366	1 113 325	648 100
Лебединський	42	11 159	1 097 534	584 150
Охтирський	46	10 989	966 981	594 200

У Сумах також було заставлено 4 маєтки, під які видано 61 200 руб. позики [111, с. 376].

З журналів засідань Сумського повітового земства за 1905 р. можна дізнатись про певний конфуз, пов'язаний з управлінням цінними паперами Харківського земельного банку. Як уже відзначалось, повітове земство постійно страждало від відсутності коштів, і фінансування багатьох його заходів та програм відбувалося за рахунок пожертвувань. Як правило, ці пожертвування були іменними та довгостроковими. Меценат надавав кошти готівкою, частіше цінними паперами, юридично оформлював свою волю щодо витрати коштів. Найчастіше земство щорічно витрачало відсотки (ренту) вкладів та цінних паперів, залишаючи основний капітал недоторканим. До прикладу, з кошторису витрат Сумського земства за 1897 р. можна довідатись, що на різні земські витрати, утримання місцевих установ виплачувались відсотки з капіталів у цінних паперах: В. А. Савича, М. А. Савича, Е. Я. Куколь-Яснопольської, П. М. Миклашевського, П. М. Курочкіна, М. Г. Похвісневої та інших. Всі вищезазначені цінні папери знаходились на відповідальному зберіганні в місцевих відділеннях Державного банку та казначейства.

Отже, на засіданні земства було проінформовано, що капітал імені Миколи Савича в 4,5-відсоткових закладних листах Харківського земельного банку знаходяться на “зберіганні”, а не “управлінні” Сумського відділення Державного банку. Відтак банк не слідкував за закінченням строку погашення тиражу, земство теж проявило неухважність і 4 білети на суму 1 600 руб. давно вийшли в тираж, відсотки по них не нараховувались і земство понесло втрати на суму понад 500 руб. До того ж воля жертувача була такою: при погашенні цінних паперів купити такі ж на загальну номінальну суму. В результаті

управа була вимушена витратити кошти запасного капіталу наступного року, щоб з честю вийти з нестандартної ситуації [87, с. 152–154].

Державні та комерційні земельні банки, що з'явились після відміни кріпосного права в 1861 році, безсумнівно відіграли свою позитивну роль в розвитку сільськогосподарських відносин, становленні нового класу сільськогосподарських підприємців-поміщиків та інших землевласників. За їхнього активного сприяння земля стала повноцінним об'єктом товарно-ринкових відносин, знайшла свого ефективного власника.

Надалі зазначені банки активно підтримували сільськогосподарський ринок шляхом надання кредитів, випуску та обороту цінних паперів, виступали повноцінними учасниками ринку земельних ділянок. Найголовнішою перевагою для клієнтів земельних банків була можливість отримання довгострокової позики з низькою відсотковою ставкою під заставу земель та садіб.

ИМПЕРАТОРСКОЕ РОССИЙСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО.

150 РУБЛЕЙ.

150 ROUBLES.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДВОРЯНСКИЙ ЗЕМЕЛЬНЫЙ БАНКЪ.
ТРЕТІЙ ВЫПУСКЪ 3 1/2% ЗАКЛАДНЫХЪ ЛИСТОВЪ
НА НАРИЦАТЕЛЬНЫЙ КАПИТАЛЬ 100.000.000 РУБЛЕЙ.

№023817
3-й выпускъ.

ЗАКЛАДНОЙ ЛИСТЪ

№023817
3-me émission.

44
000

СТО ПЯТЬДЕСЯТЬ РУБЛЕЙ

— 400 фр. — 324 нид. герл. марк. — 192 голл. гульд. — 15 фунт. ст. 17 ш. 1 1/2 п.

НА ПРЕДЪЯВИТЕЛЯ.

Капиталъ и проценты навсегда освобождены отъ всякихъ русскихъ налоговъ.

Владѣлецъ сего закладнаго листа Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка имѣетъ право на сумму въ СТО ПЯТЬДЕСЯТЬ РУБЛЕЙ, приносящую върѣ до погашенія три съ половиною процента въ годъ дохода.

До 1/14 Августа 1908 года погашеніе 3 1/2% закладныхъ листовъ не можетъ быть увеличиваемо свыше установленныхъ въ условіяхъ выпуска сихъ листовъ предѣловъ; до того же срока не будетъ произведено ни конверсій, ни досрочнаго выкупа сего выпуска.

Уплата процентовъ и капитала по 3 1/2% закладнымъ листамъ обезпечивается: срочными взносами, определенными съ заемщиковъ, и иждивеніями, законными въ Банкѣ, и, независимо отъ сего, всеми средствами, въ распоряженіи Правительства состоящими, то-есть обязательства Правительства производить, въ случаѣ надобности, уплату процентовъ и погашенія по сему выпуску.

Проценты уплачиваются четыре раза въ годъ: 1/13 Февраля, 1/13 Мая, 1/13 Августа и 1/13 Ноября, по предъявленіи купоновъ, но усмотрѣнію предъявителя: въ Государственномъ Банкѣ, его Конторахъ и Отдѣленіяхъ . . . . . рублями, въ Парижѣ . . . . . франками, „ Берлинѣ . . . . . имп. герм. марками, „ Амстердамѣ . . . . . голл. гульденами, „ Лондонѣ . . . . . фунтами стерлинговъ, по взаимозачтеннымъ паритетамъ, въ банковскихъ учрежденіяхъ, назначенныхъ Министромъ Финансовъ.

Выплата нарицательнаго капитала погашенныхъ листовъ производится въ тѣхъ же основаніяхъ и тѣмъ же учрежденіями.

Закладные листы снабжены купонами до 1/14 Августа 1908 года и дозволены для возобновленія купоновъ.

Иждивеніе платежную силу: 1) купоны отъ 3 1/2% закладныхъ листовъ Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка, какъ истекшихъ сроковъ, такъ и тѣхъ, до срока уплаты коихъ остается не болѣе шести мѣсяцевъ, и 2) вышедшіе въ тиражъ закладные листы — принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ по цѣнѣ 1 руб. 50 коп. за 1 руб. зол. по закону 17/29 Декабря 1885 г.

С.-Петербургъ, 1898 года.

Управляющій *Кеппель*
Члены Совета: *Губернаторъ, Министръ Финансовъ, Председатель Комитета*
РУБЛЕЙ
Книга 1, листъ *44*
Бухгалтеръ *Доминикъ*

Условія разрѣшеннаго ВЫСОЧАЙШИМЪ повелѣніемъ 17 Іюля 1898 года третьяго выпуска 3 1/2% закладныхъ листовъ на нарицательный капиталъ 100.000.000 рублей.
1) Достоинство закладныхъ листовъ опредѣляется въ 100, 150, 100, 1000, 1500, 5000 и 10.000 руб., считая галды 100 руб.—200, франкалы—216 имперскихъ германскихъ марокъ—126 голландскихъ гульденовъ—10 фунтовъ стерлинговъ 11 шиллинговъ и 5 пенсовъ.
2) Закладные листы не могутъ быть отданы въ залогъ, такъ и на прокатъ. Правила относить на разсчетъ закладныхъ листовъ, какъ на предъявленіе и обратное удержаніе Министромъ Финансовъ.
3) Закладные листы производятъ ежегодную доходъ въ разлѣгъ трехъ съ половиною процентовъ, уплачиваемыхъ въ теченіи года: 1/13 Февраля, 1/13 Мая, 1/13 Августа и 1/13 Ноября.
4) Закладные 3 1/2% листы навсегда освобождены отъ всякихъ русскихъ налоговъ.
5) Закладные листы погашаются по истеченіи тиража, производимыхъ два раза въ годъ, 15/17 Марта и 15/17 Октября, въ началѣ мѣсяца. 15/17 Сентября 1898 года Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка объявлено о прекращеніи выпуска закладныхъ листовъ, производимыхъ за и вносимыхъ на то же время, по истеченіи тиража, а равно соответствующимъ образомъ погашеніемъ сего выпуска.
Примечаніе. Непредъявленные закладные листы, разрѣшенныхъ въ выпускѣ на основаніи Высочайшаго повелѣнія 17 Іюля 1898 года на нарицательный капиталъ 100.000.000 руб., срочныхъ установленныхъ въ сѣнь 1898 года, не могутъ быть произведены въ тиражъ досрочно, такъ и тѣхъ, до срока уплаты коихъ остается не болѣе шести мѣсяцевъ, и 2) вышедшіе въ тиражъ закладные листы — принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ по цѣнѣ 1 руб. 50 коп. за 1 руб. зол. по закону 17/29 Декабря 1885 г.
6) Вышедшіе въ тиражъ закладные листы оплачиваются, по нарицательной цѣнѣ, начиная съ ближайшаго послѣ тиража срока уплаты купоновъ.
7) Иждивеніе платежную силу: 1) купоны отъ 3 1/2% листовъ Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка, какъ истекшихъ сроковъ, такъ и тѣхъ, до срока уплаты коихъ остается не болѣе шести мѣсяцевъ, и 2) вышедшіе въ тиражъ закладные листы — принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ по цѣнѣ 1 руб. 50 коп. за 1 руб. зол. по закону 17/29 Декабря 1885 г.
8) Владѣльцамъ закладныхъ листовъ предоставляется обременять листы иждивеніемъ, достоящимъ на то же время, по закону 17/29 Декабря 1885 г.
9) Предъявляемые закладные листы, какъ истекшихъ сроковъ, такъ и тѣхъ, до срока уплаты коихъ остается не болѣе шести мѣсяцевъ, и 2) вышедшіе въ тиражъ закладные листы — принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ по цѣнѣ 1 руб. 50 коп. за 1 руб. зол. по закону 17/29 Декабря 1885 г.
10) Закладные листы производятъ ежегодную доходъ въ разлѣгъ трехъ съ половиною процентовъ, уплачиваемыхъ въ теченіи года: 1/13 Февраля, 1/13 Мая, 1/13 Августа и 1/13 Ноября.
11) Закладные листы не могутъ быть отданы въ залогъ, такъ и на прокатъ. Правила относить на разсчетъ закладныхъ листовъ, какъ на предъявленіе и обратное удержаніе Министромъ Финансовъ.
12) Закладные листы погашаются по истеченіи тиража, производимыхъ два раза въ годъ, 15/17 Марта и 15/17 Октября, въ началѣ мѣсяца. 15/17 Сентября 1898 года Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка объявлено о прекращеніи выпуска закладныхъ листовъ, производимыхъ за и вносимыхъ на то же время, по истеченіи тиража, а равно соответствующимъ образомъ погашеніемъ сего выпуска.
13) Иждивеніе платежную силу: 1) купоны отъ 3 1/2% листовъ Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка, какъ истекшихъ сроковъ, такъ и тѣхъ, до срока уплаты коихъ остается не болѣе шести мѣсяцевъ, и 2) вышедшіе въ тиражъ закладные листы — принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ по цѣнѣ 1 руб. 50 коп. за 1 руб. зол. по закону 17/29 Декабря 1885 г.
14) Владѣльцамъ закладныхъ листовъ предоставляется обременять листы иждивеніемъ, достоящимъ на то же время, по закону 17/29 Декабря 1885 г.
15) Предъявляемые закладные листы, какъ истекшихъ сроковъ, такъ и тѣхъ, до срока уплаты коихъ остается не болѣе шести мѣсяцевъ, и 2) вышедшіе въ тиражъ закладные листы — принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ по цѣнѣ 1 руб. 50 коп. за 1 руб. зол. по закону 17/29 Декабря 1885 г.

Фото 2.1

150

ИМПЕРАТОРСКОЕ РОССИЙСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО.

№317989

№317989

Государственные 4 1/2% свидетельства
КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА

ВТОРОЙ СЕРИИ

на нарицательный капитал 100.000.050 рублей = 266.666.666 франков
выпущенные на основании закона 19 декабря 1911 г. / 1 января 1912 г. и ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 17 февраля 1912 г. Комитета Финансов.

СВИДЕТЕЛЬСТВО

НА КАПИТАЛЪ

СТО ПЯТЬДЕСЯТЬ РУБЛЕЙ

(содержание чистого золота в рубль, согласно Устава Монетного, изд. 1899 г., 17/24 доли)

= 400 франк. = 323 имп. герм. марк. 20 шф. = 15 фунт. стерл. 17 шилл. 7 1/2 пенс.

НА ПРЕДЪЯВИТЕЛЯ.

СТО ПЯТЬДЕСЯТЬ РУБЛЕЙ.

СТО ПЯТЬДЕСЯТЬ РУБЛЕЙ.

Капиталъ снхъ свидѣтельствъ навсегда освобождается отъ всякихъ русскихъ налоговъ. Проценты уплачиваются за удержаніемъ 5% сбора съ доходовъ отъ денежныхъ капиталовъ и въ случаѣ увеличенія размѣра означеннаго сбора или установленія въ Россіи какихъ-либо другихъ налоговъ проценты по настоящимъ свидѣтельствамъ не будутъ подлежать обложенію такими. Исправный платежъ процентовъ и капитала по 4 1/2% свидѣтельствамъ Крестьянскаго Поземельнаго Банка обеспечивается какъ принятымъ Крестьянскимъ Поземельнымъ Банкомъ въ залогъ и приобретенными имъ за свой счетъ землями, такъ и активами средствами, состоящими въ распоряженіи Правительства.

Свидѣтельства приносятъ 4 1/2% годового дохода, уплачиваемаго поочередно, 1/14 Марта и 1/14 Сентября.

Свидѣтельства погашаются въ срокъ не свыше 55 1/2 лѣтъ посредствомъ тиражей, производимыхъ два раза въ годъ, 1/14 Мая и 1/14 Ноября, начиная съ 1/14 Ноября 1912 года. До 1/14 Марта 1922 года погашеніе свидѣтельствъ не можетъ быть окончательно свыше установленныхъ въ условіяхъ выпуска снхъ свидѣтельствъ размѣровъ, и до того же срока не будетъ произведено ни конверсій, ни досрочнаго выкупа, полного или частичнаго, таковыя свидѣтельства.

Вышедшія въ тиражъ свидѣтельства оплачиваются по нарицательной цѣнѣ, начиная съ ближайшаго послѣ тиража срока оплаты купоновъ.

При предъявленіи къ оплатѣ тиражныхъ свидѣтельствъ должны быть представлены все купоны, подлежащіе оплатѣ послѣ срока уплаты капитала по свидѣтельствамъ. Стоимость недостающихъ купоновъ, за вычетомъ 5% сбора съ доходовъ отъ денежныхъ капиталовъ, удерживается изъ капитала свидѣтельствъ.

Купоны 4 1/2% свидѣтельствъ сохраняютъ платежную силу въ теченіе 10 лѣтъ, тиражные свидѣтельства — въ теченіе 20 лѣтъ съ сроковъ, назначенныхъ для нихъ оплатъ.

4 1/2% свидѣтельства Крестьянскаго Банка принимаются по нарицательной цѣнѣ въ обеспечение исправности исполненія обязательствъ и постановъ по обязательствамъ съ казною и расчроченнаго платежа акція за вино и по цѣнѣ, устанавливаемой на каждое полугодіе Министромъ Финансовъ и публикуемой чрезъ Правительствующій Сенатъ въ обеспечение: а) задатковъ и суду по казеннымъ подрядамъ и поставкамъ, б) расчроченнаго платежа акція за освѣтительнаго нефтяна масла и зажигательна спички, в) платежа денегъ за выданными въ кредитъ табачна бандероли и г) таможенныхъ пошлинъ.

Имѣюще платежную силу: 1) купоны отъ 4 1/2% свидѣтельствъ Крестьянскаго Банка второй серіи, какъ истекшихъ сроковъ, такъ и тѣхъ, до срока оплаты коихъ остается не болѣе 6 мѣсяцевъ, и 2) вышедшія въ тиражъ свидѣтельства принимаются въ уплату таможенныхъ пошлинъ: перме — за вычетомъ 5% сбора съ доходовъ отъ денежныхъ капиталовъ и втора — по нарицательной цѣнѣ.

Оплата купоновъ и тиражныхъ свидѣтельствъ производится, по желанію владѣльца:

въ Россіи — рублями, въ учрежденіяхъ Государственнаго Банка, а гдѣ таковыхъ нѣтъ — въ Казначействахъ;

въ Парижѣ — франками, въ Парижско-Нидерландскомъ Банкѣ, Лондонск. кредит., Парижской Национальной компаніи, Главномъ Обществѣ для содѣйствія развитію торговли и промышленности во Франціи, Главномъ Обществѣ промышленнаго и торговаго кредита и у Г. Готтингера и К^о;

въ Бельгій и Швейцаріи — франками по курсу дня на Парижѣ, въ отдѣленіяхъ и агентствахъ вышеозначенныхъ французскихъ кредитныхъ учрежденій;

въ Лондонѣ и Берлинѣ — фунтами стерлинговъ и марками, въ кредитныхъ учрежденіяхъ, имѣющихъ быть назначенными Русскимъ Правительствомъ по соглашенію съ Французскимъ Банкомъ, участвовавшими въ выпускѣ означенныхъ свидѣтельствъ Крестьянскаго Поземельнаго Банка.

Управляющій *С. Крушиновъ*

Товарищъ Управляющаго *В. Ивановъ*

Члены Совета

С. Крушиновъ
В. Ивановъ
В. Смирновъ
С. Туровъ

Книга 5, листъ 224

Бухгалтеръ *М. Ивановъ*

2-я серія.

1912 г.

150

КРЕСТЬЯНСКИЙ ПОЗЕМЕЛЬНЫЙ БАНКЪ.

№317989 Талонъ 4 1/2% Государственнаго свидѣтельства 2-й серіи №317989

По предъявленіи сего талона, съ 1/14 Сентября 1922 года по 1/14 Марта 1924 года, будетъ выданъ бесплатно въ мѣстахъ, назначенныхъ для оплаты купоновъ сего займа, новый купонный листъ, если, однако, до дня выдачи его не будетъ предъявлено другимъ лицомъ самое свидѣтельство. Въ этомъ случаѣ новый купонный листъ выдается лишь предъявителю свидѣтельства. Послѣ 1/14 Марта 1924 года талонъ сей не дѣйствителенъ, и новый купонный листъ будетъ выданъ лишь по предъявленіи самаго свидѣтельства. Къ свидѣтельствамъ, вышедшимъ въ тиражъ по 1/14 Мая 1922 года включительно, новые купонные листы выдаваемы не будутъ.

0.34
013

Товарищъ Управляющаго *В. Ивановъ*

Фото 2.2

A. Fedeckij *À KHARKOFF.*

Фото 2.3

065
01

BANQUE FONCIERE
DE KHARKOV.

ХАРЬКОВСКОГО
ЗЕМЕЛЬНАГО БАНКА

ПРЕДЪЯВИТЕЛЮ
г. Харьков, Ратушская ул. С. П. В.
на право получения
выпущенных XIII выпусков

200 РУБ.

№22057

ЗЕМЕЛЬНАГО БАНКА,

УСТАВЪ ВЫСОЧАЙШЕ УТВЕРЖДЕНЪ 4 Мая 1871 г.

ACTION DE DEUX CENTS ROUBLES
AU PORTEUR.

ACTIE VON ZWEI HUNDERT RUBEL
AUF DEN VORZEIGER

АКЦИЯ

200
РУБЛЕЙ.

ВЪ ДВѢСТИ РУБЛЕЙ

НА ПРЕДЪЯВИТЕЛЯ

выдана въ 1902 году по обмѣну акцій
первыхъ одиннадцати выпусковъ.

Председатель Правленія *И. М. Губининъ*

Члены Правленія
М. С. Губининъ
М. Корень

Бухгалтеръ

Харьковъ, 1902 г.

При семъ купонный листъ съ талономъ на десять лѣтъ, по истеченіи которыхъ
выдается новый купонный листъ.

CHARKOWER
AGRARBANK.

Фото 2.4

РОЗДІЛ 3. МІСЬКІ ГРОМАДСЬКІ БАНКИ ЯК ОПОРА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Історія міських банків починається із *“Жалованной грамоты городам”*, виданої Катериною II в 1785 році. Стаття 153 цього документа повідомляла, що містам дозволяється заснувати банки на кошти, що залишаються від громадських витрат.

У книзі В. І. Міщенко, Г. І. Корогод *“Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.)”* описано особливості створення та функціонування міських громадських банків. Перший банк такого типу був заснований ще в 1788 р. у м. Вологді під назвою *“Позичковий банк”*. Протягом XIX ст. виникло понад 290 банків, з них в дореформений період лише 15, решта – в пореформений. В 1878–1897 рр. понад 50 з них припинили своє існування. На 1 січня 1899 р. залишилося 240 банків. Переважна більшість з них (215) були засновані протягом першого пореформеного двадцятиріччя (1861–1881 рр.).

Перше Положення про міські громадські банки з'явилося в 1857 р. У 1862 р. Державна Рада видала нове положення, яке потім в 1866, 1870 і 1879 роках змінювалося і доповнювалося. Нарешті, в 1883 р. вийшло остаточне положення, яке стало основним документом, що визначав порядок утворення, ліквідації і напрями діяльності міських громадських банків.

Такі банки створювалися при міських думах або при інших недержавних установах і були підконтрольні міській громаді, перед якою регулярно звітувалися про свою діяльність. Основний капітал банків складався з пожертвувань приватних осіб і міських громад. На час заснування банку він не міг бути меншим, ніж 10 тис. руб. сріблом.

Керувало банком правління у складі директора і його помічників (товаришів), які обиралися міською громадою. Один з помічників директора завідував касою банку. При правлінні існувала канцелярія у складі бухгалтера та інших працівників, які утримувалися за рахунок прибутків банку. Штат канцелярії визначався правлінням і затверджувався міською громадою.

Директор банку і його помічники на час виконання своїх обов'язків звільнялися від іншої громадської служби. При цьому вони набували право носити мундири відомства Міністерства фінансів: директор губернського банку по чину VII розряду (“надворный советник”), повітового – VIII розряду (“коллежский ассессор”); їх помічники: губернський банк – по VIII розряду (“коллежский ассессор”), повітовий банк – по IX розряду (“титулярный советник”). Приступаючи до виконання своїх обов'язків, директор і його помічники давали письмове зобов'язання *“действовать во всех делах по совести и без лицепрятия”*.

Дозвіл на відкриття міських громадських банків давав міністр фінансів за погодженням з міністром внутрішніх справ. Банки здійснювали такі операції: прийом вкладів на суму не менше 50 руб.; облік векселів; видача позик під заставу землі на строк від 1 до 12 років і будівель в тих містах, де знаходиться банк, на строк 3 роки – дерев'яних і до 8 років – кам'яних (розмір позики не повинен був перевищувати 50 відсотків вартості застави); видача позик під заставу товарів цінних речей і паперів; відкриття спеціальних поточних рахунків під державні і урядові гарантійні процентні папери; одержання платежів по векселях та інших строкових документах і процентних паперах; переказ грошей в регіони, де перебувають кореспонденти банку; купівля і продаж за свій рахунок і за дорученням процентних паперів, дорогоцінних металів в монетах і зливках; застава і перезастава процентних паперів в інших кредитних установах; видача позик під заставу товарних квитанцій залізниць на прийнятий для перевезення хліб; відкриття спеціальних поточних рахунків, гарантованих свідоцтвами товарних складів про взяття ними хліба на зберігання; приймання вкладів на зберігання. Банки також мали право видавати позики місцевим міським громадам.

Необхідно зазначити, що не всі банки могли виконувати ці операції. Більшість з них, перш за все провінційні, обмежили свою діяльність обліком векселів та видачею позик під заставу цінних паперів та нерухомого майна.

Розподіл прибутків здійснювався таким чином, що за рішенням правління від 10 до 20 відсотків їх направлялося на поповнення основного і запасного капіталу. Запасний капітал використовувався на покриття збитків банку від операцій. Частина прибутків йшла на утримання банку, а ще частина – на міські потреби та на благодійні заходи, зокрема на влаштування і утримання лікарень, притулків, різних шкіл і *“на предметы общественного призрения, воспитания и вспоможения неимущим”*.

За положенням 1883 р. в діяльність міських громадських банків були внесені деякі зміни. Вони стали контролюватися урядом, який проводив ревізії. Обмежувався також розмір кредитів окремим особам. В касі банку готівки повинно бути не менше 10 відсотків від фінансових зобов'язань банку, а самі зобов'язання не повинні перевищувати його власні капітали (основний і запасний) більше ніж в 5 разів [100, с. 11–13].

В 1912 році, після кропіткої роботи та з ініціативи з'їзду представників міських банків, що був проведений у Харкові в 1900 році, було затверджене нове положення, що розширило можливості банків і, фактично, урівняло їх з іншими кредитними закладами.

Особливістю міських громадських банків була повна орієнтація на інтереси міста, міської громади в особі міської Думи. При заснуванні банку використовувався, як правило, приватний капітал. Разом з тим пожертвувач коштів не був власником банку. Згідно з тим же положенням він мав лише два привілеї: присвоєння банку його імені і отримання титулу почесного директора (голови правління), що давало право отримання звітів про стан банку. Тобто банк належав не меценату-благодійнику, а міській Думі і був повністю підконтрольний останній. Дума вибирала на своєму засіданні правління банку, встановлювала відсоткові ставки по депозитах та кредитах, проводила щорічні перевірки банків та їх фінансових звітів. При цьому *“Положення”* 1912 року надавало певну самостійність правлінню банку в рамках дозволених операцій, право вибору пріоритетів в їх проведенні.

Звичайно, міська Дума отримувала певні клопоти, пов'язані з управлінням банком, однак переваги таких форм кредитно-фінансової діяльності були очевидні. Вони виявлялись не тільки в отриманні прибутків від діяльності банку, хоча ці кошти був суттєвим поповненням міської казни. Бурхливий ріст дрібної буржуазії, купецтва, а отже і розвиток промисловості, сільського господарства потребували значних обсягів позик і простого механізму їх надання. При цьому закладались підвалини кредитування середніх верств міського населення. Часто міські банки встановлювали верхню межу розміру позики заради того, щоб надати кошти якомога ширшому колу позичальників. Важливим фактором для городян міста, які не вели торгової діяльності і не могли скористатися можливістю обліку векселя для отримання грошових коштів, було отримання позики під заставу власної нерухомості. Таку можливість якраз і надавали міські банки, які отримали дозвіл на комерційне кредитування (облік) і позики під нерухомість. За допомогою власних фінансово-кредитних установ міське керівництво отримало більшу мобільність і оперативність у фінансуванні

окремих міських програм і проектів, отримуючи позики в своєму банку. Крім того, було розроблено механізм відповідальності Думи за справи банку. У випадку збитковості операцій, з метою страхування інтересів вкладників, місто покривало збитки банку. Дана норма стимулювала приплив депозитів громадян. Місцеві банки виступали гарантами і організаторами для здійснення численних благодійних програм та акцій.

Оскільки створювались міські громадські банки органами місцевого самоврядування – міськими Думами та управами та ними ж контролювались, то після революції 1917 р. були ліквідовані як банки, так і їх засновники.

Роменський міський громадський банк

Перший банк на теренах сучасної Сумської області з'явився в 1865р. у м. Ромни. І певна логіка в цьому була. Місто, що розміщувалось на перехресті міжнародних торгових шляхів, було центром торгівлі та підприємництва. До середини ХІХ сторіччя в місті проходив знаменитий Іллінський ярмарок, на який з'їжджались до 120 000 чоловік, а товарообіг сягав 10 млн карбованців. Обсяги та масштаби ярмарку вражали своїм розмахом. На ньому зводили близько 3 тисяч тимчасових дерев'яних споруд (крамниць, яток, балаганів) та реєстрували понад 22 тисячі возів. За спогадами очевидців, збирачі плати за місце на ярмарку приносили мішки з зібраними золотими, срібними та мідними монетами до міської управи та висипали просто на долівку без будь-яких супроводжуючих облікових документів. Місцеві чиновники, купецтво, міщани та селяни багатіли, місто розвивалось, економіка процвітала.

Однак у 1852 р. ярмарок було перенесено в Полтаву. За однією з версій, місцеві жителі вважали таку неприємну подію “заслугою” тодішнього міського голови Івана Степановича Терновця, який власне на Іллінському ярмарку збагатів і отримав свій статус, пройшовши шлях від дрібного торговця, маклера до одного з найбагатших громадян, власника 120 лавок (майже половини гостинного двору). Терновець ніби-то порушив неписану традицію, коли під час приїзду генерал-губернатора Малоросії Кокошкіна на ярмарок гласні (депутати міської Думи) та декілька міщан виконували буд-яке замовлення та бажання високопосадовця, використовуючи на це виділені кошти. **“Воны получают жалование и на разъезды, нехай сами себе содержут тут, як знают”** – таке рішення прийняв міський голова. Кокошкін виду не показав, але ярмарок у Полтаву переніс [5, с. 54–62].

Фінансові та кредитні функції в місті виконувало Казначейство (скарбниця), Приказ громадської опіки, також при міській Думі було відділення (представництво) Державного позичкового банку. Так, у 1800 р. роменський купець Іван Ілляченко звернувся в Думу з наступним проханням:

“Как неплатеж занятых мной в сей Думе созданного в ней заемного банка прошлого 1794 года сентября на один год, а после на другой и третий, отсроченных под залог жилого моего дому в городе Ромны в приходе Вознесенском по мостовой улице Ильинского пяти сотен рублей денег наступил уже положенный срок, но мне в тех деньгах сильно надобность имеется, прошу на отсрочку мною оных на еще один год под залог означенного жилого моего дома” (за матеріалами ДАСО).

До свого прохання він додав атестат, виданий Роменським міським магістратом, де підтверджувався стан майна, що слугував заставою позики. Звертає увагу на себе витонченість і юридична грамотність при описі заставленого майна (документ 1800 року!):

“...почему де нужен ему на сей случай аттестат о том, что имение собственное его состоит в действительном его владении, по нем ни от кого никаких исков и претензий не имеется, также никому до сего не продано и кроме сего не заложено ни за какие либо долги и недоимки, в описи и аресте не было и о том нет в самом Магистрате никаких дел” [78, с. 23–24] (підписано бургомістром П. Волинським – прим. авт.).

Чи то працівники при Думі були не надто професійні, чи банк був не надто вимогливим, але купець І. Ілляченко, що особливо не пояснював причини неповернення позики (*но мне в тех деньгах сильно надобность имеется*), четвертий рік поспіль не повертав позику і отримував дозвіл на її пролонгацію.

Отже, для міста, де проживало понад 5 тис. чоловік, відбувались відомі на всю Росію ярмарки, де засновується один із перших в Україні механічний завод (сільськогосподарських машин, 1835 р. заснування), та процвітала торгівля та підприємництво, відкриття банківської установи було вкрай необхідним.

Ось як описують у своїй книзі В. І. Міщенко та Г. І. Корогод складний процес створення банку. В 1845 р. Роменська міська Дума звернулася до Полтавського губернського правління (Роменський повіт входив тоді до складу Полтавської губернії) з проханням дати дозвіл на відкриття в місті банку для кредитування ярмарок і торгових операцій. Основну суму статутного фонду повинні були становити кошти Приказу громадської опіки. Голова міської управи Запорожченко написав статут банку, який складався з п'яти розділів і 109 параграфів.

Але полтавський губернатор не дав роменчанам дозволу на відкриття банку. Причини відмови були такі: гроші Приказу громадської опіки є пожертвуваннями і можуть використовуватися лише на благодійні цілі; прохання про відкриття банку було складено неправильно; статут банку, запропонований міською Думою, одержав зауваження міністра фінансів і повинен бути допрацьований. Губернатор порадив заснувати громадський банк на кошти купців, міщан та прибутки міської Думи.

Однак у лютому 1862 р. з'явилося схвалене Олександром II *“Положение о Городских Общественных банках”*, яке визначало порядок їх організації, завдання, структуру і функції. Це створювало юридичну базу для становлення і розвитку банківської системи на місцях.

Цікавим, з точки зору стилю, є текст повістки щодо обговорення статуту банку:

*“Роменскую городскую Думу города Ромны
Г. Г. Купцам города
Ромны, христианам и евреям*

Повестка

По случаю сближения срока на представление замечаний на проект положения о городском общественном банке, представленный уже Думою обществу, в июне месяце сего года Городская Дума покорнейше просит вас пожаловать в присутствие ея 27 числа сего октября к 10 часам утра для составления противу одного замечаний, если будет это признано за необходимые. В прочтении этой повестки, сделать на ней свою расписку. 1861 года октября месяца.

*Городской голова
(за матеріалами ДАСО)*

Семичиков”

15 листопада 1862 р. Роменська міська Дума вчетверте зібрала купців, підприємців та інших ділових людей міста для обговорення питання створення банку. Було прийняте рішення ще раз звернутися до вищих інстанцій. Нарешті губернатор дав згоду. На початку 1863 р. було обрано правління майбутнього банку. Головою правління (директором банку) став купець другої гільдії П. Зінченко, його заступниками (товаришами) – губернський секретар С. Нестеренко і роменський купець М. Кислов, кандидатами – колезький секретар Г. Новроцький, міщанин З. Труханов.

23 квітня 1863 р. Полтавське губернське правління затвердило *“выбранных по большинству избирательных баллов”*. 24 травня 1863 р. міністри фінансів і внутрішніх справ також дали згоду на відкриття Міського громадського банку в Ромнах.

Банк відкрився 17 червня 1865 р., тобто через 20 років після початку цієї справи. Голова правління П. Зінченко прийняв таку присягу:

“Я, Зинченко Порфирий, обещаюь и клянусь Господом Богом, перед святым Его Еванглием в том, что хочу и должен Его императорскому Величеству, своему истинному и природному Всемилостивейшему Великому Государю Императору Александру Николаевичу, Самодержцу Всероссийскому, и Его Императорского Величества Всероссийского престола наследнику Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу Великому князю Александру Александровичу, верно и нелицемерно служить и во всем повиноваться не щадя живота своего до последней капли крови, и все к высокому Его Императорского Величества Самодержавству силе и власти принадлежащие права и преимущества узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению, силе и возможности предостерегать и оборонять, и при том по крайней мере стараться споспешествовать все, что к Его Императорского Величества верной службе и пользе Государственной во всяких случаях касаться может, а ущерб же Его Императорского Величества интереса, вреда и убытке, как скоро о том уведая не только благовременно объявить, но и всякими мерами отвращать и не допускать стараться, и всякую вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и пожалованный на мне чин, как по сей (Генеральный) так и по особой определенной и от времени до времени Его Императорского Величества именем от представленных надо мной начальников определяемых инструкциями надлежащим образом по совести своей исправлять, и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды противно должности своей и присяги не поступать и таким образом себя вести и поступать, как верному Его Императорского Величества подданному благопристойно есть и надлежит, и как я пред богом и судом его страшным всегда ответ дать могу, как суще мне Господь Бог душевно телесно да поможет. В заключение сей моей клятве целую Слова крест Спасителя моего. Аминь” (за матеріалами ДАСО).

Присягу прийняли також С. Нестеренко і З. Труханов.

Банк створювався фактично на пустому місці. Тому треба було терміново вирішити цілий ряд організаційних і господарських питань, а саме: підшукати і найняти приміщення, визначити штат канцелярії, закупити необхідні рахункові книги і бланки, замовити в Полтаві печатку для банку і т.д. Положенням про міські громадські банки розв'язання цих питань покладалося на міські думи. У зв'язку з цим 2 липня 1865 р. правління банку звернулося до Роменської міської Думи з проханням видати в рахунок майбутніх прибутків банку 400 руб. сріблом. Правління просило видати названу суму П. Зінченку під розписку, щоб він придбав необхідні речі в Полтаві під час наступного Іллінського ярмарку. Про витрачені кошти директор повинен

звітувати перед правлінням. У проханні зазначалося, що на оренду приміщення, опалення, освітлення, оплату сторожів потрібно 420 руб. на рік, на зарплату бухгалтеру (він же діловод) – 400 руб., на зарплату писарям, на канцелярські товари, конторські книги і бланки, на передплату біржових і місцевих губернських “Відомостей” – 320 руб. Всього – 1140 руб. Був доданий також список меблів та інших необхідних речей. Серед них – 2 ікони (для приймальної і канцелярії), портрет імператора в рамці і під склом, дзеркало, скриня для каси, скриня для дорогіших металів, замки до скринь та ін. Всього – 38 найменувань.

Тоді ж на основі “Положення” про міські громадські банки був складений статут банку. Основний капітал банку встановлювався в розмірі 40 тис. руб., резервний – 8 тис. руб. Банк мав право здійснювати такі операції: приймати вклади, обліковувати векселі, видавати кредити під заставу майна, процентних паперів та інших цінностей. З прибутків не менше 250 руб. відраховувалося до резервного фонду, решта коштів ділилася на 3 рівні частини і витрачалася на поповнення основного капіталу, на потреби міста, на утримання повітового училища та на різні благодійні заходи. Зокрема третина щорічного прибутку банку йшла на утримання Роменського реального училища [100, с. 19–21].

В різний час директорами банку також були: Григорій Симонов, купець; Олександр Енкен, провізор; Матвій Паневин, купець, потомствений почесний громадянин.

Керівний склад працівників банку в 1914 р. згідно з даними “Харківського календаря” був таким: директор – Матвій Паневин, купець, потомствений почесний громадянин; товариші (заступники) директора – Прокофій Італінський, нижній радник, Михайло Мироновський, купець, бухгалтер – казначей Семен Скачко, козак. Аналізуючи рахунок прибутків та збитків банку за 1913 р., можна констатувати, що при загальних річних витратах в сумі 12 160 руб. чистий прибуток банку склав 30 794 руб., що свідчить про ефективну роботу банку та його працівників. На утримання адміністрації банку витрачено 4 686 руб., службовців – 5 070 руб. Основна стаття видатків (відсотки по вкладах та поточних рахунках) – 44 729 руб. Дві операції приносили банку основні доходи: відсотки по обліку векселів – 57 387 руб.; відсотки по позикам під заставу нерухомості – 30 833 руб.

Міський громадський банк, як і інші банківські установи такого типу, був повністю підконтрольний та підзвітний міській громаді в особі міської думи. Ось як, для прикладу, проходила процедура звіту банку за 1869 р. Роменській міській думі:

- банк направляє лист в міську думу, в якому його правління, посилаючись на п. 21 Положення про міські громадські банки, просить призначити 3 досвідчених громадян для перевірки балансу та вивчення питання;
- банком надається в думу баланс та рахунок прибутків;
- банком надається розширений звіт про діяльність банку за 1869 р. (8 сторінок);
- дума призначає трьох громадян для опрацювання наданих документів: колезького радника Дмитрієва, купця Бабакова і міщанина Андрусяченко;
- до розгляду думи, після відповідної роботи, надаються відгуки Дмитрієва та Бабакова;
- одночасно встановлюється той факт, що міщанин Андрусяченко перебуває в родинних стосунках з директором банку і дума виносить окремий документ під назвою “Громадський присуд”, де врегульовує питання заміни громадянина для перевірки документів банку;
- банк надає до Думи листа, в якому роз’яснює окремі спірні питання щодо виявлених порушень колезьким радником Дмитрієвим;
- окремим протоколом оформлюється розгляд Думою всіх матеріалів щодо звіту банку;
- приймається постанова щодо затвердження звіту та усунення виявлених недоліків та висловлених побажань [77, с. 1–20].

Успішну та стабільну роботу банку зруйнували революційні події і 1920 рік став роком остаточної ліквідації дореволюційних банків, руйнації кредитно-фінансової системи і грошового обігу. З телефонограми завідуючого відділом Роменського ревкому Шамрая до повітового ревкому можна дізнатись, що сам рух готівкових коштів був поза законом. Оригінал тексту збережено:

“Мною затримані їхавші до м. Полтави без документів на право проїзда і назвавши себе мешканцями м. Ромен Рахіль Шмеровна Вайнгертен і Лейба Давидович Смірський, у котрих при трусі знайдена велика кількість грошей, одержаних від Ізраїля Львовича Вайнгертена для передачі мешканцеві м. Полтави Грінпресу. Прошу якнайшвидше дати мені відповідь хто вони такі” (за матеріалами ДАСО).

Практика реквізиції коштів та контрибуцій набула широкого вжитку. Якщо банківські установи було ліквідовано, а їхнє майно реквізовано, то установи дрібного кредиту (кредитні товариства, кредитні спілки) теж зазнали утиску. Із телефонограми від 20 січня 1920 р. № 256 у Роменський ревком від Полтавського ревкому:

“Предлагается немедленно прекратить реквизицию помещений и инвентаря принадлежащих кредитным учреждениям и вернуть эти учреждения в их прежнее состояние впредь до особого распоряжения. Предс губервкома Дробнич” (за матеріалами ДАСО).

Кролевецький міський громадський банк

14 жовтня 1866 р. відкрився Кролевецький міський громадський банк. Основний капітал на початок його діяльності становив 17 641 руб., запасний – 2 291 руб. Директором його став Тюрін, заступниками – Левченко (виконував також функції касира) і Коган. Річна зарплата директора становила 300 руб., двох заступників – 500 руб., бухгалтера – 700 руб., двох писарів – 480 руб., сторожів – 96 руб. У 1879 р. на утримання службовців і придбання необхідних документів банк витратив 2 248 руб.

Касові рахунки свідчать, що папір, чорнила, олівці, сірники, свічки, сургуч банк закупував в лавці купця Рафаїла Дубровського в Кролевці, а касові книги, grosбухи, журнали для реєстрації обліку векселів, заставних листів замовлялися в друкарні Олексія Шумицького в Глухові. Бланки для вкладів постачала Експедиція по заготівлі державних паперів Міністерства фінансів. У 1909 р. майно банку при страхуванні від вогню було оцінене в 3 175 руб.

Як і в інших містах, банк перебував під постійним контролем міської думи. Вона контролювала вибори правління, розглядала річні звіти банку, обирала із своїх членів ревізійну комісію для перевірки його діяльності. Персональний склад ревізійної комісії погоджувався з чернігівським губернатором. Так, на засіданні міської думи 19 травня 1915 р. була створена ревізійна комісія для перевірки звіту банку за 1914 р. До неї були обрані гласні думи: Ф. В. Грищенко, М. О. Севрюк, І. К. Жук, П. І. Сикаль, Г. М. Кутузов. Губернатор затвердив цей склад ревізійної комісії [100, с. 23–25].

Згідно з даними Календаря Чернігівської губернії директорами банку в різний час були: Єремій Леонтійович Риндя (1878 р.); Петро Степанович Оболонський (1885 р.); Василь Данилович Грищенко (1888 р.); Федір Васильович Самусь (1893 р.); Микола Олексійович Тюрін (1904 р.); Митрофан Миколайович Котляров (1913 р.); Олександр Феліксович Новицький (1915 р.). У 1915 р. керівний склад банку був таким: директор – Олександр Феліксович Новицький, надвірний радник; товариші директора – Василь Федорович Біленко, міщанин, Яків Тимофійович Севрюк, міщанин; бухгалтер – Федот Афанасійович Скрипніков, селянин [89, с. 184].

Кролевецький міський банк здійснював наступні операції: обліковував векселі, приймав вклади різних типів, на різні строки

і під різні проценти, видавав позики, переказував гроші та ін. Ось як у протоколі засідань правління банку від 1 грудня 1866 р. відображено розгляд питання щодо обліку векселя:

“Правление Кролевецкого городского общественного банка слушали объявление жительки г. Кролевца отставного кандидата Филата Савельева жены Евдокии Карповой дочери Савельевой, урожденной мещан Оболонских, в котором она заявляя желание дисконтировать в городском банке вексель данный ей мужем ея отставным кандидатом Филатом Савельевым на должные ей семьдесят пять рублей серебром, по которому назначена дата платежа 1 го числа июня 1867 года, просит назначить ей кредит под учет сего векселя и о разрешении по сему объявить ей, сообразуясь со степенью доверия какою заему оказывают участвующие в векселе лица. Правление банка ОПРЕДЕЛЯЕТ: выдать отставного кандидата жены Евдокии Савельевой под учет объявленного в объявлении векселя, если она удовлетворит всем требованиям закона о принадлежности векселя, на семьдесят пять рублей, удержав из них проценты за шесть месяцев по 7 % записать эту сумму по книгам банка на счет векселедержателя и отобрать от сей последней подписку на основании ст. 48 положения о городских банках. Учетный вексель хранить в учетном ящике” [57, с. 7].

Типова кредитна справа на надання позики під заставу майна складалася з 3 документів:

1. Заява купця в банк:

“Желаем получить из Гор банка ссуду под залог принадлежащего мне в Кролевецком гостиничном дворе 3\4 номеров лавки с землею и подъячными и дома состоящего в городе Кролевце над Ярмарковою площадью и представляя свидетельство Кролевецкого уездного Суда о свободе и благонадежности залога, а такие документы как то крепость и Акт на принадлежность мне сказанного имущества, покорнейше прошу сделать оценку повергаемого мною в залог имущества и выдать мне в ссуду 2500 рублей сроком уплаты на четыре года”.(1867 года числа 16 декабря)

Кролевецкий 2 гильдии купец Иван Матвеевич сын Котлярова
(за матеріалами ДАСО)

2. Виписка із засідання правління банку від 18 грудня 1867 р., в якій перераховані документи справи, вказано, що проведена оцінка нерухомості в присутності директора банку Левченка в сумі 8 287 руб. сріблом. Відсоток по позиці встановлено в розмірі 7 %. Купцю необхідно внести 3 руб. в повітовий суд для забезпечення заборони на продаж заставного майна, а документи застави зберігати в скринях банку.

3. Розписка купця в отриманні 2 500 руб. під заставу з зобов'язанням повернути позику через 4 роки і дозволом банку продати нерухомість в разі неповернення грошей. Дата – 19 грудня 1867 р.

[58, с. 1–4]. Необхідно відмітити оперативність роботи банку. Від звернення до отримання позики термін становив 3 дні.

Банк також видавав позики під заставу коштовностей. В реєстрі заставлених речей на 1869 р. значаться:

- міщанка Емма Розенбург, один дукач золотий, 6 червінців голландських, оцінка – 32 руб. 20 коп.;
- капітан Микола Перепелицин, тридцять низок перлин – 75 руб.;
- солдатка Хая Кривошеєва, 8 ложок столових, 1 десертна, 1 чайне ситечко, 1 стакан – 32 руб.;
- підполковник Степан Огієвський, золотий годинник, – 10 руб.

Як бачимо, позики під заставу коштовностей міг собі дозволити нечисленний заможний прошарок городян. Відсотки утримувались відразу при наданні позики.

Надані позики, як правило, вчасно повертались до банку. У випадках їх неповернення був задіяний простий і прозорий механізм реалізації заставного майна, що здійснювався безпосередньо банком. Так, згідно з матеріалами ДАСО правління банку в грудні 1908 р. робить оголошення щодо продажу нерухомого майна боржника – Г.М. Кукурузова. Торги розпочиналися сумою, що дорівнювала розміру заборгованості (позика, відсотки, інші витрати). Торги проводилися у приміщенні банку.

Останні відомості про банк відображені в протоколі № 3 засідання Центральної комісії при профсоюзі службовців від 1 квітня 1920 р. під головуванням т. Безрижого:

“Сушали – Отношение Ликвид. Комиссии Крелевецкого гор. общ. банка от 17.3. за № 33 об утверждении ставок.

Постановили – Назначить следующие ставки:

Комиссару Банка – 26 разряд, бухгалтеру – 24, членам – 22, счетоводу – 15.

При чем, комиссару банка Безрыжесму и остальным назначить из назначенного оклада 50 %” [15, с. 17].

Прийнято також рішення щодо видачі меблів ліквідованого банку організаціям в міру необхідності. В період воєнного комунізму та часткової відмови від грошового обігу оклади (ставки), як бачимо, визначались не в грошовому еквіваленті, а в розрядах.

Білопільський міський громадський банк

У 1866 р. міський громадський банк був відкритий у Білопільлі. На час заснування його статутний капітал становив 15 тис. руб. На початку ХХ ст. він становив 125 948 руб., а резервний – понад 19 тис. руб. Банк здійснював операції, передбачені для банків такого типу. Він мав також спеціальні поточні рахунки цінних паперів у Сумському відділенні Азовсько-Донського і Орловського комерційних банків.

У 1909 р. банк брав річні по позиках під нерухоме майно 7 %, під заклад цінних паперів – 8, коштовних предметів – 12, по обліку векселів до 3 місяців – 8,5; більше 3 місяців – 9. Банк виплачував по поточному рахунку 4 %, по безстроковим вкладам – 4 %, по термінових від 1 до 2 років – 4,5 %, від 3 до 5 років – 5 %, більше 5 років – за домовленістю [100, с. 21].

У 1904 р. банком було отримано 27 965 руб., в т.ч. відсотки по обліку векселів 15 588 руб., по позикам під заставу – 7 106 руб.; видатки склали 15 890 руб., в т. ч. відсотки вкладників – 9 196 руб., витрати по банку становили 5 633 руб., опротестовані векселі – 835 руб., прибуток звітного року 12 074 руб. На 1 січня 1905р. баланс становив 358 252 руб., вклади – 186 486 руб., обліковані векселі – 217 631 руб., позики під заставу – 103 585 руб., протягом року обіг по касі склав 2 179 560 руб. [113, с. 262].

Згідно з даними Харківського календаря директорами банку в різний час були: М. Р. Пазухін, міщанин (1886 р.), Д. Ф. Кононенко, купець (1889 р.), В. Т. Кандиба, купець (1890 р.), І. С. Пивоваров, купець (1907 р.), К. Ф. Ральф (1916 р.).

У 1914 р. керівний склад банку був таким: директор банку – Іван Семенович Пивоваров, купець, товариші директора – Костянтин Петрович Сушков, купець, Іван Антонович Водяников, бухгалтер – Андрій Павлович Котляревський [116, с. 131].

Глухівський міський громадський банк

Точної дати відкриття в Глухові міського громадського банку поки-що не встановлено, архівні дані відсутні (Глухівський архів згорів під час Великої Вітчизняної війни). Ймовірно це був період 1865–1867 рр. В документах глухівського повітового земства є посилання на те, що згідно з громадським рішенням від 5 лютого 1867 р. з прибутку міського громадського банку щорічно відраховується 2 500 руб. на утримання Глухівської класичної прогімназії.

У книзі В. В. Вечерського “Пам’ятники архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація” описується мурований двоповерховий будинок, що зберігся до нашого часу (вул. Т. Шевченка, 12, сучасний стан на фото 3.1). Як пише у своїй книзі В. Вечерський, це приміщення у 1876 р. належало місцевому купцю Коробчевському і в останнього його придбав знаменитий глухівський купець, промисловець і меценат Микола Артемович Терещенко (фото 3.2). Надалі, перебувавши його, надбудувавши другий поверх, він нібито влаштував тут свій банк. У багатьох джерелах та публікаціях теж є посилання на “банк М. Терещенка”, “свій”, “приватний”

банк. На сучасному приміщенні є меморіальна табличка (фото 3.3) з аналогічним текстом. Насправді банку з такою назвою в Глухові не існувало. На той час взагалі не існувало приватних (однієї особи) банків. Форми заснування та власності, як уже згадувалось, обмежувались державними, міськими та земськими, акціонерними банками та товариствами взаємного кредиту за становою ознакою. Цілком ймовірно, що мова йде саме про міський громадський банк, який був підконтрольний міській думі, а саме Микола Терещенко в той період був її головою. Скоріш за все, Микола Терещенко фінансував заснування банку та організаційно сприяв його появі. Відношення цього банку до родини Терещенків також встановлено в дослідженні Олександра Козлова “Родоводи: Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків”, згідно з яким з 26 жовтня 1866 р. по 3 жовтня 1870 р. директором банку був Семен Артемович Терещенко, син Артемія Яковича Терещенка, брат Миколи Терещенка.

За даними календаря Чернігівської губернії станом на 1878 р. директором банку був купець Петро Ємельянович Лютий, товариші директора – купці Іван Феодосійович Редька, Андрій Васильович Максименко, бухгалтером – колезький секретар Дмитро Михайлович Каритька.

У різний час директорами банку були Петро Ємельянович Лютий, купець (1878–1896 рр.), Федір Романович Кучеренко, купець, почесний громадянин (1900–1915 рр.). В 1915 р. також товаришами директора були Іван Данилович Понирко, титул. радник, Коробейніков Григорій Гаврилович, міщанин, бухгалтером – Єфим Акімович Муха [90, с. 106]. У Глухові в історичному передмісті, на перетині двох головних вулиць – Києво-Московської та Терещенків стоїть будинок Петра Лютого, що спочатку був розміщений на Соборній площі. До 1918 р. він належав його сину – Павлу Петровичу Лютому, відомому глухівському фотографу.

Зі звіту про діяльність банку за 1905 р. дізнаємось, що основний капітал при заснуванні банку становив 50 000 руб. Оскільки у звіті вказано, що капітал благодійний склав 41 599 руб., можна зробити припущення, що саме цю суму (або значну частину від цієї суми) вніс до основного капіталу Микола Терещенко. Вже на 01.01.1905 основний капітал було збільшено до 462 250 руб. Довічні вклади (розміщувались зазвичай по заповітах окремих осіб, сам вклад залишався недоторканим, а на відсотки здійснювались різноманітні благодійні програми) під 6 % річних склали 108 917 руб, безстрокові під 4,5 відсотка – 771 295 руб. Векселів було обліковано на суму 1 970,898 руб., що свідчило про високий рівень довіри до банку та розвиток фінансових, торговельних операцій. Видатки на утримання

службовців, керівництва банку склали 7 558 руб., оренду приміщення – 2 000 руб, податок був єдиним (річне промислове свідоцтво) – 650 руб. Чистий прибуток банку за рік склав 62 340 руб, що було одним із найбільших показників серед банків Сумщини того часу. З чистого прибутку було перераховано 19 955 руб. на благодійні потреби, та таку ж суму – на міські потреби. Підписали звіт директор О. Кучеренко, товариші директора І. Понирко та Г. Коробейников, бухгалтер К. Спановський [61, с. 289–290]. Окрім уже згаданого раніше фінансування класичної прогімназії з прибутків банку виділялись кошти на утримання богадільні і інших закладів.

Сумський міський громадський банк

Сумський міський громадський банк було відкрито 1 лютого 1869 р. Банк обслуговував міську громаду, відтак його заснування, контроль за діяльністю, поточне керівництво здійснювала міська дума. Це була перша банківська установа, створена та зареєстрована в м. Суми.

Відкриття банку пов'язують з іменем відомої особи – підприємця, мецената Дмитра Суханова (фото 3.4). Саме за перебування останнім на посаді міського голови Сумський міський громадський банк розпочав свою діяльність. Особисто Д. Суханов вніс до основного капіталу банку 5 000 руб. сріблом. Разом Н. Д. Кондратьєв, Д. І. Суханов, М. М. Суханова і О. М. Медведєв пожертвували 19 тис. руб. Всього ж на час відкриття основний капітал банку становив 24 тис. руб. Постать Дмитра Суханова явно недооцінена сумчанами, перевага в історичних дослідженнях віддана його партнеру по бізнесу Івану Герасимовичу Харитоненку. Однак послужний список та перелік благодійних справ його викликає повагу: міський голова чотирьох скликань (1858–1871 рр.), церковний староста та головний жертвувач коштів на перебудову та утримання Спасо-Преображенського собору, голова опікунського комітету жіночого училища, член опікунської ради різних закладів земства.

Директор банку та його заступники обиралися на засіданні міської Думи на 4 роки. З моменту заснування по 1918 р. директорами банку були В. Ткаченко, І. Пивоваров, Н. Скубенко, І. Сазонов, Г. Кулішов.

Один з директорів банку був Микола Іванович Скубенко, син І. Ф. Скубенка, купця 1-ї гільдії, власника одного з найбільших на Слобожанщині свічкових заводів. Його брат, Михайло Іванович Скубенко, вибрав шлях громадського діяча і був головою Сумської думи.

Микола Іванович Скубенко продовжив родинну традицію. Він став співвласником торговельного дому рибних, залізних та скоб'яних

товарів “М. І. Скубенко та І. А. Штрандтман”. Як і старший брат Михайло, Микола Скубенко займався громадським життям та меценатством у місті, був членом попечительської ради Сумської жіночої гімназії (1896 р.), членом товариства опіки про бідних у Сумах (1898–1899 рр.), гласним Сумського повітового земства, членом повітового комітету по нагляду за дітьми осіб, що загинули у війні з Японією, членом комісії зі створення обов’язкових постанов про посадку та утримання дерев на вулицях та площах міста Суми, членом комісії Сумського купецького товариства, опікувався Миколаївською церквою, громадською бібліотекою, надавав персональні стипендії бідним гімназистам [99, с. 319]. Продовжуючи справу батька, який був першим старостою Петро-Павлівської церкви, Микола Скубенко опікував цю церкву, на його кошти була збудована Петро-Павлівська церковно-приходська школа, яка надалі утримувалась його коштом (по 1 000 руб. на рік).

Склад працівників банку в 1916 р. згідно з даними “Харківського календаря” був таким: директор – Григорій Григорович Кулішов, купець; товариші директора – В. С. Столбін, купець, В. К. Костюков, міщанин; бухгалтер – С. О. Островерхов, потомствений почесний громадянин; контролер В. Є. Роше; помічники бухгалтера – Л. С. Мірошніченко, селянин, І. А. Псаренко, міщанин, М. Б. Ривин, міщанин, І. Ф. Бондаренко, селянин, В. А. Ільїнський, потомствений почесний громадянин, С. Л. Колдовський, міщанин.

Банк мав право здійснювати такі операції: приймати вклади, обліковувати векселі, видавати кредити під заставу майна, процентних паперів та інших цінностей. Особливістю роботи Сумського міського банку, як і інших міських банків, було право банку видавати як короткострокові, так і довгострокові позики, брати в заставу нерухомість (міську землю, будівлі), товари та цінності. При цьому рішенням правління банку за погодженням з міською думою встановлювався максимальний розмір позички на одного позичальника з метою розподілити ресурси банку так, щоб вони були доступні до якнайбільш широких верств населення.

При правлінні банку існував обліковий комітет, завданням його була оцінка майна, під заставу якого видавалися кредити. До облікового комітету входило 7 осіб, які обиралися думою. В 1912 році до облікового комітету було обрано купців Кононенка, Столбіна, Богатирьова, Дейку, Басова, сина особистого дворянина Тихонова, губернського секретаря Скрипаченко та призначено грошову винагороду 800 руб. на рік на всіх членів облікового комітету [41, с. 10–11].

Аналізуючи кошторис витрат банку на 1913 рік, котрий складав 20 602 руб., можна зробити висновок, що керівництво та провідні фахівці банку отримували пристойну заробітну плату. Так, директор мав

річну зарплатню в розмірі 2 500 руб., товариш директора (заступник) – 1 500 руб., товариш директора – зав. касою – 1 800 руб., бухгалтер (посади головного бухгалтера на той час не існувало) – 1 920 руб., при цьому, як видно з того ж кошторису, річна оренда приміщення для банку (а це були 5 кімнат на другому поверсі будинку на вул. Соборній, в центрі міста) складала 2 000 руб. Оплата швейцарам, які були невід’ємною складовою колективу банку, складала 700 руб., а миття підлоги та прибирання приміщень здійснювалось за 60 руб. на рік [42, с. 39–40].

Робота в банку службовцями часто поєднувалась не тільки з громадською та благодійною діяльністю, а й з працею в інших комерційних установах, власним бізнесом. Банківська служба була не тільки добре оплачувана, але й престижна. Вона підтверджувала реноме та статус банкіра як освіченої та грамотної особи. Так, у 1877–1893 рр. контролером банку працював дворянин Іван Федорович Вараксін. Банківську роботу І. Ф. Вараксін успішно поєднував з підприємницькою. Він був з 1882 р. власником та засновником “**Фабрики ваялок и сортировок дворянина И. Ф. Вараксина**”. У радянський час фабрика була націоналізована і згодом трансформована в підприємство “Сумсьільмаш” [96, с. 4].

Сумський міський громадський банк розміщувався на орендованих площах будинків у центральній частині міста. Одне з таких місць – будинок А. І. Богатирьова по Сурочинському провулку. На фото 3.5 представлено поштову листівку початку ХХ ст. На передньому плані справа будинок, на балконі другого поверху якого – вивіска з текстом “**Городській общественній банк**”. Приміщення збереглося до теперішнього часу за адресою: вул. Соборна, 36.

Справи банку йшли добре. На початку ХХ ст. його основний капітал становив 260 тис. руб., резервний – майже 77 тис. руб. Кошти резервного капіталу зберігалися в 4-відсоткових паперах Державної ренти, акціях товариства Курсько-Київської залізниці і заставних листах Дворянського земельного банку.

Банк приймав вклади різних категорій: довічні – під 5,5 відсотків річних, безстрокові (на вимогу) – 2,5, строкові: а) від 1 до 3 років – під 3 відсотки річних; б) від 3 до 7 років – 4; в) від 8 до 10 років – 5; г) понад 10 років – під 6 відсотків річних. На 1 січня 1904 р. в банку зберігалося довічних вкладів на суму 82 220 руб., безстрокових – на 129 260 руб., строкових – від 1 до 2 років; на 40 150 руб., строкових на період від 3 до 12 років – на суму 481 169 руб.

У 1903 р. банк видав позик під заставу процентних паперів на суму 43 075 руб., під дорогоцінні речі – на 4 937 руб., під будівлі – на 299 490 руб. Тоді ж в банку зберігалося термінових векселів на суму 688 136 руб. Банк також мав спеціальний поточний рахунок в Сумському

відділенні державного банку під цінні папери, вартість яких у 1900 р. становила 49 тис. руб.

Зростав прибуток банку. Уже в перший рік існування банку він становив 4 564 руб., на наступний 1870 рік – 7 694, у 1880 р. – 46 579, у 1890 р. – 35 663, у 1900 р. – 34 689, у 1909 р. – 55 895 руб. А всього за період з 1869 по 1909 р. сума прибутку становила 1 405 019 руб. З цього прибутку до основного капіталу було перераховано 363 119 руб., до запасного – 88 970 руб.

Прибутки банку дозволяли йому надавати кошти на благодійні справи. З першого року свого існування, згідно з волею засновників, банк перераховував щорічно по 250 руб. Благодійному товариству і на допомогу бідним жителям м. Сум: в 1869–1871 рр. – по 250 руб., у 1872 р. – 385 руб., а з 1873 р. – по 450 руб. щорічно. З часу заснування і до 1909 р. включно Благодійному товариству було передано 10 250 руб., на користь бідних сумчан – 17 485 руб., опікунству Миколаївської церкви – 7 621 руб., міському притулку – 14 932 руб., Публічній бібліотеці – 3 767 руб., по розпорядженню міської Думи на потреби громади – 666 925 руб. У 1910 р. банк організував збір коштів на стипендію ім. таємного радника С. І. Тимашева для гімназистів [100, с. 22–23].

На благодійність, крім прибутків, виділялись і інші кошти. Так, згідно з даними ДАСО, на засіданні Думи від 29 жовтня 1904 року розглядалося питання щодо розподілу виграшу в 10 000 руб., що випав на казначейський білет, що належав банку. З урахуванням витрат, пов'язаних з Першою світовою війною, було прийнято рішення направити кошти з виграшу: 5 000 руб. – для потреб флоту; 2 000 – Червоному Хресту; 3 000 – на користь сімей убитих та поранених воїнів.

Хоча Сумський міський громадський банк перераховував щорічно зі своїх прибутків гроші на благодійність згідно з волею засновників та рішеннями міської Думи, однак набагато більші кошти виділялись для таких цілей купцями, підприємцями, цукрозаводчиками, торговцями. Банки, як правило, не розглядались засновниками як джерела отримання прибутків. Розмір маржі між позичковими та депозитними операціями, відсотки по обліку векселів, розцінки на обслуговування клієнтів були невисокі та стабільні і не давали надприбутків. Банк виступав скоріше гарантом виконання волі доброчинців, стабільного та прозорого оперування з благодійними коштами.

Зокрема, до 1883 року банки приймали так звані “довічні” вклади. Наприклад, у виписці сумського нотаріуса В. В. Бирченко щодо заповіту міщанина Пилипа Яковлевича Воскобойникова вказано:

“...Из капитала моего должны быть внесены в Сумское отделение городского общественного банка на проценты на вечное время:

а) 1000 руб. на имя Сумской городской управы для улучшения пищи сумской городской богадельни;

б) 1000 руб. на имя Сумского уездного попечительства о тюрьмах на улучшение питания заключенных;

в) по 1000 рублей на имя приходов сумских церквей: Соборо-Преображенской, Покровской и Петро-Павловской, по 500 рублей Петро-Павловской пустыни Глуховского уезда, Белгородскому монастырю Суджанского уезда, Богодуховскому женскому монастырю;

г) 1000 руб на имя Сумской Покровской церкви для нужд церковно-приходской школы и ремонта церкви” [40, с. 22, 25].

Кошти, покладені на “вічний” вклад до банку, не могли бути зняті, або ж перераховані на користь інших осіб. Використовувались по призначенню тільки відсотки, що нараховувались на сам вклад.

Послугами банку користувались як пересічні жителі (селяни, міщани), так і відомі в Сумах люди. З приватної колекції сумського краєзнавця В. Токарева представлено документ депозитного вкладу (фото 3.6) третього і останнього дореволюційного директора Олександрівської чоловічої гімназії Миколи Олександровича Лашенкова, дійсного статського радника (фото 3.7). З документа видно, що останній в 1911 році відкрив у банку депозитний вклад на сім років під 5,5 % річних. Шість років поспіль М. Лашенков отримував нараховані відсотки, але останній рік вкладу прийшовся на післяреволюційний 1918 рік, що призвело до втрати як відсотків останнього року, так і самого вкладу.

У розділі місцевих новин газети “Сумський голос” є публікація щодо спроби очорнити репутацію банку, з якої зрозуміло, що такий спосіб боротьби, як анонімки, був, на жаль, поширений і в дореволюційних Сумах.

“Ревизия Сумского городского банка, произведенная по распоряжению г. Министра Финансов, закончена. Дела банка оказались в блестящем состоянии. Г.г. чиновники – ревизоры удивляются “сведениям”, (т.е. доносу попросту), вызвавшим распоряжение Министра. Таким образом обычный сумской способ борьбы на сей раз не увенчался успехом” [10].

За даними ДАСО, на засіданні Сумської міської думи 9 квітня 1918 р. (міська влада на той час контролювалась гетьманською владою з Києва) зі складу думи виведені гласні Г. М. Криволап та В. Є. Катхе у зв’язку з обранням їх товаришами директора Сумського міського громадського банку. На тому ж засіданні було порушено питання щодо грошового обігу в місті – обігу в Сумах німецьких грошових знаків – марок. Доповідач І. О. Єпштейн заявив, що недопустимо,

щоб у державі вживались чужі грошові знаки, тому німці повинні їх обмінювати на наші гроші. Він же вказує, що на нараді з директорами сумських банків встановлено, що у місцевому відділенні Московського промислового банку є близько 100 000 руб. розмінних грошей і директор дав згоду приймати марки до обміну. Питання про курс обміну буде вирішуватись з військовим комендантом. На тому ж засіданні (за даними ДАСО) було прийнято звернення (телеграму) до Центральної Ради (мова оригіналу):

“Висловлюючи свою радість з приводу оголошення України самостійною республікою, численне зібрання гласних Сумської міської Думи і повітового Земства, представників від професійних організацій і взагалі громадян вітає Центральну Раду, котра допомогла нашому визволенню від большевицького терору, а також бажає їй і надалі продуктивної праці на користь всього люду України” (за матеріалами ДАСО).

В кінці 1917 року було прийнято рішення більшовицькою владою щодо ліквідації всіх дореволюційних банків, в 1918 р. банки Сумщини припинили активну діяльність, а до 1920 року рішення щодо ліквідації було реалізоване повністю. В цілому стабільну, системну, прозору та прогресивну, як на той час, банківську систему було зруйновано. Аналізуючи останній баланс Сумського міського громадського банку станом на 1 вересня 1918 р., можна висловити захоплення роботою працівників банку, які як чесні, відповідальні та порядні фахівці працювали до останнього. Незважаючи на важкі умови роботи, баланс свідчить про акуратну звітність, відсутність серйозних боргів і нормальну роботу банку.

В інструкції щодо ліквідації банку, підписаній начальником фінвідділу Сумського Революційного Комітету в кінці 1918 р. з посиланням на декрет від 14.12.1917 та постанову Раднаркому щодо втілення в життя рішення про монополізацію банківської справи в Росії від 20.09.1918, наказується негайно розпочати ліквідацію Сумського міського громадського банку і завершити її до 31.06.1920. Згідно з тією ж Інструкцією складались списки вкладів малозабезпечених громадян з метою подальшої їх передачі до новоствореного Народного банку. Всі інші вклади націоналізувались та поверненню не підлягали.

Станом на 18 червня 1920 р. список службовців (ліквідаторів) банку був наступним: члени ліквідкомісії, касири, бухгалтери – Земляков, Роше, Кулішов, Кравченко, Бондаренко, Мірошниченко, Гречко, Гурманенко, Лев, Поздняков, Мельник, Ревенко. Із них Роше, Кулішов, Кравченко та Бондаренко представляли дореволюційний колектив банку [12, с. 23].

Конотопський міський громадський банк

Конотопська міська дума 8 липня 1879 р. доручила міській управі зробити грошову позику в 8 000 руб., додати з вільних залишків кошти і довести суму до 10 000 руб. та клопотати в установленому порядку щодо відкриття в м. Конотопі міського громадського банку. В листі міського голови до Чернігівського губернатора повідомляється:

“А так, как в настоящее время имеются лишь свободных городских сумм более 2 000 руб и договоров займа в 8 000 руб, потому имею честь покорнейше просить ваше превосходительство сделать по сему предмету законное распоряжение об открытии в Конотопе в начале наступающего 1880 года городского общественного банка и в последующем дать ему ход” (за матеріалами ДАСО).

З канцелярії губернатора була отримана відповідь з посиланнями на міністра фінансів, щодо уточнення “Нормального Положення про роботу міських громадських банків”, що фактично означало відмову у зверненні [51, с. 5–6]. Наступного року аналогічна відмова мотивувалась заборонаю використовувати гроші міської громади на відкриття банку і пропонувалось шукати інші джерела фінансування.

Відсутність коштів до основного капіталу банку (по Положенню не менше 10 000 руб.) була однією з основних перешкод до його створення. Серед документів щодо відкриття банку в ДАСО є лист із С.-Петербурга від групи капіталістів від 29 травня 1901 р. до Міністерства фінансів, в якому представники крупного бізнесу, розуміючи проблеми міст та земств, пропонували за свої кошти створити спеціалізоване кредитне товариство, яке б надавало регіональним громадам для створення місцевих банків доступних, дешевих і довгострокових кредитів.

За дослідженнями сумського історика, краєзнавця Олексія Ленського, 10 грудня 1897 р. гласні Конотопської Думи М. І. Таравінов, М. І. Константинов, О. В. Сокольський, О. М. Короткевич, Ф. Я. Прокопець і Я. І. Новшара порушили питання про відкриття міського банку й ломбарду.

24 липня 1898 р. вони звернулися до губернатора про видачу позики думі і земству через Державний банк для організації банку. У позиці було відмовлено через відсутність коштів у Державному банку.

З 15 по 24 липня проходив Перший всеросійський з'їзд представників міських громадських банків. Влада Конотопа зацікавилася цим з'їздом і прохала надіслати матеріали з'їзду на 259 сторінках. Зверталися вони щодо питань, які стосувалися організації банку, до Глухівського і Кролевецького банків. За основу взяли статут, який отримали з окремої канцелярії “по кредитной части” Міністерства фінансів.

У результаті статутний капітал в розмірі 15 000 руб. було сформовано з пожертв громадян міста та коштів земства. В документах щодо відкриття банку є список осіб, що виявили бажання пожертвувати кошти на відкриття банку, суми пожертв склали від 200 до 5 000 руб [51, с. 122]. Кошти надали: австрійський підданий Йосип Войтенович Гернер (1 000 руб.), купець Лейзер Нохімов Лур'є (500 руб.), купець Нохім Нохімов Луцький (600 руб.), Мендель Серков Черкинський (300 руб.), Арон Гаршов Годет (500 руб.), Гірша Касіманов Дранкін (300 руб.), Мордух Берков Черкинський (500 руб.), Міхель Носхймов Каадак (300 руб.), Андрій Григорович Демченко (5000 руб.), Зиновій Мойсейович Левченко (5000 руб.), Степан Іванович Ладонко (200 руб.), Купець Аврам Євсєєв Воловик (300 руб.), Лейзер Зхишанов Мондрус (200 руб.), Кулицький (1000 руб.), Володимир Йосипович Хімуля (1 000 руб.), Гнат Прокопійович Дирдін (1000 руб.).

Міністр фінансів Вітте поставив свої умови. Відрахування у запасний капітал повинні були складати 20 % від чистого прибутку до досягнення капіталу 1/3 основного і 10 % у подальших відрахуваннях, 2/3 відраховуються на потреби міста, 1/3 нараховується до нового капіталу.

20 січня 1903 р. банк отримав дозвіл на діяльність, але відкрився тільки 1 бересня 1904 р., тобто вся організація розтягнулась на 6 років.

20 серпня 1904 р. банк отримав з Експедиції заготовлення державних паперів Міністерства Фінансів – 200 вкладних білетів. Директором банку був обраний губернський секретарь Іван Семенович Горювий, товаришем директора – козак Павло Степанович Гажала, кандидатом до директора – козак Данило Микитович Терещенко, кандидатом до товариша директора – козак Артемій Андрійович Бибік, бухгалтером – Кузьма Данилович Кондратенко. Всі вони склали присягу.

За версією краєзнавця О. Ленського, у корисній справі розвитку фінансово-кредитної установи об'єдналися єврейські гроші й козацький розум. В цілому по м. Конотопу якісний склад банківських службовців був наступним : 40-50 % склали українці, 30-40 % – євреї, 10-20 % – росіяни.

Банк виконував такі операції: приймав безстрокові вклади під 4,5 %, строкові – 5 %, строкові на 6 місяців – 6 %, строкові до 1 року – 6,5 %, на поточний простий – 4 %, на поточний простий умовний – 4,5 %, облік векселів – 11 %, позички під заставу – 9 %. Приміщення банку розташовувалося у міській управі. Київська і Санкт-Петербурзька біржові артілі запропонували своїх артільників для завідування касою банку. Фабрика “несгораемых касс” Ю. Маєвського (м. Київ, вул. Фундуклеївська, 4) запропонувала свої вироби й надіслала рекламний проспект.

Згідно з даними ДАСО товаришем директора Сумського міського громадського банку був С. М. Білоусов. Після його смерті – купець Іларіон Кирилович Ладний. Чистий прибуток банку на 1898 р. склав 18 259 руб. Банк не стояв осторонь технічного прогресу. На засіданні Конотопського повітового земства в 1912 р. було затверджено списки посадових осіб, яким дозволялось користуватись телефонним зв'язком на пільгових умовах. У даний список було включено три телефонні номери: банку, директора банку та товариша директора – завідуючого касою.

В 1913 р. керівний склад банку був такий: директор – Горовой Іван Самойлович, губернський секретар, товариші директора Чеботкевич Борис Миколайович, почесний громадянин, Гажала Павло Степанович, бухгалтер – Кондратенко Кузьма Давидович [89, с. 202]. В 1914–1916 рр. директором банку був І. Горовий, товаришем директора – М. Моринець-Дейнеко, бухгалтером – К. Кондратенко.

На фото 3.8 представлено білет термінового вкладу козака Архипа Бібіка, ймовірно, родича кандидата товариша банку, козака Артемія Бібіка. З документа видно, що вклад на 1 000 руб. під 5 % річних терміном на 1 рік здійснено в 1915 році. Відмітки на документі свідчать, що відсотки по вкладу і сам вклад козаком Бібіком отримано. При цьому з нарахованих відсотків утримано державний збір (податок) в розмірі 5 % (2 руб. 50 коп.). У сучасній банківській і фінансовій системі України оподаткування банківських відсотків не передбачене, з цього приводу ведуться активні дискусії.

У банківських та позабанківських розрахунках того часу значне місце посідав такий інструмент, як вексель, що цілком відповідав рівню грошового обігу, фінансовій та юридичній культурі суспільства. Вексель виконував функції цінного папера, засобу кредитування, застави, здійснення товарних та грошових розрахунків. Облік векселів був однією з найбільш поширених та дохідних операцій банків, на операції з векселями припадало 50 і більше відсотків всіх прибутків банків. На фото 3.9 зображено лицьову частину векселя міщанки Зозуліної. На зворотній є відмітки Конотопського міського громадського банку та індосаменти інших осіб. Неграмотність міщанки не стояла на заваді фінансовим угодам. Один з надписів на векселі такий:

“Мещанка Татьяна Иванова Зозулина, а за нее неграмотную по ея личной просьбе расписался Казак Ефим Матвеевич Клименко”.

Після революції 1917 р. банк працював ще три роки, по 1920 р. включно. Але нормальною його роботу назвати було не можна. Зміни влади, постійний тиск та дезорганізація були характерними для тих років. Тим більше заслуговують на повагу дії працівників банку, які

до останнього виконували свій професійний обов'язок. Ось окремі епізоди, що розповідають про діяльність банку того періоду.

15 січня 1919 р. банк було пограбовано. У справі фігурує документ від представників влади – довідка Воєнно-революційного комітету від 22 січня 1919 р. № 494 з текстом:

“предъявители сего Алексей Сенкевич и Михаил Лях и Денис Стрижак есть действительные члены финансовой комиссии уполномоченные для контроля всех финансовых учреждений г. Конотопа при чем означенным лицам предоставляется неограниченное право действий в вышеозначенных заведениях” (за матеріалами ДАСО).

В ході розслідування встановлено з показань касира Терещенко:

“что 15.01 в начале 5 час. вечера к ней на квартиру явились два неизвестных человека, одетых в военную форму, вооруженных винтовками с штыками и потребовали отправляться в банк, она подчинилась силе, по пути зашли к директору банка Цилику. Но директор заявил, что он дома с маленькими детьми и не может в банк сейчас идти ... неизвестные потребовали открыть кассу банка и по открытии забрали деньги. ...Ограблена касса всего на 83 544 руб.” [54, с. 2–7].

Людина з гвинтівкою та багнетом була уособленням влади і хто був владою, а хто бандитом – встановити було важко.

Взаємовідносини влади та банку спочатку були відносно цивілізованими. Так, згідно з листом від 5 серпня 1919 р.:

“Конотопский Городской Продовольственный Комиссариат просит дать ему взаимобразно на продолжительное время ШЕСТЬДЕСЯТ ПЯТЬ тысяч руб. так как просимыя деньги горпродкому необходимы для уплаты мануфактуры.

Каковую сумму просим выдать подателю сего служащему Горпродкома тов. Найману Л. А.” (за матеріалами ДАСО).

Надалі вимоги та стиль поведінки відносно банку змінюються. Лист Конотопського повітового виконкому в особі Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та злочинністю від 10 грудня 1919 р. № 24 повідомляє банк:

“Конотопская Уездная чрезвычайная комиссия предлагает немедленно отпустить все канцелярские принадлежности: чернильницы, чернило, ручки, карандаши, перья, бумагу, лампы, топор, пилу.

Предс. Чека Стрелец” (за матеріалами ДАСО).

31 грудня 1919 р. ліквідаційна комісія описала у банку касу та інвентар. Готівкових коштів виявлено 485 руб., список вкладників налічує 1 021 особу, сума вкладів – 253 256 руб. [54, с. 10–26]. 7–11 березня 1920 р. комісія по розгляду та затвердженню списків незаможних вкладників при Конотопському фінвідділі розглянула питання вклад-

ників Конотопського міського громадського банку і винесла рішення розподілити вкладників за наступними категоріями:

- 1) “а) лиц, суммы коих подлежат конфискации;
б) лиц, суммы каких по которым подлежат начислению в доход казны;
в) лиц, суммы коих удерживаются в счет долгов банку и других учреждений;
г) демократические учреждения. Суммы каких подлежат выдаче;
д) лиц, коих признаны комиссией малоимущими;
е) лиц, коих признаны комиссией неимущими;
- 2) лиц, о которых нужно сделать запросы и выяснить;
- 3) лиц умерших;
- 4) лиц, расстрелянных” (за матеріалами ДАСО).

В результаті комісія склала 2 списки:

- осіб, яких визнали заможними, всього 730 чол., загальна сума – 902 219 руб.
- осіб, яких визнали незаможними, всього 116 чол., загальна сума – 51 719 руб. [55, с. 1–15]. “Заможні” особи звичайно ж могли забути про свої вклади назавжди.

28 квітня 1920 р. у присутності представників банку Н. П. Книшова і М. І. Ліфшиця та фінвідділу А. М. Бандури та І. Д. Ратнера банк передав документи та наступний інвентар (з цільовим розподілом останнього):

- касса, несгораемая, лампы никелированные, самовар и чайный прибор, счета – в У.Ч.К.;
- часы, письменные столы, стулья венские, кресла мягкие – в милицию, 1-й участок;
- большой стол, счета – в Госконтроль” [56, с. 2].

З аналізу документів можна зробити висновок, що як конотопський міський, так і інші банки мали достатньо великі суми коштів, якими з різних причин не змогли скористатися вкладники – як фізичні, так і юридичні особи. Банально вкрасти їх, користуючись хаосом у фінансах, не дозволила професійна етика.

У розпорядженні від 12 травня 1920 р. фінвідділ вимагає негайно перерахувати в дохід казни внесені суми Конотопським міським громадським банком зі свого поточного рахунку в казначейство на наступних осіб:

“Гольдштейн Гесель Мордухов – 10 000 руб., Литвиненко Сидор Тихонович – 1 800, Егоров Василий Григорьевич – 2 000, Сваричевская Зоя Константиновна – 1 700, Перелюбский Цикель Еселев – 10 000, Добрушина Доира Ароновна – 10 000, Добрушина Бася Заммонова – 8 000, Добрушина Стефа Заммоновна – 8 000, Добрушин Израиль Заммонович – 8 000, Иофе Моисей Залманов – 9 950, Храковский Хаим Зушман – 5 000. Всего в доходы казны – 74 450 руб.” [56, с. 5].

Як бачимо, нова влада першими позбавила коштів купців-євреїв.

Ліквідаційна комісія здійснювала розрахунки з незаможними вкладниками з 1921 по 1924 р., причому, судячи з записів поточних видатків, в основному в натуральній формі (нафтою та гасом).

Лебединський міський громадський банк ім. Кононенка

Міські громадські банки засновувались на кошти громади, позики кредитних установ та пожертви громадян міста. Зазвичай останні були найбільш суттєві в загальному обсязі статутних коштів. При цьому пожертвувачі не ставали власниками банку. Банк належав місцевій громаді. Якщо у банка був єдиний пожертвувач, то він отримував право бути почесним головою правління (що давало єдиний привілей – отримувати звітність банку), а також банку можна було присвоїти його ім'я. Це, вочевидь, і відбулось при заснуванні міського громадського банку в Лебедині, що отримав назву “ім. Кононенка”.

Основний капітал банку відповідно до “Нормального Положення” не міг бути меншим ніж 10 000 руб. Саме такий він був на момент заснування банку на початку 1911 р. Згідно зі звітом за 9 місяців того ж року основний капітал було збільшено за рахунок міської управи до 20 тис. руб. Термінових вкладів надійшло 37 601 руб., на поточних рахунках значилося 159 227 руб., надано позик під заклад цінних паперів – 12 254 руб., по обліку векселів – 186 948 руб., обліковий комітет провів 105 засідань, загальний обіг по балансу – 1 009 552 руб. [39, с. 15]. Як бачимо, обсяг операцій для першого неповного року роботи більш ніж переконливий.

Отож, міські громадські банки були унікальною банківською структурою, головне завдання якої – вирішення кредитно-фінансових питань міської громади. У структурі сучасної банківської системи нашої держави немає установ подібного типу, що виглядає певним нон-сенсом, адже користь від їхньої діяльності очевидна. Подібні банки акумулювали фінансові ресурси для реалізації численних міських програм, відраховували на користь громади кошти з прибутку від своєї діяльності, сприяли реалізації благодійних та меценатських програм, були опорою для середнього та дрібного бізнесу та підприємництва.

З місцевими банками тісно пов'язані видатні історичні постаті того часу. Практично всі міські громадські банки були засновані за фінансової підтримки знаних промисловців, політичних та громадських діячів, таких як Терещенки, Харитоненки, Суханови та інші. Фактично, заможні люди ділились своїми коштами з менш заможними та міською громадою, підкреслюючи патріотичність по відношенню до свого міста та його жителів.

Фото 3.1

Фото 3.2

Фото 3.3

Фото 3.4

Фото 3.5

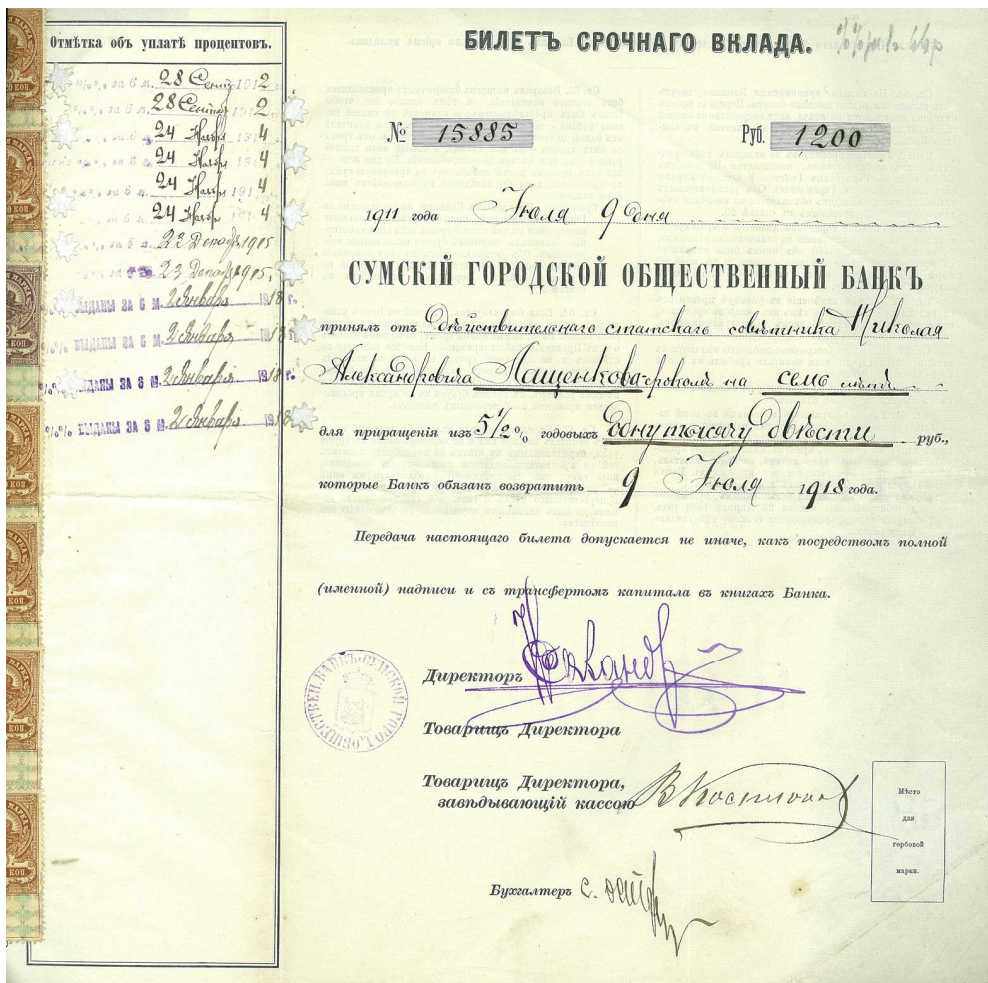

Фото 3.6

Фото 3.7

Фото 3.8

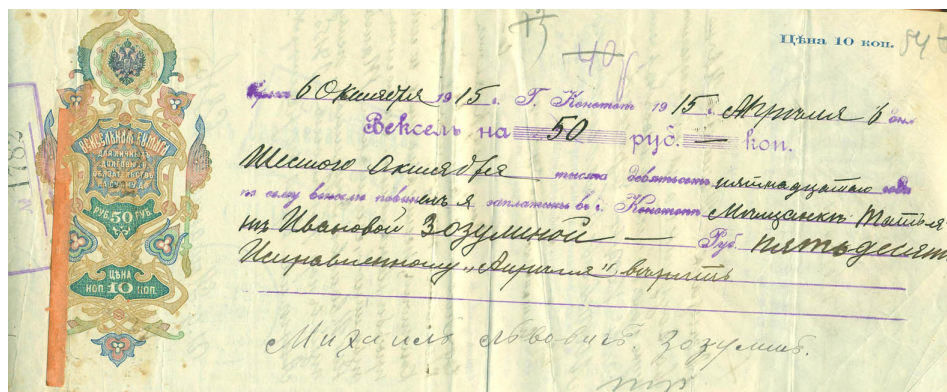

Фото 3.9

РОЗДІЛ 4. МІСЦЕВІ ЗЕМСТВА ТА ЇХНІ КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІ УСТАНОВИ

Заснування земств, що припало на середину ХІХ ст., було однією з яскравих сторінок пореформеної історії Росії, коли відміна кріпосного права виявила слабкість існуючої системи управління, яка склалась на основі кріпацтва, формувалась виключно з дворянства, була одностановою. Поява земського управління була зумовлена загальними причинами реформ 60–70-х років.

У Положенні про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 р. було сказано:

“Для заведовання делами, относящимися к местным хозяйственным пользам и нуждам каждой губернии и каждого уезда, образуются губернские и уездные земские учреждения” (за матеріалами ДАСО).

У сферу компетенції земств було визначено облаштування і утримання шляхів, забезпечення народного продовольства, благодійність, опіка над лікарнями, богадільнями, будівництво церков, розвиток місцевої торгівлі та промисловості, народної освіти, медицини та ветеринарної допомоги, облаштування тюрем, виконання потреб військового та громадянського управління, участь у справах поштової та інших повинностей.

Самодержавство віддало земству господарські справи на місцях, розвантажило адміністративно-поліцейський апарат, зберігши за собою основні позиції управління. При цьому своєрідно вирішувалось питання про джерела фінансування коштів на земську діяльність. Влада не давала на це жодної копійки. Було передбачено земське самофінансування, встановлено додатково до державних податків окремі земські збори та натуральні повинності.

Виникло складне, унікальне явище в історії російського регіонального управління – функціонування двох місцевих різнотипних управлінських структур при збереженні старого адміністративно-територіального поділу: а) державне, основне управління з централізованими відомчими органами царської адміністрації, бюрократичним апаратом чиновників; б) земське управління громадського типу, якому було доручено турбуватись про місцеві потреби. І різниця була не

тільки в різній законодавчій базі двох гілок управління. Основними ознаками земської служби була не тільки багатостановість, громадський характер, але й зв'язок з нижніми верствами суспільства, служіння народу, в першу чергу селянству, соціальна орієнтованість, безкорисливість. На земську службу йшли, в основному, люди гуманні, освічені, патріотично налаштовані, формувалася новий прошарок земської інтелігенції.

Земства сприяли пристосуванню господарств поміщиків та селян до запитів пореформеного ринку, організували сільськогосподарські виставки, дослідні станції, сільськогосподарські училища, сприяли розвитку місцевої промисловості та торгівлі. В тому числі земства сприяли створенню та надавали допомогу в роботі установ сільськогосподарського кредиту, кредитних та кредитно-позичкових товариств.

Повітові земства, їх управи співпрацювали з кредитними установами, брали участь у вирішенні питань кредитного характеру, допомагали організаційно селянам та іншим верствам населення у підготовці необхідних документів. Так, у ході засідань Кролевецького повітового земства в 1899 р. обговорювалось питання щодо обмеження обсягу земель, що купувались при посередництві Селянського поземельного банку. В обговоренні, у ході звіту Чернігівського відділення Селянського поземельного банку щодо своєї діяльності в повіті, зазначалося:

“Цель установления предельной нормы приобретения земель посредством крестьянского банка касается ограничения прав более зажиточных домохозяев и этим дается больший простор малоимущим и устранивается могущая быть при этом эксплуатация” [86, с. 49–50].

У результаті була визначена максимальна норма купівлі землі за посередництва Селянського поземельного банку в розмірі 15 десятин на чоловічу душу та додатково 15 десятин на кожен двір для випасу худоби.

Досить часто земства виступали засновниками кредитних та банківських установ. Оскільки законодавча база щодо створення та функціонування банків була в стадії становлення, реформування та зміни, форми існування земських банків були різними, як правило це були товариства взаємного кредиту та земські каси дрібного кредиту. В м. Суми при земстві було створено дві банківські установи: Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства та Олександрівський селянський сільськогосподарський банк (з 1911 р. – Сумський земський Олександрівський сільськогосподарський банк дрібного кредиту), в Глухові – Глухівська земська каса дрібного кредиту, в Кролевіці – Товариство взаємного кредиту Кролевецького повітового земства,

в Лебедині – Товариство взаємного кредиту Лебединського повітового земства, в Ромнах – Товариство взаємного кредиту Роменського повітового земства, в Охтирці – Охтирська повітова земська каса дрібного кредиту, в Путивлі – Сільськогосподарський і промисловий банк Путивльського повітового земства. Особливості функціонування товариств взаємного кредиту детально описано у розділі 6.

В обов'язки земства входив також нагляд за установами дрібного кредиту. В 1894 р. в типографії братів Е. і М. Дельборг (м. Ромни) надруковано посібник “Настольная книга земского начальника и волостного правления”, який склав земський начальник 6-ї дільниці Роменського повіту Полтавської губернії М. Г. Яновський. У ньому укладач із посиланням на нормативні документи вказує, що земському начальнику належить нагляд за позичково-ощадними касами і товариствами, сільськими банками, сільськими кредитними закладами. Зокрема, нагляд з боку земського начальника сприяв наступному:

“1) чтобы ссуда выдавалась только домохозяину или же старейшему в семействе; 2) чтобы на каждые пять рублей ссуды был один поручитель из числа не взявших ссуду; 3) чтобы ссуды своевременно уплачивались, а при неуплате взыскивались судом; 4) чтобы на заемщиков начислялись проценты правильно, т.е 6 % в год; 5) чтобы проценты на вклады ежегодно начислялись 4 % в год; 6) чтобы вклады по требованию выдавались немедленно; 7) чтобы по окончанию года волостным правлениям предоставлялся подробный отчет о деятельности кассы” (за матеріалами ДАСО).

Окрім банків органи місцевого самоуправління та окремі суб'єкти при залученні коштів користувались позабанківським грошовим обігом. При цьому позику надавали окремі фізичні особи шляхом укладення окремих угод, складання розписок, використання векселів та інших цінних паперів. Значні обсяги фінансування різноманітних місцевих програм, установ та закладів відбувались за рахунок особистих пожертвувань та благодійних внесків патріотично настроєних заможних місцевих громадян.

Глухівська земська каса дрібного кредиту

При підготовці до відкриття земської каси дрібного кредиту, що розпочалась в 1908 р., гласні (депутати) Глухівського земства озвучили основні вимоги до такої установи та обґрунтували необхідність її появи. Окрім основної функції – надання недорогих позик широким верствам населення повіту, проте касі доручались і інші завдання. В першу чергу, це стосувалось акумуляції невеликих заощаджень. Зокрема, Глухівський міський громадський банк приймав вклади від

50 руб. Відтак невеликим сумам коштів населення, за висловом одного з учасників засідання, “була пряма дорога в шинок”. Отже, каса приймала дрібні вклади на різні строки, що було на руку як земству, так і середнім та бідним верствам населення.

Крім того, земська каса наділялась повноваженнями відкривати каси дрібного кредиту в повіті, контролювати та опікуватись ними, надавати їм позики та бути посередником у здійсненні кредитно-фінансових операцій останніми.

При заснуванні свідомо наголошувалось на безстановому статусі каси, щоб не виникало обмежень у доступі до неї. Перевага надавалась обслуговуванню операцій селянських, ремісничих господарств. Каса мала право відкривати поточні особисті рахунки.

На зборах земства у квітні 1909 р. було розглянуто питання щодо відкриття Глухівської земської каси дрібного кредиту. Після обговорення, в якому взяли участь гласні (депутати) В. М. Аммосов, Ф. Р. Кучеренко, А. П. Бахмацький, було прийнято рішення: зробити позику з капіталу фарфорових операцій на суму 10 000 руб., просити Державний банк про надання позики в сумі 10 000 руб. під 6 % річних. Також було прийняте рішення щодо будівництва прибудови до приміщення управи, в якому власне й розмістилася б земська каса дрібного кредиту [85, с. 2].

З початку своєї діяльності в 1909 р. каса приймала безстрокові вклади під 5 % річних при умові, що вклад залишається непорушним протягом 6 місяців, інакше відсотки по ньому вкладником не отримуються. Пізніше управа визнала такі умови не вигідними і термін, протягом якого вкладник втрачав відсотки, скоротили до 2 місяців. Земська каса дрібного кредиту з часом стала центром обслуговування кредитних товариств, селянських товариств та об'єднань.

В 1912 р. на засіданні міської управи затверджено кошторис видатків каси на наступний рік: утримання канцелярії – 600 руб.; канцелярські видатки, прислуга – 350 руб.; найм приміщення, опалення та освітлення – 2 000 руб. Окремим рішенням були затверджені оклади працівникам каси та відхилено прохання правління каси щодо призначення додаткової винагороди з прибутків. У журналах засідань Глухівського повітового земства фігурує дещо інша назва кредитної установи – Каса міського та земського кредиту.

Важливість та необхідність кредитних установ місцевих земств полягала у взаємовигідних умовах для кредитної установи та місцевої громади. Для прикладу, 13 травня 1913 р. в доповіді глухівської земської управи земським зборам при обговоренні питання що-

до залучення позики в 100 000 тис. руб. для будівництва приміщення земської управи, було визнано, що умови надання позики касою вигідніші ніж аналогічні, запропоновані міським громадським банком та комерційними банками. Крім того, щорічні відрахування з отриманого касою прибутку (в тому числі відсотки з самої позики) будуть надходити в розпорядження земства. Тому було запропоновано після отримання кредиту в касі погасити кредит у розмірі 60 000 руб., наданий місцевим відділенням Об'єднаного (Сполученого) банку під будівництво земської управи. Рішенням земських зборів у тому ж 1913 р. зазначено, що після відрахувань з прибутку каси коштів до основного та запасного капіталу залишок в сумі 7 640 руб. зараховується на спеціальний лікарняно-будівельний фонд земства.

У 1914 р., незважаючи на економічний спад, пов'язаний з Першою світовою війною, прибуток каси склав 23 796 руб., що свідчило про успішну її діяльність. 20 % прибутку було перераховано на поповнення запасного капіталу, залишок коштів було перераховано на потреби земства, благодійні операції, в тому числі і на допомогу біженцям з Галіції, появу яких спровокував початок Першої світової війни.

Охтирська повітова земська каса дрібного кредиту

Охтирська повітова земська каса дрібного кредиту була відкрита 30 вересня 1907 р. Це була перша повітова земська каса, відкрита в Харківській губернії. Згідно зі звітом повітовому земству, за другий рік свого існування (1908 р.) грошовий обіг в касі склав понад 100 000 руб. На 1 січня 1909 р. в розпорядженні каси залишалось: основного капіталу, запозиченого в управлінні у справах дрібного кредиту 10 000 руб., фонду для надання позик в основні капітали кредитних товариств 5 500 руб., вкладів – 12 251 руб., позик у Державному банку – 8 000 руб. На той же період каса надала позик на 42 780 руб., в т.ч.: кредитним товариствам – 20 000 руб.; товариствам – 6 000 руб.; різним особам – 11 280 руб. Чистого прибутку за рік було отримано 1 513 руб.

29 листопада 1908 р. земську касу ревізував інспектор дрібного кредиту Сумського відділення Держбанку І. М. Подольський. Він склав протокол, де було зафіксовано численні недоліки: готівка та цінні папери каси зберігались в одному сейфі з документами та цінностями управи; надані позики не підтверджуються повним комплектом документів; позики отримали особи, котрі за статутом каси не мали на це права; рада каси не здійснила жодної її ревізії за весь період; не було виготовлено печатки каси та інші недоліки. Було запропоновано

заслухати даний протокол на зборах земства та виправити недоліки. Вочевидь за відсутності зловживань недоліки в роботі були пов'язані з проблемами росту та недбалістю окремих службовців.

Відсотки за надані позики та залучені вклади були дещо вищими, ніж відсотки, що пропонувались державним та міськими банками. Так, товариствам та колективним позичальникам пропонувалось 8 відсотків, приватним особам – 9, вклади залежно від терміну 5–7, до запитання – 4 відсотки. На фото 4.1 представлено фрагмент звіту каси за 1908 р.

Перші роки (1907–1910 рр.) керівництво каси працювало на громадських засадах, функції правління каси виконувала земська управа, а функції комітету для перевірки каси – окремі гласні земства, з 1911 р. були встановлені річні посадові оклади та видатки: голові правління – 900 руб.; члену правління/казначею – 800 руб.; іншому члену правління – 600 руб.; писарю – 240 руб.; на канцелярські та господарські видатки – 200 руб.; на підписку журналів та газет – 20 руб. За оренду приміщення, комунальні витрати та ін. каса не платила, користуючись послугами та приміщенням земства.

У 1910 р. керівний склад каси був наступний: голова правління – М. Ососков; члени ради – К. Седлецький, М. Криницький, І. Милославський; члени правління – Є. Бразоль, І. Даценко, М. Лисняков; рахівник – М. Бурдун.

Надалі обсяги операцій та вплив каси постійно зростали. В 1913 р. обороти каси склали 2 млн руб., баланс на 9 вересня склав 460 569 руб.

Сільськогосподарський і промисловий банк Путивльського повітового земства

У 1895 р. розпочався процес створення банку в Путивлі. На повітових земських зборах було обрано комісію, до якої ввійшли М. М. Чернов (голова), В. М. Масалітінов, І. М. Черепов і К. М. Яцин. Комісії доручили підготувати проект статуту банку, який був затверджений повітовими земськими зборами у 1896 р.

У статуті було записано, що банк створюється і працює під егідою повітової земської управи. Його завданням було сприяти місцевому сільському господарству і промисловості через надання виробникам дешевого кредиту. Тому банк називався “Сільськогосподарський і промисловий банк Путивльського повітового земства”. До його статутного фонду увійшли кошти земства в сумі 30 тис. руб.

Керували діяльністю банку правління і рада, під контролем повітових земських зборів. До правління банку входили директор, його

заступник і кілька членів, які обиралися на повітових земських зборах на 3 роки. Вони повинні були добре знати сільське господарство, промисловість і фінансовий стан повіту. Правління здійснювало: контроль за веденням банком операцій згідно зі Статутом; співробітництво з урядовими установами і приватними особами; визначення спільно з радою річного відсотка по вкладах і позиках; ведення рахунків і банківських книг; складання щорічних кошторисів витрат на утримання банку і звітів про його діяльність; вжиття заходів до боржників. Члени правління несли повну персональну і майнову відповідальність за діяльність банку. В штаті правління були бухгалтер і декілька технічних працівників.

До ради входили голова земської повітової управи, директор банку, його заступники і п'ять членів, які обиралися на земських зборах. Вона здійснювала загальний нагляд за банківськими операціями, затверджувала звіти, давала дозвіл на видачу позик, ревізувала банківські книги і ведення справ, вирішувала спірні питання щодо фінансових операцій, які виникали в правлінні, розглядала скарги на правління та ін.

Банк здійснював всі основні фінансові операції: приймав вклади, видавав позики, здійснював перекази грошей, облік векселів, процентних паперів і купонів, купував і продавав товари, сільськогосподарські знаряддя і машини. Кредити надавали лише особам, які постійно працювали в сільському господарстві або в промисловості і проживали на території Путивльського повіту не менше трьох років [100, с. 27–28].

Олександрівський селянський сільськогосподарський банк

У Сумах діяв банк, історія якого не вписується в загальне кліше банківських установ, що функціонували на той час. Це був місцевий банк, банк великих сподівань і патріотичних проявів засновників, банк, що не мав фінансових зловживань та потрясінь, але в результаті не справився з очікуваннями, що на нього покладались.

В кінці ХХ ст. Росія, а відповідно і Сумщина, пожинали плоди бурхливого розвитку капіталістичного господарства, промисловий, громадський та культурний підйом нового буржуазного укладу. Однак невідповідність нових організаційних форм промисловості, фабричного та заводського виробництва з відсталим сільськогосподарським укладом та виробництвом була очевидною. Крім міських громадських банків в цей час заснуються і земельні банки, які діяли відповідно до Положення про порядок заснування кредитних установ земствами, прийнятого у 1871 р. Виникла ідея створити банк, який би виконував

ті ж операції, що і міський громадський банк, але тільки для селян, і кредити надавати лише особам, що займаються сільським господарством. Наш видатний земляк, Іван Герасимович Харитоненко (фото 4.2), основний бізнес якого – виробництво цукру, був тісно пов'язаний з селом (у власному володінні І. Харитоненка було близько 40 тис. десятин земель) та сільгоспвиробниками, які зазвичай були бідними та не володіли необхідними коштами, проявив ініціативу, яка поєднала благодійність та діловий розрахунок, як це вже було з проведенням залізниці до м. Суми. Він виступив з ініціативою, підкріпленою власними пожертвуваннями в розмірі 50 тисяч рублів, щодо створення спеціалізованого банку, який за помірними відсотками кредитував би сільськогосподарські товариства, виробників сільськогосподарської продукції. Такий крок на той час був сміливим та доречним, але подальший успіх в його діяльності вже не залежав від ініціатора і жертвувача коштів, а від Сумського земства, яке стало власником і керівною установою для банку.

Отже, на черговому засіданні Сумських повітових земських зборів у травні 1881 р. гласний І. Г. Харитоненко попросив дозволу у головуючого, предводителя повітового дворянства В. А. Савича зробити заяву. Вона звучала так:

“Желая почтить дороую для всякого русского память усопшего нашего Государя и заявить чувства моей личной признательности к почившему в Бозе моему благодетелю Монарху, я бы желал предоставить Сумскому земскому собранию капитал 50 тыс. рублей и покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, ходатайствовать перед собранием, не найдет ли оно возможным на этот основной капитал открыть в г. Сумах имени усопшего Императора “Александровский сельскохозяйственный банк“ и если оно удостоит осуществить мое желание, то само собой разумеется оно примет на себя труд составить и устав банка; с моей же стороны, не считая себя в этом деле компетентным, просил бы руководиться следующим соображением: 1) что банк учреждается с целью поднятия сельского хозяйства и приобретения земли крестьянами единолично и обществами, 2) что с развитием его операций и средств кредитом пользуются землевладельцы и арендаторы других сословий как русские, так и иностранцы лично ведущие свое земельное хозяйство, 3) что учетный процент для заемщиков останется не выше 6 годовых: все же другие статьи устава могут быть редактированы собранием по его усмотрению; мне остается еще высказать Вам, Милостивый Государь, что я лично верю в развитие и пользу такого учреждения и не имею никаких сословных предубеждений, а если желаю чтобы первую помощь это учреждение оказало крестьянам, то руководствуюсь их крайнею надобностию улучшить своё хозяйство и не скрою от Вас того

чувства удовольствия, что Бог мне даёт средства проявить хотя в скромной доле мои симпатии к тому люду, которому я имею счастье всецело принадлежать, между которым протекло моё детство и который своими непосильными трудами много способствовал моему благосостоянию. Покорнейше прошу о последующим по сему меня уведомить, и принять уверения в совершенном почтении преданного Вам Ивана Харитоненко” [82, с. 50].

Заслухавши і обговоривши заяву, збори ухвалили капітал в розмірі 50 тис. руб. та умови, запропоновані І. Харитоненком, прийняти, а також просити дозвіл на відкриття в Сумах земського банку.

25 жовтня 1881 р. П. І. Харитоненко повідомив земським зборам, що він жертвує банку ікону, касову шафу і меблі. Збори пожертвування прийняли, висловили Павлу Івановичу подяку. На цьому ж засіданні головуючий оголосив заяву полковника П. Подольського про пожертвування ним Олександрівському сільськогосподарському банку 5 тис. руб. з тим, щоб вони були долучені до основного капіталу. Пожертвування було прийняте. Необхідно відзначити високий рівень свідомості та патріотизму представників місцевого земства, бажання здійснити реформи і покращити рівень життя та підприємництва всім верствам населення, що читається в кожному рядку заяви полковника Подольського:

“Будучи всегда проникнутый убеждением, что богатство, порядок и величие каждой страны зависит от личного благосостояния каждого отдельного лица, я глубоко был обрадован постановлением земского собрания относительно создания банка. Желая удовлетворить чувствам своего убеждения, что подобного рода учреждения могут развить общее благосостояние великой нашей русской семьи и возвести нашу родину на степень нового могущества и величия, я позволяю себе повергнуть пять облигаций восточных займов, каждая по тысяче рублей, для приобщения их к капиталу, пожертвованному И. Г. Харитоненко на учреждение в Сумах сельскохозяйственного банка...” (за матеріалами ДАСО).

На цьому ж засіданні було розглянуто проект статуту Олександрівського банку, розроблений бухгалтером товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства С. Г. Архангельським (фото 4.3). Проект розглядали по параграфах. При розгляді параграфа 2 проекту про завдання банку виникли суперечки. Частина гласних вважала, що оскільки банк буде обслуговувати селян, то слід визначити його як установу дрібного кредиту. Це могло відштовхнути від банку клієнтів, які могли б оперувати значними сумами. Засновник банку І. Г. Харитоненко виступив проти такого обмеження діяльності банку і заявив, що якщо операції і вклади в банк будуть незначними, то після

відкриття банку він негайно внесе 100 тис. руб. на 10 років під 4 % річних. Було прийнято рішення суми кредитів не обмежувати.

Представники управи пропонували зафіксувати в статуті можливість підвищення відсотків по кредитах, якщо це буде викликано фінансовою необхідністю. Проти цього знову виступив засновник банку, тому в проект статуту було внесене правило видавати кредити не більше, ніж під 6 % річних.

Виправлений і доповнений проект статуту відіслали до Санкт-Петербурга на затвердження міністру фінансів, але в лютому 1885 р. Сумська земська управа замість власного проекту одержала проект статуту Олександрівського банку, розроблений Особливою канцелярією по кредитній справі міністерства фінансів. Проект затверджений надзвичайним засіданням земських зборів 18 лютого 1885 р. За цим проектом позики надавались під 6 % річних, вклади приймалися під 5 % річних.

Оголошення про відкриття банку було зроблено на чергових земських зборах 28 вересня 1885 р. Тоді ж управа запропонувала зборам затвердити кошторис банку на утримання правління і приміщення, обрати попечителів банку, встановити розмір позик і можливості їх забезпечення, затвердити інструкцію для правління банку.

Гласний повітових зборів, фактичний засновник банку І. Г. Харитоненко запропонував розмістити правління банку в приміщенні земської управи, призначити директору банку платню в розмірі 1 500 руб. на рік, двом заступникам – по 500 руб., розмір позики встановити для товариств до 3000 руб., для окремих осіб – до 300 руб., визначити розмір відсотків по позиках – 6 %, по вкладах – 5 %. Збори проголосували за цю пропозицію, встановили річний кошторис банку в розмірі 6 297 руб., затвердили інструкцію, запропоновану управою, за якою засідання правління банку із запрошеними членами управи мали відбуватись не менше 2 разів на тиждень. Також І. Харитоненко наполягав на тому, щоб відсоток позики не перевищував 6 %, а різниця між депозитами та кредитами становила 1 відсоток. Надалі земство навіть клопотало за звільнення банку від торгового податку, мотивуючи це тим, що його операції мають не комерційний характер, а швидше один із видів опікунства над найбільш бідним класом населення.

1 жовтня 1885 р. на чергових земських зборах було обрано правління банку у складі 3 осіб:

- голову правління – губерньського секретаря В. І. Краснянського;
- двох членів правління – селян В. І. Кононенка і О. А. Любченка.

Про принциповість та прискіпливу увагу гласних земства свідчить протокол балотування виборів членів правління банку. Всі вони, очевидно враховуючи специфіку банку, були із селян. Ф. І. Чугай отримав більшість від'ємних голосів і обраний не був. Кононенко та Любченко отримали відповідно 9 та 10 від'ємних голосів з загальної кількості 22, що взяли участь у балотуванні. За Краснянського з 29 голосів 4 були проти. Правда, з обранням Василя Кононенка в члени правління стався казус, на який у своєму листі вказало Сумське повітове по селянських справах управління. На момент обрання Кононенко знаходився на виборній посаді Сумського волосного старшини, яку заборонялось поєднувати з іншими посадами.

Починаючи з 1886 р., у порядок денний земських зборів щорічно вносились питання про роботу Олександрівського сільськогосподарського банку. Це дало можливість на основі матеріалів журналів засідань прослідкувати за роботою банку. У вересні того ж року земські збори прийняли рішення про розміщення правління банку в будинку управи, обрали попечителів і разом з тим постановили, що волосні старшини несуть майнову відповідальність за правильність довідок про майнове і сімейне становище позичальників. Було вирішено також, що фінансову і матеріальну відповідальність за касу, майно банку несе управитель банку; контроль за касою і поточними фінансовими справами має здійснювати ревізійна комісія в присутності всіх членів земської управи; банківське листування у межах повіту повинно вестись через земську пошту безплатно; розмір відсотків по вкладах може міняти і встановлювати директор правління за згодою земської управи, для забезпечення вкладів відрахувати від основного капіталу залишки понад 50 тис. руб. і перерахувати їх до запасного капіталу. Був затверджений кошторис на 1887 р. в сумі 4 537 руб. [93, с. 85–89].

Щорічно земські збори розглядали, обговорювали і затверджували річний звіт і кошторис банку. Беззмінним керуючим банку був дворянин Володимир Іванович Краснянський, практично щорічно земське зібрання виголошувало йому вдячність за сумлінну працю.

За даними Харківського календаря склад працівників банку в різний час був таким:

- 1887 р.: товариші (заступники) керуючого – А. О. Любченко, селянин, П. І. Іваненко, селянин; бухгалтер Г. М. Свиридов, селянин;
- 1906 р.: бухгалтер – Є. А. Городенський, колезький реєстратор; касир – Ф. С. Ковальов, міщанин;

- 1910 р.: бухгалтер – Є. А. Городенський, колезький реєстратор; касир – Н. М. Карпов, дворянин;
- 1915 р.: бухгалтер – І. П. Назаренко, міщанин, касир – Н. М. Карпов, дворянин, помічник бухгалтера В. Ф. Долгов, міщанин;
- 1917 р.: бухгалтер – Д. І. Луговой, селянин, касир – Н. М. Карпов, дворянин.

Касир Микола Модестович Карпов, дворянин, крім служби в банку, був наглядачем арештантських приміщень і експедитором повітової пошти в Сумській земській повітській управі, його колега касир Ковальов Федір Степанович, міщанин – членом Сумського міського сирітського суду. На фото 4.4 зображено бухгалтера банку Д. І. Лугового та його сім'ю, що проживала в пров. Кондратьєвському (нині Інститутському).

Оскільки банк обслуговував селянські кредитні спілки та товариства Сумського повіту, на засіданні повітових зборів були затверджені опікуни (попечителі), які представляли на громадських засадах інтереси банку у окремих волостях, контролювали хід видання та повернення позик. Оскільки фахівців у фінансово-кредитних відносинах майже не було, опікунами зазвичай призначали освічених та впливових осіб з дворянства та священнослужителів. Так, на засіданні зборів у 1886 р. опікунами від Олександрівського селянського сільськогосподарського банку по Сумській волості призначені священники Ф. Григорович, А. Ставровський, П. Сороченський, по Нижньосироватській волості – священники А. Ладенков, Т. Федоров, по Куяновській волості – І. Д. Траскін, по Річанській – В. А. Куколь-Яснопольський. Пізніше опікунами-контролерами призначались дільничні повітові агрономи.

Певну картину банку як кредитної установи, заснованої для обслуговування сільськогосподарських товариств, можна скласти з доповіді чергового засідання земства 1914 р. щодо діяльності та кредитування сільськогосподарських товариств (за даними ДАСО). Зокрема, відзначено, що у звітному році в Сумському повіті працювали 19 кредитних товариств, 2 сільські банки, 5 громадських позичково-ощадних кас. Обсяги позик кредитних с/г товариств та Сумського земського Олександрівського сільськогосподарського банку дрібного кредиту видно з таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Назва товариства	Рік заснування	Позики, надані Олександрівським банком, руб.	Позики, надані товариствами селянам, руб.
Верхньосироватське	1903	–	174 424
Іскрівське	1906	–	55 393
Нижньосироватське	1908	3 000	123 005
Великобобринське	1909	–	50 284
Сумське	1909	–	261 951
Ульянівське	1910	–	196 140
Степанівське	1910	–	128 081
Біловодське	1911	3 000	72 077
Вирівське	1911	2 000	13 577
Річанське	1911	2 400	–
Хотінське	1911	–	49 740
Кровоно-Миколаївське	1911	18 500	92 233
Стецьківське	1911	4 000	66 260
Павлівське	1911	–	33 045
Кальченківське	1912	9 500	55 274
Терешківське	1912	9 000	46 820
Яструбенське	1912	2 000	45 670
Великочернечинське	1913	11 000	40 955
Білопільське	1913	9 000	63 205

Аналіз таблиці дає змогу зробити наступні висновки:

- питома вага позик банку товариствам була невелика в порівнянні з обсягами позик товариствами селянам;
- банк надавав більш-менш значні суми на період відкриття кредитних товариств і збалансування їх грошових потоків;

Один з прикладів звіту діяльності банку за 1902 р.:

“В 1902 г. получено 4 969 руб., в т.ч. %% по ссудам 3 218 руб., с % бумаг 1 646 руб., израсходовано 5 381 руб., в т.ч. на содержание банка 4 108 руб., %% вкладчикам 1 151 руб.; получено прибыли 1 544 руб. На 1 января 1903 г. баланс 131 602 руб.; пассив: основной капитал 64 581 руб., запасной 24 351 руб., вкладов 37 180 руб., касса 961 руб., ссуды краткосрочные 77 118 руб., долгосрочные 5 850 руб., % бумаги 47 371 руб., и проч. В течение года выдано краткосрочных ссуд (на 1–

12 мес.) 3 600 домохозяевам 79 848 руб. и 8 обществам 3 400 руб., долгосрочных (на 3 года) 3 обществам 4 800 руб.” (за матеріалами ДАСО).

Всі банківські операції проводились акуратно, ризики були мінімізовані завдяки, в першу чергу, діяльності керуючого В. І. Краснянського, його порядності та скрупульозності. Так, з часу заснування і до 1903 р. (за 17 років) банк отримав прибутку 17 428 руб., а збитку – 30 руб. Також даний факт свідчить про те, що селяни були акуратними та добросовісними позичальниками. Практично за увесь час свого існування у банку працювало лише три фахівці – відповідальні особи: директор, касир та бухгалтер. Технічну роботу виконував писар, який працював неповний день.

Але роботу банку, з урахуванням значної суми, пожертвованої І. Харитоненком, та реальними щорічними фінансовими потоками та наданими послугами банку, не можна назвати успішною. Вона певною мірою була обмежена його засновником. А саме: клієнтами банку були лише селяни – найбільш бідна частина населення повіту, які з причини різних нещасть (падіння худоби, пожежі, неврожаї, смерть годувальника) нерідко не могли повернути позичене; розміщені в державні цінні папери капітали банку не приносили особливих прибутків; відсоток надання позик, згідно з волею засновника не перевищував 6 %. Такий висновок можна зробити за звітами, що зберігаються у фондах ДАСО.

У 1911 р. для узгодження роботи банку з діяльністю кредитних товариств на прохання земських зборів особлива канцелярія Міністерства фінансів дозволила змінити статут банку. З дозволу Управління у справах дрібного кредиту збори затвердили для банку статут земської каси дрібного кредиту, відповідно до положення про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р.

Банк став функціонувати як каса дрібного кредиту. Офіційна назва банку стала такою: “Сумський земський Олександрівський сільськогосподарський банк дрібного кредиту”. Попечителями банку дрібного кредиту стали земські агрономи, банку було дозволено давати кредити товариствам і позичко-ощадним касама Сумського повіту в основний капітал без обмежень. Але і це не врятувало становище. У березні 1915 р. ревізор Управління в справах дрібного кредиту В. В. Країнський та інспектор дрібного кредиту В. І. Посталенко провели ревізію банку. Крім технічних недоліків у роботі персоналу, в акті відзначено невисокі щорічні прибутки банку і внаслідок цього мале поповнення капіталів. Було відзначено, що банк проводить депозитні операції з вкладниками всього лише 2 дні на тиждень і це відштовхує

клієнтів, відсотки по вкладах у банку значно менші, ніж у державних ощадних касах, що не стимулює приплив вкладів. На думку ревізора, управління банку зовсім не турбується про розвиток його операцій, має всього 22 клієнти, але щорічно витрачає на зарплату та інші потреби більше 5 тис. руб. Рекомендовано земським зборам і управі внести зміни до статуту банку, створити колегіальне управління банком, розширити операції за рахунок залучення коштів інших вкладників, крім селян.

Останню спробу поліпшити ситуацію в Олександрівському банку повітове земство зробило в 1917 р. На засіданні управи в листопаді того року було відзначено, що банк вичерпав свої можливості. Після реорганізації 1911 р. він фінансував кредитні товариства повіту, але влітку 1917 р. кредитні товариства Сумського повіту об'єднались у Союз кредитних товариств, який взяв на себе ті функції, які виконував банк. Для збереження банку пропонувалось перетворити його у звичайний банк, який би надав короткотермінові і довгострокові кредити для промисловості, сільського господарства, кредитував би діяльність земських установ. Була прийнята програма реформування банку, але втілити її в життя не дозволило встановлення нової влади.

Революція 1917 р., громадянська війна, численні зміни влади остаточно зруйнували банк та благі наміри його засновників. У період, коли одна влада змінювала іншу, а земська управа хоча номінально, але залишалась як діюча установа, банк робив спроби пристосуватись до змін, що відбувались. Зі спогадів сумського старости С. Я. Гребенщикова (періоду гетьманату 1918 р.), опублікованих місцевим краєзнавцем О. Ленським, керуючим банком був призначений М. Скринник, котрого Гребенщиков арештував за агітацію проти гетьманської влади, а потім відпустив на свободу. При цьому Гребенщиков характеризував Скринника як переконаного соціаліста та ідеаліста, але чесну та порядну людину. З документів засідань Сумської повітової земської управи від 1 січня 1919 р. дізнаємось, що заступник голови М. Нечипоренко повідомив, що Олександрівський селянський банк дрібного кредиту не прийнято від колишнього члена цензової управи М. Крамаренка і запропонував голові управи М. Скриннику прийняти банк та керувати ним до обрання земством постійного керуючого, а також надати земству проект реорганізації банку. На засіданні колегії земства від 4 січня 1919 р. розглянуто питання про обрання комісії для огляду банку після того, як його залишили червоноармійці [28, с. 7–8].

Останні відомості про банк дізнаємось з протоколу засідання Су-мфінколегії від 20 серпня 1920 р.:

“Слушали: О ликвидации бывшего Александровского Крестьянского сельскохозяйственного банка мелкого кредита.

Постановили: Ценности банка оставить на хранении в финотделе, а об этом довести до сведения Кооператотдела, указав, что названный банк за отсутствием администрации его в настоящее время не существует” (за матеріалами ДАСО).

Відсутність адміністрації, керівників та службовців банку, яких віднесли до класу буржуазії та дворянства та піддали їх та членів їх сімей репресіям та гонінню, була звичною справою. Майно при цьому реквізувалося.

Звичайно, значну частину відповідальності за результати роботи банку ніс його керуючий, але слід, на наш погляд, більш ретельно розглянути особливості роботи банку та постать Краснянського. Прислів'я “Благими намереннями вымощена дорога в ад”, як ніяке інше підходить до даного випадку. Надзвичайно високий авторитет І. Г. Харитоненка, бажання зафіксувати в статуті на десятки років наперед невисокі відсотки позик для селянства, обмежити коло клієнтів тими ж селянськими господарствами, що не відрізнялись заможністю, зіграло злий жарт з долею самого банку. Прибутковій роботі банку, розширенню його впливу та статусу заважало також зафіксоване в статуті положення, згідно з яким позики надавались тільки під поруку з високими вимогами щодо надійності поручителів. Позики під заставу майна, нерухомості статутом були заборонені. На думку засновників, таким чином у банку не могли отримувати дешеві позики заможні клієнти і кошти акумулювались для бідного селянства та сільських громад. Згідно зі статутом позики надавались фактично одній категорії суб'єктів – кредитним товариствам, селянам-одноосібникам позики надавались у випадку, коли в їхньому повіті не було створено кредитних товариств і питома вага таких позик була несуттєва. В той же час статут дозволяв надавати позики не всім кредитним товариствам повіту, а лише тим, які були створені за підтримки банку та призначення земством опікунів над ними. Низькі відсоткові ставки для депозитів, зручність числа клієнтів, що обслуговувались, інші обмеження засновників не дали можливості повноцінно функціонувати банку та бути конкурентним на ринку банківських послуг.

Керуючий – губерньський секретар, дворянин Володимир Іванович Краснянський, проживав по вул. Миколаївській (нині не існуючій) у власному будинку за № 11, перебував впродовж більш як 30 років(!)

беззмінним керівником банку. При цьому, незважаючи на інфляцію, підвищення цін, його зарплатня в банку весь цей період була однаковою (1 500 руб. на рік), що було найнижчою винагородою за працю в порівнянні з зарплатою директорів інших сумських банків. Будучи потомственным дворянином, він мав у власності (станом на 1904 р.) 414 десятин земель (1 десятина була трохи більшою 1 гектара) в с. Пушкарівка Чернечинської волості, що приносило, вочевидь, суттєвий дохід власникові.

Крім посади керуючого банком, В. І. Краснянський обіймав такі численні посади на громадських засадах, тобто безоплатно (список неповний):

- понад тридцять років він був гласним (депутатом) Сумського земства;
- 1886 – 1900 рр. – міський голова м. Суми;
- гласний губернського земства (Харківського), губернський секретар;
- член Повітового розпоряджувального комітету;
- казначей Сумського комітету Товариства Червоного Хреста;
- член опікунської ради Сумської жіночої гімназії;
- голова правління Сумського Благодійного товариства;
- член повітового з'їзду на посаді земського начальника 5-ї дільниці;
- голова Сумського міського сирітського суду;
- член Сумського повітового опікунства дитячих притулків;

В 1911 р. на засіданні повітового земства з нагоди 30-річчя земської громадської діяльності В. І. Краснянського було прийнято рішення заснувати в 1-й Сумській жіночій гімназії стипендію його імені з правом вибору останньому кандидаток на щорічне отримання стипендії.

За більш як тридцятирічну діяльність В. І. Краснянського на посаді керуючого банком не виявлено зловживань у банку, а також крадіжок, серйозних порушень. Навпаки, за результатами щорічних перевірок та ревізій керуючому висловлювались численні подяки за сумлінну працю. Тому акт ревізії інспектора установ дрібного кредиту В. В. Країнського зі звинуваченнями В. І. Краснянського в бездіяльності та авторитаризмі був сприйнятий останнім доволі болісно. У своєму поясненні Краснянський посилається на дві обставини: що інспекція по дрібному кредиту не мала права перевіряти банк, оскільки його капітал сформовано не за казенні кошти, а вся діяльність банку здійснювалась виключно на підставі статуту банку. Напевно, що відповідальність за недостатній розвиток банку як установи повинно було розділити з керуючим і земство, як його власник та розпорядник.

Як уже згадувалось, банк розміщувався в приміщенні земської управи (сучасне приміщення обласного краєзнавчого музею, одна з найкрасивіших дореволюційних споруд м. Суми) (фото 4.5). Орендна плата в кошторисах відсутня, банк як структура земства займав приміщення безоплатно. Деякі канцелярські та інші витрати здійснювались за рахунок земства. З журналу Сумських екстрених земських зборів за 27 січня 1896 р. можна довідатись, що банк займав 2 кімнати на першому поверсі в лівому крилі будинку земства (зокрема, його правління – в запасній круглій кімнаті). Сам будинок був заселений доволі щільно, що викликало нарікання його працівників у зв'язку з великою кількістю відвідувачів. По сусідству з банком розміщувались: наглядач місць ув'язнення в 2 кімнатах; земська пошта у першій кімнаті; на антресолях у швейцарській – аптекарський склад. У підвальному поверсі (цоколі) по обидва боки нижньої площадки в двох маленьких кімнатах, обладнаних камінами, розміщувались: наліво – бухгалтерський архів управи, направо – архів військового присутствія. По обидва боки коридору, обладнаного двома виходами у двір, знаходились 5 арештантських камер і 1 кімната з кухонною піччю для сторожів та арештантів, 1 темний чулан (карцер), 1 кімната – архів земського з'їзду, 1 кімната для прислуги наглядача приміщення та його кухні. На другому поверсі в лівій половині були розміщені: земський з'їзд в чотирьох кімнатах, на правій – земська управа в трьох кімнатах на хорах, центральна бібліотека і склад навчальних посібників в одній кімнаті; загальний зал для з'їзду, земських зборів, читань комітету грамотності. На першому поверсі направо розміщувалась у чотирьох кімнатах дворянська опіка, канцелярія Предводителя дворянства, воєнне присутствіє і кімната для засідань присутствій і комітетів [83, с. 18–19].

За даними місцевих краєзнавців Віктора Токарева, Маргарити Сергієнко, в передреволюційний період (з 1913 р.) банк знаходився у приміщенні на вул. Соборній (сучасне приміщення Палацу дітей та юнацтва, вул. Соборна, 37) де знаходилось також відділення казначейства і ще одна кредитна установа, що належала земству – Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства. На дореволюційній поштової листівці на передньому плані справа видно частину приміщення банку (фото 4.6).

Лебединська земська каса дрібного кредиту

Лебединська земська каса дрібного кредиту розпочала свої операції 24 квітня 1910 р. Каса виконувала функції, притаманні такого

роду фінансово-кредитних установ, приймала вклади, надавала позики, координувала та опікала роботу установ дрібного кредиту Лебединського повіту. Діяльність каси була прибутковою, однак у складному 1915 р. результатом річної роботи був збиток у розмірі 7 243 руб. В доповіді ревізійної комісії земства щодо діяльності каси за 1915 р. є такі висновки та зауваження:

- збиток можна було б ліквідувати, якби розміщені власні кошти каси в губерньській касі дрібного кредиту в розмірі 205 тис. руб. (під 4 % річних) та в Лебединському товаристві взаємного кредиту в сумі 11,6 тис. руб. (під 4,5 % річних) були розміщені в 5 % короткотермінових зобов'язань Державного казначейства;
- посередницьких операцій, окрім сушки овочів, каса не проводила, а сама операція дала наступні наслідки – половина закуплених овочів згнила через недосконалість сушильного апарату;
- негативний результат роботи каси є наслідком недостатнього контролю та уваги з боку земської управи [84, с. 35–37].

З наведених даних можна зробити висновок, що у зв'язку з Першою світовою війною та спадом економіки каса не змогла розмістити вільні кошти серед господарюючих суб'єктів, а Державне казначейство на період воєнних дій концентрувало значні фінансові ресурси і, за підтримки держави, залучало їх за ціною, вищою за інші фінансово-кредитні установи. Посередницькі та господарські функції, які виконувала не тільки Лебединська, а й інші установи дрібного кредиту, виявились не надто вдалі.

Зі звіту каси за 1915 р. можна довідатись про наступне:

- залишок вкладів на кінець року склав 361 тис. руб.;
- з цінних паперів касі належало 8 облігацій 5,5-відсоткової воєнної позики на суму 80 000 руб.;
- позики були надані 19 суб'єктам, з них за особистою довірою – на 77 960 руб., під забезпечення заставою – на 10 300 руб.

Оплата праці працівникам каси була доволі скромною. В 1917 р. член правління каси Л. В. Стебляк звернувся до земства із заявою про складення з себе повноважень у зв'язку з тим, що щоденна оплата під'їзду підводою до Лебедин перевищувала його місячний оклад. Після обговорення, в якому взяли участь гласні Леонтьєв, Роскошенко, Давидов, граф Капніст, було прийнято рішення – у зв'язку з дорожнечою у воєнний час встановити надбавку голові правління каси – 500 руб. річних, членам правління – 600 руб.

Наявність своїх фінансово-кредитних структур була вкрай необхідна місцевим земствам, тому що централізоване фінансування місцевого самоуправління було відсутнє. Вирішення цього питання ускладнювало те, що земство опікувалось не тільки містами, а, в першу чергу, населеними пунктами сільської місцевості, і для повноцінної банківської роботи не вистачало приміщень, кваліфікованих кадрів тощо. Тому для власних банківських установ обирались різні, зазвичай спрощені форми, в основному це були земські каси дрібного кредиту. Організаційну допомогу та контроль за діяльністю останніх здійснював державний банк, що мав у своїй структурі відділ інспекторів дрібного кредиту.

Попри всі труднощі, фінансово-кредитні установи місцевих земств виконували покладені на них функції, надаючи кошти в першу чергу тим, хто їх найбільше потребував – селянам та дрібним виробникам.

ОТЧЕТЪ за 1908 г.

Ахтырской уездной земской кассы мелкаго кредита Харьковской губ., Ахтырского уѣзда.

Дѣйствія кассы распространяются на Ахтырский уѣздъ.

Касса открыла дѣйствія 30 сентября 1907 года.

Выписки остатковъ, составленныя къ концу отчетнаго года изъ лицевыхъ счетовъ, дали слѣдующіе итоги:

по выздамъ	12251 р. 96 к.	по ссудамъ за счетъ специальныхъ капиталовъ:
> займамъ	14000 >	1) на выдачу ссудъ въ осн. кан. уч. м. кр. 5500 р. — к.
> суммамъ по { внесешамъ	— >	2) . . . . .
посредничеству { вырученнымъ	— >	3) . . . . .
> ссудамъ	37280 >	4) . . . . .
> товарамъ	— >	По журналу переходящ. суммъ знач. неввд. 296 > 62 >

Въ кассовой книгѣ всего 367 статей въ годъ.

Обороты и остатки счетовъ (Балансъ).

	1		2		3		4	
	Рубан	К.	Рубан	К.	Рубан	К.	Рубан	К.
Основной капиталъ.	10000	—	—	—	—	—	10000	—
Занасный капиталъ	—	—	200	—	—	—	200	—
Капиталы, публюціе особое назначеніе	5447 67	—	5233	—	—	—	5500	—
Вклады.	3544 28	—	13473 68	—	4766	—	12251 96	—
Займы	6000	—	10000	—	2000	—	14000	—

Фото 4.1

Фото 4.2

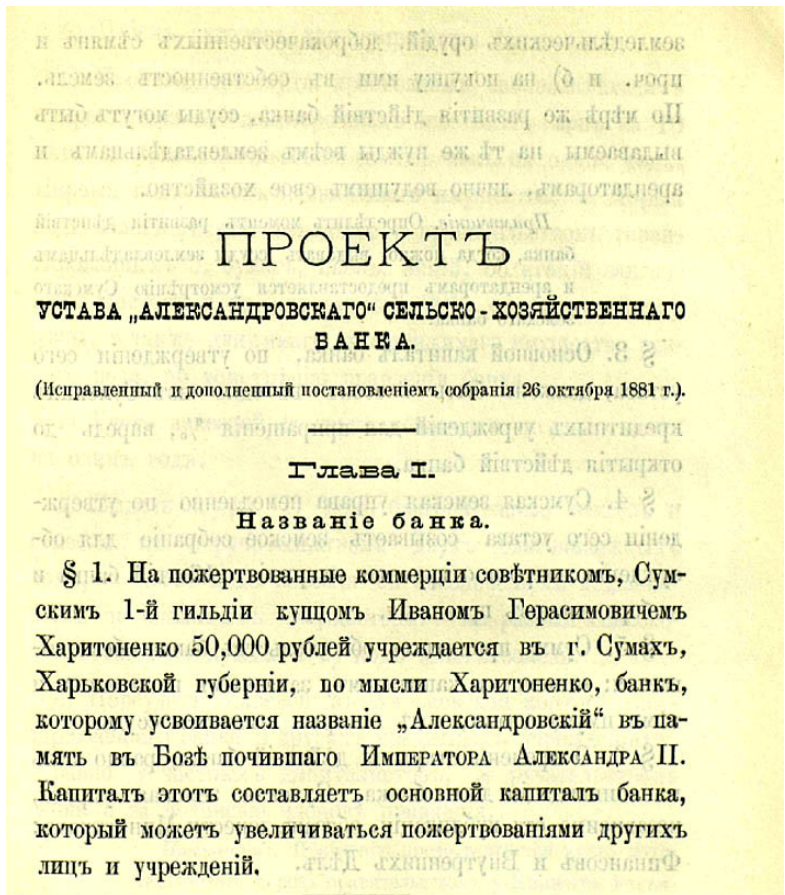

Фото 4.3

Фото 4.4

Фото 4.5

Фото 4.6

РОЗДІЛ 5. КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ – ЛОКОМОТИВИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Термін “комерційний банк” виник на ранніх етапах розвитку банківської справи, коли банки обслуговували в основному торгівлю. Клієнтами банків були торговці. Поступово, з розвитком промислового виробництва, виникли операції по кредитуванню виробничого циклу. Термін “комерційний банк” став означати “діловий” характер банку, який обслуговував всі види господарської діяльності.

Отже, поряд з державною банківською системою, в Росії існували приватні кредитні установи. До них належали акціонерні, громадські і корпоративні банки. За визначенням Вітте, комерційні банки в Росії були банками короткотермінового кредиту.

Що ж стосується умов надання позик, то тут на першому місці ставилась надійність позичальника *“как в нравственном, так и в ином отношении”*. Так, цінні папери, що приймалися як застава, повинні бути, як писав Вітте *“безусловно верные (преимущественно государственные, гарантированные правительством, или обеспеченные недвижимостью)”*.

Прийнято було також розділяти приватні банки на:

1. Акціонерні комерційні банки.
2. Товариства взаємного кредиту.
3. Акціонерні земельні банки.
4. Товариства взаємного поземельного кредиту і міські кредитні товариства.
5. Позичково-ощадні товариства.

Найбільшого розвитку набули в той час акціонерні комерційні банки, які з’явилися в Росії з 60-х років XIX ст. Склад, устрій і порядок їх діяльності визначався приватними статутами. Число засновників такого банку повинно було бути не менш як 5 осіб. Половина статутного капіталу повинна була бути внесена при підписці на акції, а залишок – протягом 6 місяців після початку підписки.

Банки мали право відкривати свої відділення там, де вважали за потрібне. Статутний капітал повинен був бути не менш як

500 тис. руб. і утворювався випуском акцій номіналом не нижче 250 руб. кожна. Акції товариства могли бути як іменні, так і на пред'явника. Вони приймалися як застава у кредитних закладах та казенних установах за цінами, встановленими міністром фінансів.

До операцій банків входили:

- облік та переоблік різноманітних векселів та інших зобов'язань терміном платежу до 9 місяців;
- надання позик терміном до 9 місяців під заставу державних відсоткових паперів, паїв, акцій;
- отримання платежів по векселях та інших термінових документах, що передаються банку;
- здійснення платежів по Росії та за кордон;
- переказ коштів в усі місця, де знаходяться відділення банку, його кореспонденти, видання векселів, переказних білетів і кредитів на місцях;
- купівля та продаж за рахунок третіх осіб різноманітних державних паперів, паїв, акцій, облігацій;
- купівля та продаж за свій рахунок та за дорученнями дорогоцінних металів у зливках, монетах.

Першими комерційними були наступні банки:

- Санкт-Петербурзький комерційний банк, заснований у 1864 р. Його основний капітал складав 8 млн руб. Правління банку знаходилось у Санкт-Петербурзі, а відділення – у Москві, Ростові-на Дону, Нижньому Новгороді.
- Київський приватний комерційний банк, заснований у 1868 р. Статутний капітал банку складав 2,5 млн руб. Крім звичайних операцій, що проводились банками, він видавав позики та аванси під цукор, хліб та інші товари, для чого банк мав спеціальні “товарні відділення”;
- у 1870 р. було засновано Нижегородський купецький банк. Його основний капітал перевищував 0,5 млн руб. Затверджений на акційних основах, він був поділений на 120 паїв по 5 тис. руб. кожен. Цей банк надавав позики під відсоткові папери та товари, купував та продавав цінні папери, приймав грошові перекази в усіх містах Росії;
- Російський для зовнішньої торгівлі банк було засновано в 1871 р. з капіталом в 30 млн руб. Його київське відділення наряду з іншими операціями приймало також доручення на купівлю та продаж цукру, хліба й інших товарів, а також по експорту цукру за кордон. Обороти банку в 1907 р. досягли суми в 30 942 286 952 руб.

На 1 січня 1898 р. в Росії було 511 установ короткострокового і довгострокового кредиту з 461 відділенням, в т.ч. 5 державних кредитних закладів: Державний банк, Державний Дворянський земельний банк, Селянський поземельний банк та дві позикові казни.

Приватних кредитних закладів налічувалось:

- 39 акціонерних комерційних банків;
- 99 товариств взаємного кредиту;
- 10 акціонерних земельних банків;
- 7 станових і взаємних земельних банків;
- 18 міських кредитних товариств;
- 10 акціонерних ломбардів;
- 8 станових банків;
- 239 міських громадських банків;
- 57 міських ломбардів;
- 7 міських ощадних кас;
- 4 сільські банки;
- 10 позичкових кас промисловців.

Період з 1862 по 1872 рр. вважається часом найбільш інтенсивного розвитку банківської справи в Росії. В цей період зародилося 33 акціонерні банки, 11 акціонерних земельних банків, сотні місцевих банків. Одночасна поява такої маси кредитних установ привела до перевищення їх реальної необхідності, в результаті чого деякі з них ухилились від своєї основної діяльності і захопились різноманітними спекулятивними операціями, які привели до краху банків.

Характерним прикладом був крах Московського позичкового банку – відкритого в 1870 р. та очолюваного керуючим міським ломбардом Данилом Шумахером, який з часом зайняв почесний пост московського міського голови. За його рекомендацією директором-розпорядником банку було обрано керуючого канцелярією генерал-губернатора Москви, гласного міської Думи Григорія Полянського. Сам директор та поважні і авторитетні члени правління банку не мали практичного досвіду у фінансових справах і, як наслідок, призначили на посаду директора по зарубіжним банківським операціям “фінансового експерта” з Варшави Густава Ландау, який працював бухгалтером банківської контори, що збанкрутувала.

В 1873 р. до Росії докотилася міжнародна економічна криза, а дії Ландау, який скупив на європейських фондових ринках великий пакет акцій західних компаній, принесла банку збитки на 233 тис. руб. Однак збитки не були відображені у щорічному банківському звіті, щоб не налякати вкладників. Сподіваючись перекрити збитки, Ландау та

Полянський у 1874 р. встановили контакт з людиною, що відіграла у долі банку рокову роль – жителем Південної Пруссії Генрі-Бетелем Струсбергом. Останній гучно називав себе “залізничним королем”. Діяльність Струсберга, що займався спорудженням залізничних доріг у різних країнах, проходила по одному й тому ж сценарію: спочатку він отримував концесію на будівництво, роздаючи щедрі хабарі чиновникам. Потім випускав акції, які купували солідні компанії, банки. З початком будівництва сумнівні підрядники розкрадали кошти, ділячись зі Струсбергом. Далі здійснювались додаткові випуски акцій, будівництво затягувалося, компанія банкрутіла, Струсберг міняв країну. Такий непевний клієнт, а точніше – шахрай, отримав у Московському позиковому банку кредит у розмірі 1 млн руб. під заставу 1,5 тис. залізничних вагонів. Надалі він отримав значні кредити під акції Німецько-Богемської залізниці, яка так і не була побудована.

У результаті, коли члени контрольної ради банку запідозрили неладне, загальна сума кредитів Струсбергу склала понад 8 млн руб., а їх забезпечення – близько 1 млн руб. Ситуація почала виходити з-під контролю і стала надбанням громадськості. Банк припинив виплату коштів і серед вкладників розпочалась паніка. Протягом “чорного тижня”, з 12 по 15 жовтня 1875 р., вкладники штурмували банки, акції Московського позичкового банку впали з 250 до 35 руб. за шт. Новина набула ефекту доміно: в ті дні Міжнародний банк втратив 50 тис. руб., Російський банк зовнішньої торгівлі – 200 тисяч, Волзько-Камський – 100 тис. руб. Розгорнувся грандіозний скандал, більшість членів правління було заарештовано, Струсберг, незважаючи на пруське громадянство, попав до московської боргової в’язниці – сумнозвісної “Ями” у дворі приміщення Московського губернського правління. Суд визнав винними основних учасників оборудки, державна ліквідаційна комісія виплатила вкладникам 75 % їх коштів, як наслідок, у 1884 р. було прийнято закон про механізм ліквідації збанкрутілих банків. Перше серйозне банкрутство банку мало широкий розголос та резонанс. Російський письменник Ф. Достоєвський приділив цій події декілька сторінок в особистому щоденнику, художник В.Маковський написав відому картину “Крах банку” (фото 5.1).

До революції 1917 р. на території Сумщини функціонували наступні філії та представництва комерційних банків: Азово-Донського комерційного, Петроградського міжнародного комерційного, Російського для зовнішньої торгівлі, Об’єднаного (Сполученого), Московського промислового банку, Російсько-Азіатського.

Азово-Донський комерційний банк

Азово-Донський комерційний банк був акціонерним банком Російської імперії, заснований у 1871 р. Правління банку розміщувалось у Таганрозі, а з 1903 р. – у Петербурзі. Засновниками банку стали петербурзькі та південноросійські банкіри і торговці грецького та єврейського походження, які спеціалізувались на зовнішньоторговельних операціях, – Іван Скараманга, Яків та Самуїл Полякови, Марк Вальяно, Марк Драшкович, Федір Родоконакі, Самуїл Гвеєр та Леон Розенталь.

Основний капітал у 1871 р. складав 3 млн руб., а до 1917 р. – вже 60 млн руб. В кінці XIX ст. це був великий провінційний банк, що спеціалізувався на кредитуванні внутрішньої та зовнішньої торгівлі, особливістю банку було те, що вкупі з традиційним кредитуванням у вигляді обліку торгових векселів, курсові та комісійні операції приносили банку від 20 до 30 % доходу, в першу чергу за рахунок обслуговування зовнішньоторговельних операцій.

Банк оперував такими коштами: власними (20 % пасивів), поточні рахунки та кошти кореспондентів (45 % пасивів), вклади (5 %). Фінансові показники банку постійно були на хорошому рівні.

З 1903 р., після переведення банку до Санкт-Петербурга, ним керував директор-розпорядник Борис Каменка. З цього часу банк активно працював у сфері промисловості. До початку Першої світової війни банк обслуговував потужні промислові групи у вугільній, текстильній, цукровій, металургійній та інших галузях.

До 1 січня 1914 р. банк був провідним універсальним банком Росії, п'ятим за розміром активів (531 млн руб.). У період промислового підйому 1909–1913 рр. банк стрімко наростив основні капітали, суттєва частина акцій банку була розміщена серед дрібних акціонерів Франції та Германії, однак банк знаходився під контролем членів ради та правління, що мали найбільший пакет акцій. З 1910 р. Б. Каменка – голова правління, достатньо відомий у російських та зарубіжних ділових кругах, лідер єврейської общини Петербурга. Очолюваний ним Азово-Донський комерційний банк пробував конкурувати з більш сильними петербурзькими банками, вступаючи в домовленості з банками і банкірськими домами, однак у 1912 р. ввійшов у групу Петербурзького Міжнародного банку. Відділення банку були відкриті у двох повітових містах Сумщини – Сумах та Ромнах.

Сумське відділення Азово-Донського комерційного банку

Точних даних щодо появи в Сумах відділення Азово-Донського комерційного банку немає, перші посилання на нього є в Харківському

календарі за 1905 р. Склад керівництва та службовців банку був таким : керуючий – Павло Валеріанович Тархов, колезький секретар; бухгалтер – Володимир Богданович Гембусь, колезький реєстратор; помічники бухгалтера: І. Я. Штейнберг, міщанин, Л. С. Кравцов; помічник повіреного – С. І. Голубцов; артельщик-касир – О. А. Добринов, селянин; члени облікового комітету: В. Г. Сафронов, купець, М. К. Пудрон, купець, П. В. Кононенко, купець [114, с. 113]. У подальшому керуючими банку були Фелікс Андрійович Сангвінеті, Семен Євсєєвич Шкловський, Мечеслав Семенович Мутермільх. Як з головною конторою, так і з сумським відділенням, тісно співпрацювали місцеві промисловці, зокрема Іван та Павло Харитоненки через підприємство “Торговий дім І. Г. Харитоненко і син”.

У 1916 р., внаслідок впливу на економіку подій Першої світової війни, виникли проблеми з постачанням харчів. Сумська міська управа запросила списки працівників установ і організацій для забезпечення цукром. Надало такий список і відділення Азово-Донського комерційного банку. Отже, на 20 червня 1916 р. у банку працювали 17 чоловік, а саме: М. С. Мутермільх, І. І. Попов, І. С. Желудков, І. Д. Валерштейн, М. А. Суховйов, А. А. Аулих, І. Е. Іванов, О. С. Черкаський, С. Я. Данишевський, О. А. Добринов, Н. В. Попов, Я. А. Нікітенко, О. І. Якименко, О. А. Цуканов, Т. П. Рубан, І. Н. Прихожай, І. М. Самодаєв [19, с. 81].

За свідченнями місцевого краєзнавця Віктора Токарева, відділення банку розміщувалося на другому поверсі будинку по вул. Соборній (фото 5.2). Будинок, що зберігся до нашого часу, розміщений навпроти скверу ім. Т. Г. Шевченка по вул. Соборній, 44.

У післяреволюційний період працівники кредитних закладів мали свою профспілку і розміщувалася вона у Сумському відділенні Азово-Донського комерційного банку. Про це свідчить лист Сумського відділення Всеросійського Професійного союзу службовців кредитних закладів з проханням до Сумського міського громадського банку з проханням щодо виділення у зв'язку з підвищенням цін службовцям місцевих банків щомісячних надбавок. Відповідь просили надіслати на адресу: м. Суми, Азово-Донський комерційний банк, м.с. Желудкову [79, с. 18].

Роменське відділення Азово-Донського банку

Роменське відділення Азово-Донського комерційного банку, одного з перших у Росії і найбільших комерційних банків, було відкрито у 1907 р. Під час його створення правління перевело із своєї Харківської

контори до Роменського відділення Держбанку 50 тис. руб. та висловило побажання, щоб його відділенню в Ромнах було надано кредит по спеціальному поточному рахунку в сумі 100 тис. руб., з яких 50 тис. – під векселі і 50 тис. – під відсоткові папери. Керуючий відділенням був В. Штулькерц. У липні 1908 р. Роменське відділення Держбанку повідомляло Петербурзьку контору, що на спеціальному поточному рахунку Роменського відділення Азовсько-Донського банку є 40 тис. руб. 20 коп., які забезпечені відсотковими паперами. Центральна контора Держбанку вимагала від свого Роменського відділення щомісячної інформації про справи і рахунки Роменського відділення Азовсько-Донського комерційного банку [100, с. 33–34]. Приміщення, в якому знаходилося відділення, знаходилось на вул. Панській (сучасна адреса – вул. Соборна, 1, фото 5.3). Фото та адреса приміщення надані Роменським краєзнавчим музеєм.

Орловський комерційний, Об'єднаний (Сполучений) банки

Орловський комерційний банк було засновано в 1872 р. в м. Орел. Поява такого фінансово-кредитного закладу в місті була цілком закономірною, оскільки Орел розвивався як велике торгівельно-купецьке місто, чому сприяла наявність залізниці, орловського Стругового причалу. Накопичення вільного фінансового капіталу дало можливість через банк інвестувати в різноманітні проекти для інших регіонів Росії.

Засновником, співвласником та головою правління (1872–1908 рр.) був Лазарь Соломонович Поляков, таємний радник, генеральний консул Персії, голова московської єврейської громади, благодійник та громадський діяч. Він же був головою правління Московського міжнародного торгівельного банку (1885–1908 рр.), Московського земельного банку (1871–1914 рр.), головою ради Петербурзько-Московського комерційного банку (1895–1904 рр.), засновником Азовсько-Донського (1871 р.) та Російського торгово-промислового (1890 р.) банків.

У 1908 р., після економічної кризи Поляков втратив значну частину своїх статків і був відсторонений від керівництва більшості акціонерних банків і підприємств. Контроль над його підприємствами перейшов до групи осіб на чолі з В. С. Татищевим, що консолідував фінансові активи Полякова в новий Об'єднаний (Сполучений) банк.

Отже, Об'єднаний банк було зареєстровано в Москві у 1908 р. за ініціативою та активної участі Міністерства фінансів на базі трьох банків, що належали банківському дому Полякових: Московського між-

народного, Орловського комерційного та Південно-Російського промислового, які після банкрутства банківського дому на початку ХХ ст. поступили в розпорядження Державного банку. Їхній капітал було скорочено з 20 до 7,5 млн руб. У правління банку було введено трьох представників Міністерства фінансів, в т.ч. В. С. Татищева. До 1917 р. капітал банку було збільшено до 40 млн руб. Банку належало 92 відділення (в т.ч. 3 закордонні), на які припадало $\frac{3}{4}$ всіх операцій. Банк активно кредитував промислові підприємства, користуючись підтримкою Державного банку.

Об'єднаний банк володів найбільш потужною мережею філій в українських губерніях, у його розпорядженні було 25 відділень і 5 агентств. Він був представлений в усіх 9 губерніях. Найменша їх кількість знаходилась у Таврії – 2 (Севастополь, Євпаторія), на Чернігівщині – 2 (Глухів, Чернігів), Київщині – 2 (Київ, Черкаси), Катеринославщині – 2 (Лозова, Павлоград) і Волині – 1 (Житомир). А з великих індустріальних центрів тільки Харків і Катеринослав не мали філій цього банку. У Харківській губернії розмістилися 5 філій (2 агентства і 3 відділення), Подільській – 4 (відповідно 1 і 3), Полтавській – 4 (1 і 3), Херсонській – 6 (1 і 5).

Об'єднаний комерційний банк мав відділення та представництва (комісіонерства) в Сумах, Охтирці, Конотопі, Глухові, Лебедині, Білопільлі. Вони виконували банківські та посередницькі функції з фінансовими операціями, переказували гроші з рахунку на рахунок тощо.

Сумське відділення Орловського комерційного банку

Точна дата відкриття відділення Орловського комерційного банку в Сумах невідома. У 1898 р. у звіті Товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства є інформація щодо розміщення вкладу товариства під відсотки в розмірі 210 000 руб. в Сумському відділенні Орловського комерційного банку. За даними Харківського календаря, на 1906 р. колектив відділення був наступним: керуючий – Вуколов Іван Миколайович, потомствений почесний громадянин; члени облікового комітету: Єфремов Микола Миколайович, дворянин; Біловський Сергій Степанович, потомствений почесний громадянин; бухгалтер – Данилов Павло Іванович, міщанин; касир – Григор'єв Костянтин Григорович, селянин.

На фото 5.4 (поштова листівка поч. ХХ ст., вид на вул. Соборну з дзвіниці Спасо-Преображенського собору) зображено триповерховий будинок, на 2-му поверсі якого банк орендував приміщення. В 1941 р. будинок було зруйновано під час бомбардування м. Суми німецькими

військами. Зараз на цьому місці стоїть будівля за адресою: вул. Соборна, 38.

У відділенні банку працювала родина касира Григорьєва, яку можна вважати банківською династією в дореволюційних Сумах. У сумського колекціонера Сергія Гуцана зберігається чимало фотографій родини Григорьєвих, частину з них використано у даному дослідженні. Так, на фото 5.5, поч. ХХ ст. зображено колектив відділення Орловського комерційного банку в Сумах, де присутні Григорьєв Костянтин (батько), Григорьєв Костянтин (син), Григорьєва Анастасія (донька). Надалі Анастасія Григорьєва обрала кар'єру вчителя, а на її місце прийшла ще одна донька – Анна Григорьєва.

В 1908–1909 рр. три банки, в т.ч. і Орловський комерційний, були злиті в один – Об'єднаний (Сполучений) банк. перейменованій банк розміщувався в тому ж приміщенні, колектив його залишився в тому ж складі. В 1916 р. відділення налічувало 20 службовців, очолював його П. О. Розторгуєв. У списку на розподіл цукру від 20 червня 1916 р. № 987, наданому Сумським Об'єднаним банком на ім'я А. К. Григорьєвої та К. Г. Григорьєвої, пропонувалося виділити по 30 фунтів цукру. В цьому ж списку є такі прізвища працівників банку: Ф. І. Осипов, С. В. Голенєв, П. О. Розторгуєв, М. Ф. Земляков, О. Г. Трепка, М. Ф. Землякова, А. В. Строна та інші. Всього колектив налічував 26 осіб, що свідчить про суттєві обсяги його операцій та діяльності [19, с. 72].

Анна Костянтинівна Григорьєва – єдина з банківської династії Григорьєвих, залишилася працювати у фінансовій установі в радянський період. В 1920 р. органом влади в м. Суми був Ревком (Револьюційний комітет), і до його складу входив фінвідділ. У протоколах засідань колегії при Сумському повітовому фінвідділі є список службовців відділення банківських операцій фінвідділу, в якому фігурує Анна Григорьєва [14, с. 18].

Сім'я Григорьєвих мешкала в одноповерховому приватному будинку поруч із Сумським відділенням Петроградського комерційного банку (район сучасного комплексу “Театральний”). Григорьєви підтримували тісні і дружні стосунки з колегами по роботі, разом зустрічали свята, разом відпочивали. Вдома у Григорьєвих на стіні висіла велика рахівниця, можливо подарована колегами по роботі. Револьюція 1917 р. зруйнувала долю цілком благополучного сімейства, як зруйнувала долі тисяч подібних родин. За особистими спогадами Інни Сергіївни Костюкової, мешканки м. Суми, учениці та особистої знайомої Анастасії Григорьєвої, її брат Костянтин Григорьєв не сприйняв

радянську владу та емігрував з денікінськими військами. Як склалася далі його доля – невідомо. Володимир Григор'єв працював конторником, в 1937 р. був заарештований, репресований та страчений. Костянтин Григор'єв (батько) дуже переживав з приводу сімейних негараздів, на початку 20-х років він покінчив життя самогубством, кинувшись у р. Псел в районі Харківського мосту. Дві з трьох його доньок померли від тифу та туберкульозу в 20-30-х роках. Але третя донька – Анастасія Григор'єва – прожила майже 100 років. Вона закінчила університет в С.-Петербурзі, підтримувала там дружні стосунки з матір'ю Міклухо-Маклая. У сім'ї залишилось чимало фотографій, речей, що стосувались відомого мандрівника. Після завершення банківської кар'єри вона працювала вчителем російської мови. Викладала в Олександрівській гімназії, давала приватні уроки дітям відомих у Сумах промисловців, меценатів Харитоненка та Асмолова (у Асмолова рідних дітей не було, займалась з племінницею). Певний час проживала в садибі Асмолова.

За роботу і увагу до дітей отримувала крім грошової винагороди різноманітні подарунки, в т.ч. золотий годинник від Павла Харитоненка. Маючи хорошу освіту, вишукані манери та хороші зв'язки, неодноразово брала участь у різноманітних світських заходах, була гостею на балах, що проводились у садибі Сумовських, яка збереглась практично неушкодженою до нашого часу (приміщення наукового інституту прикладної фізики на вул. Петропавлівській).

Охтирське відділення Орловського комерційного банку

Точна дата відкриття відділення невідома. У Харківському календарі з'явилися відомості щодо нього в 1904 та 1906 рр. Керуючим відділенням в той час був Микола Лукич Лепешов, міщанин; бухгалтер – А. К. Некрасов, колезький реєстратор; касир – І. І. Філімонов, міщанин. Незрозумілою є посада “депутат”, яку займав у банку А. Г. Полницькій, титулярний радник. Причому керуючий та касир проживали в квартирах, які виділяв банк у власному приміщенні. На фото 5.6 зображено приміщення відділення банку в м. Охтирка. Зі звіту по прибутках та видатках відділення за 1916 р. видно, що основний дохід формувався за рахунок відсотків по обліку векселів (19 156 руб.), поточні та операційні витрати склали 26 311 руб., а річний прибуток – 9 021 руб.

Лебединське відділення Об'єднаного банку

Дата відкриття в м. Лебедин відділення Об'єднаного банку невідома, скоріш за все, це 1910 р. У відділенні обслуговувалась місцева еліта того часу. У 1910 р., наприклад, граф О. В. Капніст надіслав до Лебединського комісіонерства 2 чеки на суму 50 тис. руб. від графа В. О. Мусіна-Пушкіна на Київське відділення Російського торгового банку і просив ці гроші покласти на його рахунок. В Лебединському комісіонерстві мали свої рахунки “Торговий дім Н. Кононенко і І. Пивоваров“, “Товариство чайної торгівлі і складів братів К. і С. Попових“, Торговий дім “Кобилянська і Син“ та інші [100, с. 34]. В листі відділення в місцеве казначейство, датованому 1 лютого 1915 р., повідомлялося, що касир відділення А. В. Заморев звільнився і на його місце призначений В. І. Степанов. Керуючим відділенням був А. Г. Ковальов, бухгалтером – А. В. Груздевский, помічником бухгалтера – В. Н. Соболев (за даними ДАСО).

Конотопське агентство Об'єднаного банку

Конотопське агентство Об'єднаного банку було відкрито в 1914 р. За даними календаря Чернігівської губернії, очолював його Іван Андрійович Стратонович, обов'язки бухгалтера виконував Іван Олександрович Видовський, касира – Іван Іванович Козаков.

В 1916 р. склад службовців Конотопського агентства Об'єднаного банку був наступним: директор – Іосиф Львович Левінтан; бухгалтер – М. О. Романов; помічник бухгалтера – О. П. Макаров; касир – П. П. Бондаров.

Глухівське відділення Об'єднаного банку

Станом на 1915 р., згідно з даними календаря Чернігівської губернії, склад службовців банку був наступним: керуючий – Леон Моїсєвич Іоффе; бухгалтер – Дмитро Іванович Захаренко; касир – Федір Федотович Сухаренко. В журналах засідань глухівського повітового земства, його рахунках та кошторисах зустрічаються відомості щодо позик відділення банку, наданих місцевому земству. Так, у 1913 р. заборгованість земства відділенню банку складала 40 000 руб (в першу чергу, на будівництво нового приміщення земської управи).

Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк

Банк було засновано як акціонерний у Санкт-Петербурзі в 1869 р. Один з найбільших банків Російської імперії займав в 1913 р. третє місце за величиною капіталу та друге за обсягами балансу, мав близько

40 відділень в багатьох містах Росії, закордонні філії та представництва. Особливий інтерес для банку представляли інвестиції у важку промисловість, залізничний транспорт та закордонні підприємства. На початку діяльності, враховуючи наявність зарубіжних засновників, банк тісно співпрацював з германськими колегами, провідні місця в управлінні банком займали вихідці з Германії та Австрії. В 1889 р. першого директора банку Владислава Ляскова змінив пруський громадянин Адольф Ротштейн, котрий користувався підтримкою Сергія Вітте. Завдяки міжнародним зв'язкам Ротштейна банк значно розширив свою діяльність, проводячи активну інвестиційну політику в Росії та за кордоном. Після смерті Ротштейна в 1904 р. директором став Олександр Вишеградський. У зв'язку з перейменуванням міста, де був заснований та функціонував банк, останній змінив назву на Петроградський міжнародний комерційний.

Акції банку постійно котирувались на провідних біржах світу. У 1869 р. при підписці на акції банку, капітал якого склав 5 млн руб., протягом 3 днів надійшло заявок на 350 млн руб. В підсумку, в середньому кожному претенденту дісталась лише одна акція із 70 заявлених. Особливий фінансовий інтерес для банку представляли російські залізничні компанії, транспортне машинобудування, суднобудування. Також банк здійснював активні інвестиції в підприємства вугільної, золотодобувної, металургійної, машинобудівної, цукрової, текстильної, тютюнової промисловості, фінансував воєнно-промислові групи.

Перед Першою світовою війною, коли Росія, як і вся Європа, готувалась до війни, Петроградський міжнародний, створивши власну воєнно-промислову групу, поширив свій вплив на більш ніж 50 промислових, страхових та залізничних компаній. На фото 5.7 зображені члени правління та рада банку тих часів. У своїй діяльності банк спирався на групу “дружніх” банків, до якої входили Російський для зовнішньої торгівлі, С.-Петербурзький обліковий та позичковий, Волзько-Камський та Московський купецький банки. В м. Суми було відкрито відділення Петроградського міжнародного комерційного банку, а в м. Глухів – його агентство.

Сумське відділення

Петроградського міжнародного комерційного банку

Відділення банку працювало в Сумах на початку ХХ ст. Даних про його діяльність обмаль. У місцевого краєзнавця та колекціонера Віктора Токарева збереглась візитка Петра Івановича Родіонова, касира відділення банку.

Сумський краєзнавець Маргарита Сергієнко надала фото товариша директора відділення банку Семена Наумовича Литвака (фото 5.8). У 1917 р. на засідання фінвідділу Сумського ревкому від 28 листопада 1917 р. було запрошено останнього керуючого відділенням банку на прізвище Голодець [23, с. 25].

Відділення банку розміщувалося в будинку, що на сьогодні не зберігся, на місці сучасного комплексу “Театральний”. На фото 5.9 зображено будинок Де-Конора, а за ним – приміщення банку (поч. ХХ ст.). В цьому ж приміщенні розміщувалось і Сумське відділення Московського промислового банку. В газеті “Сумський вісник” від 28 лютого 1916 р. є повідомлення від Петроградського міжнародного комерційного банку щодо виграшів та відсотків по державних цінних паперах з адресою банку: м. Суми, вул. Петропавлівська.

Агентство Петроградського міжнародного комерційного банку в м. Глухів

В 1915 р., згідно з даними пам’ятної книги Чернігівської губернії, склад агентства був наступний: завідуючий – Залман Іцкович Лучинський, купець; бухгалтер – Микола Спиридонович Никахристо; касир – Матвій Іванович Уланов, селянин.

Сумське відділення Московського промислового банку

Банкірський дім “И. В. Юнкер и К”, що діяв у Москві та Санкт-Петербурзі, було реорганізовано в однойменний акціонерний комерційний банк в 1912 р. Приблизно в цей же період в Сумах було відкрито його відділення. В 1916 р. банк змінив господаря та назву на Московський промисловий банк.

Завдяки оригіналу бронзової печатки сумського відділення банку, яка збереглась у місцевого колекціонера та краєзнавця Віктора Токарева (фото 5.10), можна встановити точну назву банківської установи – *“Московский промышленный банк (быв. И. В. Юнкер и К) отделение в Сумах”*.

На жаль, документи та посилання щодо діяльності відділення банку практично відсутні. В Сумському обласному архіві є відомість поточних рахунків станом на 1 липня 1918 р. З її аналізу можна зробити висновок, що банк у передреволюційний період працював достатньо вдало і мав значну клієнтську базу (вкладників). З огляду на дату документа можна зробити припущення, що операції банку були заморожені новою владою і переважна більшість вкладників свої кошти так і не отримала. Більше того, оскільки в банку обслуговувались люди певного

статусу (дворянство, купці, міщани) на той час вони в переважній своїй більшості емігрували, небезпідставно побоюючись репресій.

Керуючим Сумським відділенням Московського промислового банку був Павло Павлович Чурилов (побічними доказами є наявність прізвища Чурилова у списках осіб, що мали вклади в цьому банку, а також його підпис на документах). Прізвище Чурилових досить відоме в Сумах початку ХХ ст. – вони входили до числа 60 знатних дворянських родів Сумського повіту. Сімейство Чурилових проживало в красивому особняку, що зберігся й понині (вул. Петропавлівська, 91, нині приміщення банку). Будинок було збудовано у 1880–1900 рр. За ажурною кованою решіткою в глибині двору був фонтан (8 м. в діаметрі), лави, альтанка, алеї. Влітку з вікон будинку було чути музику – дружина банкіра Наталія Олексіївна, як і всі дворянські діти, отримала гідну освіту і вважалась чудовим музикантом. Її найближча родичка Олександра Павлівна Чурилова багато років була директором Першої жіночої гімназії і залишилась нею до революції 1917 р. [98, с. 8].

Серед вкладників – фізичних осіб Сумського відділення Московського промислового банку станом на 1918 р. значаться: П. П. Чурилов – (сума вкладу – 1 023 руб.); М. І. Богатирьов, купець, (114 045 руб.); М. Ф. Голенищев-Кутузов, князь (7 536 руб.); П. В. Говорков (44 612 руб.); П. К. Пашков (15 416 руб.); І. Є. Альцшулер (17 500 руб.); Є. І. Прянишнікова (80 823 руб.) та інші.

Серед вкладників – юридичних осіб: Сумське позичково-ощадне товариство (714 руб.); правління страхової компанії “Саламандра” (616 090 руб.); правління товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства (329 305 руб.); Сумський міський громадський банк (34 170 руб.); Глухівське товариство взаємного кредиту (10 604 руб.); Сумське купецьке товариство взаємного кредиту (110 760 руб.); Зеньківське товариство взаємного кредиту (30 085 руб.); Анонімне товариство “Сумський машинобудівний завод” (1 042 руб.) та багато інших установ та організацій.

Всього відображено 426 вкладів на загальну суму 2 897 824 руб. Такий широкий перелік клієнтів, в т.ч. і кредитних установ можна пояснити відносно високим відсотком (4–5 %) саме поточних (а не строкових) вкладів.

Конотопське агентство Російсько-Азіатського банку

Російсько-Азіатський банк було створено в 1910 р. шляхом злиття Російсько-Китайського банку (заснований в 1895 р.) та Північного банку (заснований у 1901 р.). Певний час банк займав перше місце

серед акціонерних банків Росії за обсягами своїх операцій, мав 175 філій в Росії та за кордоном.

Основною сферою діяльності банку було фінансування промисловості. Банк відіграв значну роль у становленні та розвитку підприємств металургійної, машинобудівної, воєнної та інших галузей виробництва. За його участі було створено ряд монопольних об'єднань у машинобудівній, нафтовій, тютюновій та інших галузях. В 1917 р. банк контролював понад 160 підприємств країни, займав лідируючу позицію у кредитуванні торгівлі, сам вів активну торгівлю цукром та хлібом. Головою правління банку був О. І. Путілов.

Завдяки дослідженню “Розвиток банківської справи на Сумщині і в Конотопі” учениці Анастасії Левченко (керівник А. П. Олех) з'ясовано, що в м. Конотоп у 1915–1917 рр. працювало відділення Російсько-Азіатського банку, яке розміщувалось у центральній частині міста по вул. Гоголівській (фото 5.11). Кредитні кошти банку сприяли зростанню виробництва низки міських підприємств машинобудівної та воєнної галузей, залізничного транспорту. Банк не цурався благодійної діяльності, допомагаючи установам місцевого земства (медицині, освіті та ін.).

Роменське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку

Російський для зовнішньої торгівлі банк було засновано в Петербурзі в 1871 р. за участі трьох германських банків, зокрема потужного, на той час, “Дойче банку”, який надалі визначав обличчя і політику банку. Першим головою правління був Є. І. Ламанський. В різний час банк займав 2-4-те місце серед російських банків, мав 66 філій в Росії та 4 відділення за кордоном. Власний капітал банку в 1914 р. складав 67 млн руб., основні активи – 419 млн руб., прибуток в 1916 р. – 18 млн руб. Основною сферою діяльності банку було кредитування внутрішніх та зовнішніх торговельних операцій. У цукровій промисловості він контролював 33 підприємства з капіталом 53 млн руб. В 1917 р. банк контролював 74 підприємства із загальним капіталом 336 млн руб.

Роменське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку було відкрите в період між 1905 і 1908 роками. За даними Полтавського календаря, в 1909 р. керуючим відділення був І.Ф. Гальперін, довіреним – А. Г. Аронсон, в 1913 р. відділенням керував К. І. Піатровський, в 1915 р. – І. Є. Ададуров.

На поштовій листівці початку ХХ ст. (фото 5.12) зображено розміщення відділення банку.

Комерційні банки були суттєвою та необхідною ланкою в системі банків Російської імперії. Маючи достатній ступінь мобільності та залучаючи значні приватні кошти, вони кредитували та надавали повний пакет банківських послуг не тільки середньому та дрібному прошарку підприємців, а й крупним промисловцям, окремим підприємствам та групам підприємств, об'єднань.

У структурі власників комерційних банків було чимало закордонних засновників, що залучали в країну додаткові капітали, технології та інвестиції. При цьому комерційні банки переважно надавали короткострокові кредити (до одного року). Виконуючи повний спектр банківських операцій, вони активно використовували такий інструмент, як вексель, частка якого становила більш ніж 50 відсотків всіх операцій, а відповідно, і доходів.

Головні контори були сконцентровані переважно у Москві та Санкт-Петербурзі, в провінції діяли численні відділення, агенції та представництва.

На початку ХХ ст. комерційні банки почали витісняти на банківському ринку місцеві банки і товариства взаємного кредиту за рахунок наявності значних коштів та доступу до крупних клієнтів.

Фото 5.1

Фото 5.2

Фото 5.3

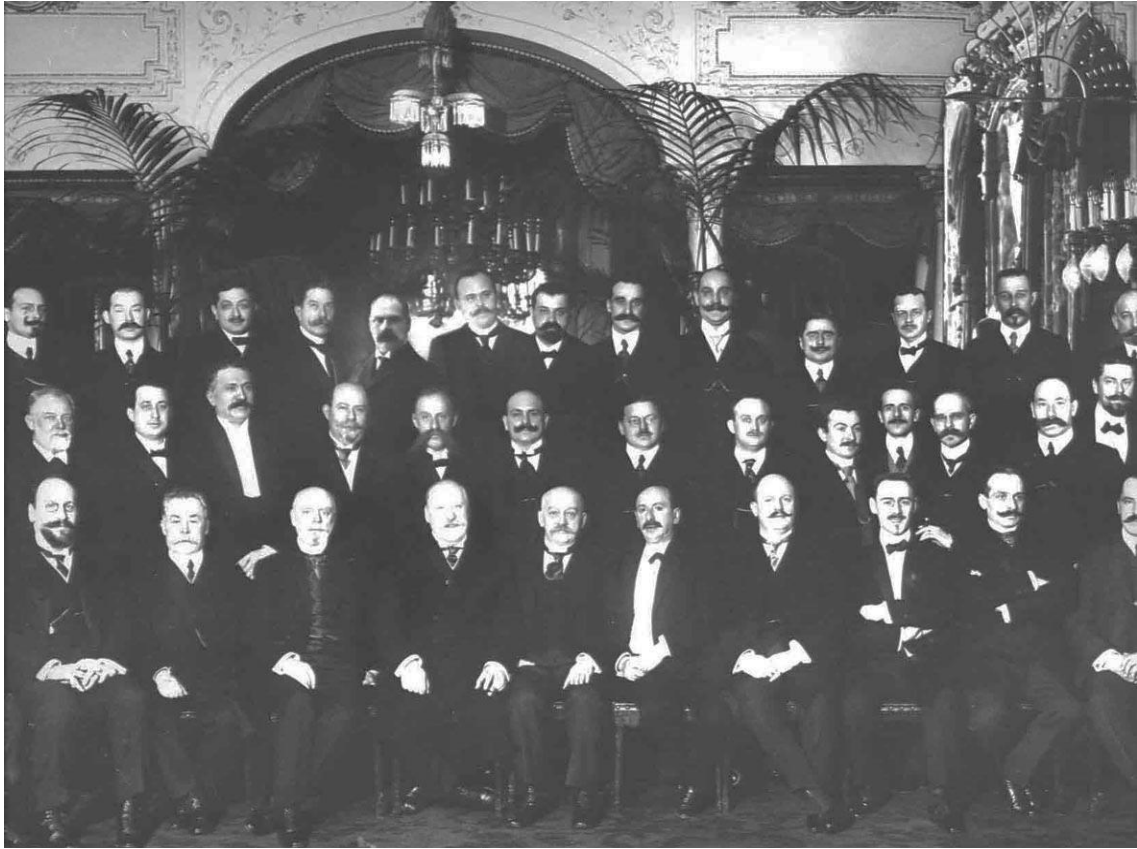
Фото 5.4

Фото 5.5

Фото 5.6

Φοτο 5.7

Φοτο 5.8

Фото 5.9

Фото 5.10

Фото 5.11

Фото 5.12

РОЗДІЛ 6. РОЛЬ ТОВАРИСТВ ВЗАЄМНОГО КРЕДИТУ В КРЕДИТУВАННІ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ

У XIX–XX ст. в Росії існував такий різновид кредитно-фінансової установи, як товариство взаємного кредиту. Товариства займали проміжне місце між власне банками, банківськими установами та установами дрібного кредиту (кредитними, кредитно-позичковими товариствами, ощадними касами). Діяльність товариств наближалась, скоріше, до діяльності банків. Видаючи позики, приймаючи кошти на депозити, товариства також обліковували векселі, виконували інші банківські операції.

Товариства взаємного кредиту організовувались на основах взаємності, тобто співвласниками даного кредитного закладу були члени – позичальники, пов'язані круговою порукою. Зазвичай, головною метою товариства було забезпечення своїх членів короткотерміновими позиками, в першу чергу для сприяння підприємницькій діяльності. Товариства створювались у містах з розвинутою інфраструктурою і промисловістю і обслуговували, насамперед, середній та дрібний клас – торгівців, ремісників, купців, селян. Основою для створення товариства могла бути територіальна ознака (товариства взаємного кредиту повітових земств), станова (товариства взаємного кредиту купців, міщан), професійна (об'єднання за фахом та способом діяльності).

Вищим органом управління товариства були загальні збори, на котрих кожен член товариства мав один голос, незалежно від свого внеску. Для ведення поточних справ товариство обирало раду та правління. Рада товариства обиралась загальними зборами у складі шести чоловік, обиралось, також, не менше двох директорів.

Членами товариства (не менше 50 осіб) могли бути будь-які особи, але за умови, що вони не є членами іншого такого ж товариства. При вступі для кожного окремого члена товариства визначався розмір відкритого йому кредиту, величина якого залежала від бажання та фінансового становища особи. 10 % від цієї суми член товариства сплачував готівкою до каси товариства, а також надавав за встановленою формою зобов'язання про прийняття відповідальності за операції товариства на всю суму відкритого йому кредиту. В статуті товариства зазначався мінімальний розмір кредиту 100 (рідше 300) рублів,

та максимальний, який визначався органом управління, але не міг бути більшим, ніж п'ятидесятикратний розмір мінімального кредиту. На відміну від ощадно-позикових та кредитних товариств, товариства взаємного кредиту здійснювали і операції зі сторонніми особами, а саме по залученню вкладів, процентних цінних паперів, зберіганню цінностей. Чистий прибуток товариства розподілявся наступним чином: не менше 10 % – на поповнення запасного (резервного) капіталу, решта – на виплату дивідендів членам товариства пропорційно розміру, відкритих їм кредитів.

Особливості прийому членів до товариства взаємного кредиту визначали порядок формування його капіталів. Загальна сума внесків готівкою складала так званий оборотний капітал, призначений для здійснення оборотів (діяльності з видачі позик) товариством. 90 % від сум відкритих членам товариства кредитів складав капітал, яким забезпечувались операції товариства та який називався капіталом забезпечення. Для обліку капіталів призначалися рахунки: пасивні – рахунок капіталу забезпечення і рахунок оборотного капіталу та активний – рахунок членів товариства.

Статут першого російського Товариства взаємного кредиту (м. Санкт-Петербург) було затверджено в 1863 р., а 17 березня 1864 р. товариство розпочало свою діяльність. Це був перший приватний кредитний заклад в Росії. До речі, в тому ж році був створений перший акціонерний комерційний банк – Санкт-Петербурзький приватний комерційний банк.

Ідеологом та натхненником створення першого товариства став Євгеній Ламанський, котрий був на той час товаришем (заступником) керуючого Державного Банку Російської імперії. Аналогами створення товариства були банківські заклади Франції та Бельгії, з діяльністю яких Є. Ламанський детально познайомився, перебуваючи в Європі.

З початку створення в містах Російської імперії товариств взаємного кредиту відбувалось на підставі статуту, що в кожному конкретному випадку затверджувався імператором. У 1872 р. загальні правові норми відносно створення та функціонування товариств були затверджені окремим положенням Державної думи “Про заснування приватних кредитних установ”. Даний правовий акт затвердив тимчасові правила для заснування акціонерних приватних кредитних закладів. Статуту товариств взаємного кредиту затверджувались міністром фінансів.

На початку ХХ століття настав період бурхливого росту товариств взаємного кредиту (таблиця 6.1).

Таблиця 6.1 – Динаміка росту кількості і числа членів ТВК

Рік	Кількість ТВК	Кількість членів ТВК
1895	93	56 629
1901	123	94 769
1905	217	140 057
1910	467	267 107

За станом на 1 січня 1914 р. у Російській імперії працювали 1 117, а в Санкт-Петербурзі – 30 товариств взаємного кредиту. Враховуючи масовий характер товариств, у 1895 р. в Харкові відбувся перший з'їзд представників товариств взаємного кредиту, на якому розглядались актуальні питання розвитку та проект нормального статуту товариства взаємного кредиту. Харків, до речі, мав репутацію неформального фінансово-кредитного центру, де часто проводились подібні заходи. Другий та третій з'їзди представників товариств пройшли в Санкт-Петербурзі в 1898 та 1907 роках.

Бурхливий ріст чисельності товариств взаємного кредиту призвів до необхідності об'єднання товариств у вигляді центрального органу – Центрального Банку товариств взаємного кредиту (ЦБ ТВК). Нерівномірність розвитку товариств призводила до того, що одні товариства брали позики в комерційних банках, а інші розміщували в останніх вільні кошти. Таким чином комерційні банки виступали посередниками в розподілі коштів товариств, отримуючи при цьому суттєві кошти за рахунок відсотків. Якраз для акумуляції таких коштів та зменшення відсоткового навантаження в 1909 р. було створено ЦБ товариств взаємного кредиту. Діяльність його була в цілому успішною, хоча її стримувало те, що відповідно до статуту банк не мав права залучати в пасиви кошти населення, що призводило до періодичної нестачі ресурсів для надання позик. Кількість його членів постійно зростала. На момент відкриття банку в 1909 р. вона складала 144 товариства (39 % від існуючих), на початок наступного року – 304 (65 %), ще через рік – 464 (76 %), а в 1912 р. – 650 товариств.

На території Сумщини товариства взаємного кредиту були найбільш масовою та широко представленою мережею фінансово-кредитних установ завдяки відносній простоті заснування та зручним умовам функціонування. За даними “Всеобщего календаря” (видання П. П. Соїкіна, С.-Петербург), на 1914 р. у список найбільш відомих та значних товариств взаємного кредиту Російської Імперії ввійшли: Лебединське (1875 р. заснування), Роменське (1873 р.), Сумське (1873 р.),

Охтирське (1873 р.) товариства. Крім того, товариства взаємного кредиту були створені та успішно функціонували у Глухові, Конотопі, Краснопіллі, Кролевці, Миропіллі, Путивлі, Середині-Буді, Тростянці, Білопіллі.

Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства

Сумське земство, сповнене честолюбних планів та сподівань, які не були підкріплені достатніми фінансами, вирішило заснувати свій банк.

Питання про створення такого банку було поставлене на засіданні земських зборів Сумського повіту в липні 1868 р. В їх рішенні говорилося:

“Заслушав доклад управи об учреждении земского банка, собрание постановило: поручить управе для составления проекта устава Сумского земского банка образовать при ней особую комиссию с участием в ней членов управы и шести гласных земского собрания и, по изготовлению проекта устава, представить его на обсуждение в ближайшее земское собрание” (за матеріалами ДАСО).

У березні наступного року проект статуту земського банку був заслуханий на засіданні спеціальних земських зборів. За проектом це мав бути акціонерний банк. Управі доручалося після доопрацювання відіслати проект статуту на затвердження до міністерства фінансів, оголосити про перший випуск акцій, скликати спеціальні збори земства для вирішення нагальних питань роботи банку.

В серпні 1870 р. на черговому засіданні земських зборів представники управи доповіли, що

“Из особой канцелярии по кредитной части при Министерстве финансов получено уведомление № 3574 о том, что в утверждении особого устава для Сумского земского банка не представляется надобности ввиду внесения на утверждение Государственного Совета проекта нормального положения о земских банках” (за матеріалами ДАСО).

Збори уповноважили управу продовжити переговори з канцелярією по кредитах міністерства фінансів. Переговори тривали майже два роки, типовий статут для земських банків за цей час так і не був затверджений, і тому в серпні 1872 р. на чергових земських зборах голова Сумської земської повітової управи М. К. Алчевський просить дозволити управі:

“Ходатайствовать перед особой канцелярией по кредитной части Министерства финансов об учреждении общества взаимного кредита Сумского уездного земства” (за матеріалами ДАСО).

Оскільки статутні документи товариств взаємного кредиту були на той час розроблені і затверджені вищими державними органами, то в червні 1873 р. управа одержала дозвіл на відкриття товариства. Спеціально зібрані земські збори ухвалили перерахувати до основного капіталу 16 тис. руб. із земських фондів і залишити цю суму основним капіталом товариства на десять років зі збереженням за земськими зборами права продовжити строк після закінчення означеного терміну. Управі доручалось знайти приміщення, придбати обладнання, запросити персонал для товариства. Приміщення товариства знаходилося по вул. Соборній. Таким чином, установа для проведення фінансових операцій земства була створена [110, с. 336].

Отже, Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства розпочало свою діяльність 1 грудня 1873 р. (за деякими даними статут товариства було затверджено в 1874 р.) Засновником та першим головою правління був Микола Кирилович Алчевський [21, с. 292–297]. За даними Харківського календаря керівництво та його персональний склад були такими:

- 1878–1881 рр.: Голова правління – фон-Лоретц-Еблін Адольф Веніамінович, швейцарський громадянин; директори правління – Лука Олексійович Гирич, нижній радник та Антон Іванович Розенквіст, купець; бухгалтер – Федір Григорович Архангельський, колезький реєстратор;
- 1886 р.: Голова правління – Розенквіст Антон Іванович, купець; директори правління – Лука Олексійович Гирич, нижній радник та Михайло Давидович Сумський, купець; бухгалтер – Федір Григорович Архангельський, колезький реєстратор;
- 1901–1907 рр.: Голова правління – Антон Іванович Розенквіст, купець; директори правління – Лев Олександрович Владіславлевич, колезький секретар та Микола Андрійович Федоровський, титулярний радник; бухгалтер – Федір Григорович Архангельський, колезький реєстратор;
- 1908–1913 рр.: правління очолювали Сидоров Іван Миколайович, купець; Микола Андрійович Федоровський, титулярний радник; директори – Іван Олексійович Штрандтман, купець; Григорій Карпович Малкін, міщанин; бухгалтери – Павло Дмитрович Хомовський, міщанин, Григорій Григорович Дроздов, міщанин;
- 1917 р.: за даними газети “Сумской вестник” правління очолював В. Н. Золотарьов [9, с. 1].

Товариство приймало строкові і безстрокові вклади від своїх членів і сторонніх осіб, обліковувало векселі, брало на збереження цінні папери, видавало позики своїм членам під заставу нерухомого майна.

На фото 6.1 зображено квитанцію на отримані товариством цінні папери від інспектора народних училищ Сумського повіту Архангельського Михайла Єгоровича.

Діяльність товариства відзначалась масовістю його учасників, суттєвими обсягами фінансово-кредитних операцій, прибутковістю, стабільністю та нечисленними змінами в керівництві, відсутністю зловживань та фінансових потрясінь. Наприклад, у 1901 році товариством отримано 74 942 руб., в т.ч. відсотки по векселях – 63 853 руб., по позиках – 5 988 руб., витрачено – 50 798 руб. в т. ч. відсотки по вкладах – 27 327 руб., переоблік векселів – 2 018 руб., утримання товариства – 16 436 руб. Чистий прибуток склав 15 144 руб. Баланс на 1 січня 1902 р. склав 1 447 402 руб., основний капітал – 160 740 руб., здійснено оборотів на 13 915 694 руб. В товаристві перебувало 598 членів з загальною сумою зобов'язань 1 447 402 руб. [112, с. 84].

За даними того ж “Харківського календаря” за 1887 р., можна зробити висновок, що Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства значно перевищувало в обсязі позик, вкладів, операцій з векселями аналогічні показники інших повітових товариств і здійснювало операції на рівні 1-го та 2-го харківських товариств взаємного кредиту. Так, основний капітал Товариства на кінець 1886 р. складав 157 тис. руб, 1-го та 2-го харківських товариств – 172 та 173 тис. руб. відповідно. Відсоткових вкладів у Сумському Товаристві було розміщено на 896, а в 1-му Харківському – на 811 тис. руб. Зате позик в Державному та інших банках Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства зробило на 61 тис. руб., тоді як 1-ше харківське Товариство – на 2 638 тис. руб., що свідчить про значне вкладення саме місцевих капіталів сумськими жителями в Товариство. Позик під заставу цінних паперів Сумське Товариство видало на 343 тис. руб., а 1-ше Харківське Товариство – на 184 тис.руб. При цьому видатки на роботу правління Сумського Товариства склали 15 тис. руб., а на утримання правління 1-го Харківського Товариства витрачено 36 тис. руб. [110, с. 336]. Наведені дані свідчать про достатньо ефективну діяльність Товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства на місцевому рівні.

У звіті про діяльність товариства за 1898 р., підписаному головою правління А. Розенквістом, відображені такі показники: обороти за рік – 11 123 715 руб.; перебувало в товаристві 463 члени з зобов'язаннями на 1 086 952 руб.; основний капітал склав 124 695 руб. (в т.ч. 16 000 руб. – внесок Повітової управи, 108 695 руб. – 10 % внески членів товариства); нараховано відсотків на вклади – 27 642 руб.; обліковано векселів на 1 952 153 руб.; отримано прибуток 65 246 руб.

(в т.ч. від обліку векселів – 54 144 руб.); видатки по утриманню товариства склали 15 046 руб. Однак у додатку до звіту вказано, що рік був несприятливим для торгівлі і промисловості. У банках накопичились кошти, які не знаходили застосування. Позиковий портфель зменшився за рахунок переведення позик в Сумське відділення Державного банку, з яким важко конкурувати через відсотки за позиками, які в Державному банку довели до 6 % річних. Однак в цілому діяльність товариства вважається успішною, *“тем более, что Общество за свою 25-летнюю историю не преследовало наживы больших барышей в виде дивиденда, а старалось понизить ссудный % для своих членов”* [93, с. 85–86]. На зборах Товариства було розглянуто та затверджено цей звіт, також збори подякували А. І. Розенквісту за 25-річну службу його товариству та прийняли рішення замовити його портрет, а також портрет покійного засновника та першого голови товариства М. К. Алчевського.

Товариство співпрацювало з іншою кредитно-фінансовою установою, яка також підпорядковувалась і звітувалась сумському повітовому земству – Сумським Олександрівським селянським сільськогосподарським банком. Так, у протоколі Сумської повітової земської управи від 8 жовтня 1907 р., складеному під час перевірки вищевказаного банку, відображено, що в касі його знаходиться книжка товариства з коштами на спеціальному рахунку на суму 27 000 руб., і книжка товариства з коштами на поточному рахунку на 600 руб.

На фото 6.2 початку ХХ століття зображені члени товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства. Їхній загальний вигляд, одяг дають можливість зробити висновок, що в товаристві були представлені в основному підприємці дрібного та середнього прошарку: селяни, міщани, купці. При цьому правління товариства очолювали відомі та поважні особи міста, що брали участь на громадських заходах в різних товариствах та установах м. Суми. Так, Л. О. Владіславевич, колезький секретар, був членом Повітового опікунства за тюрмами, також він очолював Сумські громадські збори, а фон-Лоретц-Еблін Адольф Веніамінович, титулярний радник, був старшиною цього зібрання, він же був членом місцевого комітету товариства Червоного Хреста, гласним Сумських повітових зборів, Мировим суддею повітового земства, членом Повітового комітету по нагляду за дітьми осіб, що загинули у війні з Японією, родина Лоретц-Еблін постійно опікувалась та була меценатом Сумської Другої жіночої гімназії. Федоровський Микола Андрійович, титулярний радник, почесний громадянин, був членом 1-го Розкладного Присутствія, його родич, полковник Сумського кадетського корпусу І. С. Федоровський своїм

коштом побудував пансіонат Сумської Олександрівської чоловічої гімназії [99, с. 281].

Крім громадських справ сумські банкіри займались також бізнесом та комерцією. Так, на поштовій листівці дореволюційних Сум зазначена адреса: “Магазин Скубенко-Штрандтмана”. Обидва в різний час займали посади директорів місцевих банків. На фото 6.3 зображено акцію анонімного товариства “Сумські машинобудівні майстерні” (сучасне СМНПО ім. Фрунзе), заснованого в 1896 р. На звороті акції в тому числі зазначено:

“Ст. 6. Господа Павел Иванович Харитоненко, Альберт Жилен, Поль Жилен и Эме Роберт, все поименованные выше, уступают вновь учреждаемому обществу все выгоды арендного договора, заключенного ими 9 сентября 1895 г. на строительную, котельную и литейную мастерскую со всеми машинами, инструментами и принадлежностями, находящуюся в Чехов близ Сум¹ Харьковской губернии в России и принадлежащую господину Антону Ивановичу Розенквисту, промышленнику в Сумах” (за матеріалами ДАСО).

Отже, А. І. Розенквіст був не лише банкіром, купцем, громадським діячем, а ще й промисловцем.

До діяльності сумських кредитно-фінансових установ залучались не тільки фахівці банківської справи, а й відомі та авторитетні в місті особи. В їхню функцію входив, у першу чергу, нагляд та контроль за банківськими установами. Так, у журналах засідань Сумського земства за 1895 р. є відомості щодо обрання в раду правління Товариства гласного місцевого земства Іллі Дмитровича Траскіна (фото 6.4), представника відомого дворянського роду, останнього предводителя дворянства Сумського повіту.

У складний час революційних потрясінь товариство не тільки працювало, але й продовжувало благодійну діяльність. Так, 26 березня 1917 р. під головуванням В. Н. Золотарьова відбулись загальні збори товариства, що затвердили звіт за 1916 р. (чистий прибуток – 37 637 руб.), з якого було прийнято рішення відрахувати:

- на допомогу сім'ям колишніх службовців – 1 230 руб.;
- на об'єднану касу батьківських комітетів – 300 руб.;
- Сумському комерційному училищу – 500 руб.;
- товариству грамотності – 200 руб.;
- на подарунки воїнам до Пасхи – 500 руб.;
- Сумському товариству опіки бідних – 100 руб.;
- Сумському громадському комітету – 1 000 руб.;

---

¹ район сучасного озера Чеха, м. Суми

- товариству опіки бідних євреїв м. Суми – 100 руб.;
- Сумській туберкульозній лізі – 300 руб.;

Директором правління замість І. Є. Сазанова було обрано В. Н. Золотарьова [12, с. 25].

Певний час Товариство орендувало приміщення у будинку по вул. Соборній (фото 6.5), нині приміщення міської муніципальної галереї (вул. Соборна, 27). Під час реконструкції, в радянський період, у будинку було надбудовано третій поверх.

З 1913 р. Товариство розміщувалось у новому приміщенні будинку, який був збудований по вул. Соборній і отримав цільове призначення – для розміщення фінансово-кредитних установ – Товариства, місцевого казначейства та Олександрівського селянського сільськогосподарського банку (нині Соборна, 37, будівля Палацу дітей та юнацтва (фото 6.6), радянського періоду). Зокрема, в газеті “Сумской вестник” від 3 березня 1913 р. є таке повідомлення:

“Состоялось освящение вновь выстроенного здания Общества взаимного кредита Сумского уездного земства. Здание банка строилось по проекту архитектора Г. К. Шольца и обошлось оно в 80 тыс. рублей. Новое помещение просторное и светлое” [6, с. 1].

На сьогодні на приміщенні встановлена меморіальна дошка, що свідчить про приналежність споруди до пам'ятників архітектури. Однак надпис на ній: “Комерційний банк, кінець ХІХ ст.”, на жаль, далекий від реальності.

Будівля повернута головним фасадом до скверу ім. Т. Г. Шевченка, торцем – до вул. Соборної, споруджена на місці цегляного заводу купця Д.І.Суханова, що забезпечував будівництво дзвіниці та реставрацію Спасо-Преображенського собору в останній чверті ХІХ ст. Будівля двоповерхова, на підвалі цегляна з отинькованими елементами. В плані прямокутна, має декілька операційних залів в тильній частині 1-го і 2-го поверхів (що підтверджує наявність в ньому декількох кредитно-фінансових установ), виконана у формах неоготики. Головний фасад симетричний з неглибоким різалітом по осі, в якому вміщується портал головного входу з напівциркульним профільованим архівольтом. Рельєфні вставки на різаліті виконані в радянський час. В ході обстеження приміщення влітку 2011 р. було з'ясовано, що внутрішня частина практично не зазнала перепланувань. Серед оригінальних деталей інтер'єру та облаштування можна виділити віконні рами (2-го поверху з мотивами трилистника), парадні сходи зі збереженими чавунними деталями та поручні, облаштування металевим каркасом метрової товщини вікна каси (кімната на 2-му поверсі), старовинного дзеркала на 2-му поверсі. Вражає просторість приміщень, високі стелі,

світлий та парадний вигляд будови в цілому. Стан будівлі, на жаль, близький до аварійного (перекриття даху, балкони, стіни та ін.).

Діяльність товариства в 1917–1919 рр. носила обмежений характер і в 1919 р. воно припинило свою роботу. Станом на 18 червня 1920 р. працівники (ліквідатори) товариства були наступні: Явчуновський, Сич, Чернев, Білокур, Гринєв, Варшавський [20, с. 300–302].

Сумське купецьке товариство взаємного кредиту

Сумське купецьке товариство взаємного кредиту (в середовищі істориків та краєзнавців часто помилково згадується як Сумський купецький банк) працювало на тих самих засадах, що і Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства. Виходячи з назви, товариство об'єднувало в своїх рядах в першу чергу сумське купецтво, тобто було сформовано за становою ознакою.

Точна дата заснування товариства невідома, перші відомості щодо функціонування його зустрічаються в Харківському календарі і стосуються 1903 р. На той час головою правління був Прокоп Семенович Гриненко, купець; члени правління: Василь Григорович Сафронів, купець; Іван Миколайович Сидоров, міщанин; бухгалтер – Діоніс Дементійович Наркевич, дворянин. Головами правління також були: Павло Григорович Черняєв, з 1907 по 1917 рр. – Іван Миколайович Сидоров, почесний громадянин; членами правління – П. Ф. Бережний, І. І. Левенко, С. Г. Залавський, Т. І. Латохін; бухгалтерами – Д. Д. Наркевич, Г. Г. Дроздов; помічниками бухгалтера – В. Д. Алексеєнко, М. Д. Бураченко, А. П. Казбан, І. Д. Обозний, Г. Г. Кулішов, І. І. Білокур.

Про характер фінансово-кредитних операцій та їх обсяги можна судити з даних за 1904 р. Так, баланс товариства на 1 січня 1905 р. складав 260 347 руб., основний капітал – 17 948 руб., вклади – 170 923 руб., відсотки по вкладах – 6 719 руб., невиплачені дивіденди – 7 146 руб., обліковані векселі – 192 490 руб. Всього зареєстровано 324 члени товариства з зобов'язаннями на 523 000 руб. [114, с. 282].

В одного з колекціонерів м. Суми є документ – квитанція Сумського купецького товариства взаємного кредиту на прізвище Кононенко номіналом 200 руб. з зазначенням, що це внесок в розмірі 10 % від наданої йому позики як пайовику товариства. На зворотньому боці документа є штампи з відміткою щодо отримання щорічних дивідендів від товариства.

За матеріалами ДАСО (Рахунок Едуарда Кайданського № 250 від 10.06.1908 щодо перенесення телефонного зв'язку Купецькому банку в будинок Крюгера на Воскресенській вулиці [18, с. 26]) та газети

“Сумской вестник” (оголошення: “Зубний лікар Цуканова. Воскресенська вулиця, будинок А. Ф. Крюгера, вхід спільний з Купецьким банком”, 1912–1914 рр.) можна визначити, що на той час Сумське купецьке товариство взаємного кредиту розміщувалось у будинку, що зберігся до нашого часу (пров. Терезова, фото 6.7).

Діяльність Сумського купецького товариства взаємного кредиту тісно перепліталась з громадською, благодійною діяльністю. Так, з повідомлення газети “Сумской вестник” за 1916 р.:

“В воскресенье, в 8 часов вечера в помещении купеческого банка состоялось общее собрание членов купеческого общества. Председательствовал П. Г. Чарлев, секретарь Г. Г. Дроздов. Отчет за 1915 год собрание утвердило.

Смета на 1916–1917 учебный год по коммерческому училищу составила: доход – в сумме 50 380 руб, расход – 48 640 руб.

Затем состоялись выборы купеческого старосты. Ранее это место занимал Г. Г. Кулишов. Собрание выразило благодарность И. Г. Кулишову за пожертвованный им капитал в сумме 14 000 руб. на постройку коммерческого училища. Собрание, на котором присутствовало 11 человек, длилось около часу” [7, с. 1].

Практично все керівництво, члени правління Сумського купецького товариства взаємного кредиту брало участь, переважно на громадських засадах, в діяльності міських управлінських структур, громадських і благодійних організацій. Так, Степан Гаврилович Залавський, купець, був членом Сумського сирітського суду, старшиною Громадських зборів; Петро Пилипович Бережний, купець, був членом Сирітського суду; Василь Григорович Сафронов, купець, був членом Сумського Розкладного Присутствія.

У списках на отримання цукру від 22 червня 1916 р. фігурують наступні прізвища членів товариства: Сидоров, Залавський, Латохін, Дроздов, Обозний, Сапунов, Кремерань, Ткачук, Соколова, Скляренко, Ілляшенко, Тимченко, Набока.

Буржуазно-демократична революція на початку 1917 р. давала нові надії та сподівання всім верствам населення – від трудящих до купецтва. Дух свободи та патріотизму витав в повітрі і мало хто підозрював, що за півроку ситуація кардинально зміниться. Ось деякі купюри з засідання торговопромисловців, купців та представників банків під егідою новоствореної організації – Сумського громадського комітету від 10 березня 1917 р.

“Собрание было чрезвычайно интересно и носило характер того охватившего всех патриотического подъема, который создан в новых условиях. Были произнесены горячие речи и призывы к купечеству. Была открыта подписка пожертвованных, которая в короткое время дала кру-

пную цифру. Жертвовали все: и промышленники, и купцы, и торговцы, и банки, и частные лица. Всякое пожертвование встречало собрание аплодисментами.

Собрание открыл И. А. Мещанинов, председатель Общественного комитета, обратившийся с речью к купечеству, призывая его осознать момент и свой гражданский долг перед страной и новой жизнью. Старое рухнуло, новое еще не закрепило свои позиции и нуждается в поддержке....

Затем красивую речь произнес преосвященный Митрофан. “Отрадно наблюдать, как вместе с весной протекает весна русской жизни. Наступила заря новой чистой и светлой жизни, которую чувствуют и воспринимают все....Я, братья, архиерей православной церкви, а архиереи всегда печалились об обездоленных и угнетенных, я обращаюсь к вам с призывом, дайте этим бедным, чтобы они почувствовали, что и для них наступившая свобода-благо...”.

И. П. Харитоненко: “Сознавая настоятельную необходимость жертвования, я, имея перед собой яркий пример пожертвования крестьян Богодуховского уезда волости Мурафы, которые пожертвовали на нужды армии 1 000 пудов ржи, жертвую для той же цели 100 000 руб, а для нужд комитета 25 000 руб.”.

Рабочий П. П. Новиков: “Граждане торговцы. Позвольте мне поделиться с вами той громадной радостью, которая нас настигла, которой Россия обязана рабочему классу...Нет сомнения, что когда Россия станет на ноги, вы все ваши жертвы покроете сторицей. Знайте, что рабочие идут с вами рука об руку, польза родины этого требует. Все рабочие бельгийского завода постановили отчислить единовременным пожертвованием 4 % от платы....”.

Затем подписываются следующие лица:

М. И. Богатырев – 10 000 р., П. Г. Черняев – 3 000, А. К. Кловаленко – 5 000, торг. дом “Заховаев и Сазанов” – 4 000, И. И. Левенко – 2 000 р., П. Н. Лецинский – 15 000, П. В. Кононенко – 2 000, Бр. Иван и Константин Пашковы – 3 000, Ф. Г. Кулишов – 5 000, С. Г. Залавский – 1 000, К. Л. Наседкин – 2 000, г. Нейжмаков – 2 000, И. Г. Кулишов – 4 000, И. Д. Траскин – 2 000, В. С. Столбин – 500, г. Крупчатников – 500, г. Наличаев-500, И. М. Идьяш – 100, И. Т. Улевченко – 200, Н. И. Скубенко – 3 000, Н. М. Никоненко – 200, г. Борульченко – 300, И. Г. Ильченко – 500 и весь сегодняшний тираж “Сумского вестника”.

От присутствующих промышленников:

Гринберг от себя – 3 000 и от Ахтырских мельниц – 5 000, Л. Д. Чернобыльский – 5 000, Л. Альтишлер – 5 000, Стрелковское товарищество – 10 000, П. П. Чурилов – 2 000, И. Г. Ильченко – 1 000.

Банки. Петроградский международный, Соединенный и Московский промышленный пока, до назначения пожертвования их правлениями жертвуют по 1 000 р. каждый.

Далее подписываются служащие:

Г. Голодец – 1 000 р., П. П. Авксентьев – 500, К. К. Эвертс – 100, г. Нестеровский – 100, г. Осипов – 200, П. Г. Черняев – 500 в пользу солдат.

Г. Катасонов – служащие кадетского корпуса подписываются на 500 руб.

В. В. Троицкий – жертвую всю полугодовую прибавку к жалованию – 300 р.

Затем собрание утверждает проект субсидирования банками тех торговцев, которые за невыгодой прекратили торговлю” [8, с. 1].

Представники банків, купецтва, дворянства та їх сім'ї в наступні роки будуть піддані жорстким гонінням та репресіям, їх майно буде націоналізоване та пограбоване. Надалі, в радянський період, дані про своїх заможних родичів приховувались, від них публічно відмовлялись, сімейні архіви знищувались з міркувань особистої безпеки.

Відомості про діяльність Товариства, як кредитної установи, зустрічаються у даних за 1917–1920 рр. На відміну від інших сумських банків, особливо акціонерних комерційних, керівництво яких емігрувало, документи та звітність не збереглися. Сумське купецьке товариство взаємного кредиту працювало до останнього, на виконання декрету щодо ліквідації банків отримало новий трудовий колектив (станом на 18 червня 1920 р.): Голова правління – Олексій Митрофанович Подолкін, члени правління – П. Тифонов, М. Костюков, М. Земляков, бухгалтер – І. Обозний, зав. від. О. Соколова, член ліквідкомісії А. Казбан. На момент ліквідації товариства зі старого складу залишився лише Іван Обозний, без досвіду якого та бухгалтерських навичок нова влада не змогла обійтись [12, с. 22]. Сумське купецтво, на відміну від дворянства, крупної буржуазії, які покинули місто з першою хвилею еміграції, пробували пристосуватись до нових обставин та нової влади. Проте шансів влитись у нове суспільство у них не було. Характерним є протокол засідання Сумського повітового виконавчого комітету від 27 червня 1919 р. під головуванням Тесленка:

“Заслушали – доклад Комиссии по обследованию буржуазии г. Сум.

Постановили:

- арестовать всех видных и активных представителей Сумской буржуазии оставив на свободе обывателей;*
  - арестовать членов семей бежавших офицеров и буржуазии;*
  - арестовать всех офицеров, не состоящих на советской службе;*
  - Бенсмана и Транца из под стражи ни в коем случае не освобождают, несмотря ни на какие ходатайства;*
  - Кулишова Феоктиста Григорьевича из под стражи освободить”*
- [13, с. 74].

Такі радикальні рішення приймалися представниками радянської влади напередодні наступу денікінських військ, які зайняли Суми

14 серпня 1919 р. Ф. Г. Кулішов, якого з-під арешту звільнили, представив родину Кулішових, тісно пов'язану з Купецьким товариством та Сумським купецьким товариством взаємного кредиту. Також протокольною постановою наказано фінвідділу евакуювати гроші, відсоткові папери, векселі, листи, срібло, золото, архів, картоплю та товари. Юрвідділу було наказано спалити архів, що встановлює право на приватну власність.

Сумське міщанське товариство взаємного кредиту

У 1900–1918 роках у Сумах також діяло Сумське міщанське товариство взаємного кредиту.

Час заснування його невідомий. З газети “Сумской вестник” за 1914 р. дізнаємось про те, що серед вінків на похорон П. І. Харитоненка, надісланих від організацій та осіб, є вінок від Сумського міщанського товариства взаємного кредиту. За даними сумського краєзнавця Маргарити Сергієнко, певний час товариство очолював Вацлав Сливинський, він же був власником аптеки в м. Суми. За спогадами сумського краєзнавця Віктора Токарева, приміщення товариства знаходилося у двоповерховому будинку в районі перехрестя вулиць Іллінської та Садової.

За даними сумського історика та краєзнавця Олексія Ленського, Сумське міщанське товариство взаємного кредиту мало у своєму складі 578 членів, а капітал складав 301 600 руб. Головою правління був П. П. Авксентьев, а членами – Я. Г. Кулаков і Д. А. Ляхов [97, с. 248]. Достовірно відомо, що П. П. Авксентьев останнім очолював правління товариства. Він був присутній як його керівник на засіданні фінансової комісії від 28 листопада 1917 р. Сумського ревкому, на якому нова влада розшукувала кошти для своїх потреб [23, с. 25].

У доповіді екстреним зборам Сумської повітової управи від 21 березня 1918 р. є повідомлення про те, що повітове земство заборгувало в тому числі Сумському міщанському товариству взаємного кредиту 82 500 руб. Загальна сума боргів земства склала 1 220 556 руб., згідно з доповіддю податки не сплачувалися, джерела отримання коштів – відсутні. Справи як земства, так і Товариства, виглядали безнадійними.

Активна діяльність Товариства була припинена в 1919 р. Станом на 18 червня 1920 р. службовцями (ліквідаторами) Товариства були наступні особи: Ісаак Явчуновський, Павло Авксентьев, Роттер, Гончаренко, Ляхов, Лихницький [12, с. 24].

Товариство взаємного кредиту Роменського повітового земства

Перші відомості про Товариство взаємного кредиту Роменського повітового земства датуються 1889 р. На той час склад правління товариства був таким: голова – Григорій Миколайович Навроцький; директори – штаб-ротмістр Олексій Фадейович Роцаковський, купець Ємельян Акимович Бабаков; бухгалтер – дворянин Фадей Фадеєвич Вишневський [1, с. 126]. Григорій Навроцький, що очолював Товариство в 1889-1904 роках, був знаною та поважною людиною в Ромнах. Він також займав посади та виконував функції мирового судді, голови опікунської ради жіночої гімназії, предводителя дворянства Роменського повіту, голови повітової управи, дійсного статського радника, депутата Третньої державної Думи (фото 6.8).

Пізніше на різних посадах в товаристві працювали: В. А. Савойський, В. А. Савич, Є. Акімов, С. Ф. Фогель, Ф. К. Костриця, О. В. Чемерис, Н. А. Зарудний, Є. М. Резвий, А. К. Шахов-Корчинський.

Після перипетій революції 1917 р. товариства взаємного кредиту були ліквідовані дещо пізніше від інших державних та комерційних установ. Згідно з рекомендаціями нової влади на місце керівництва, яке було змушене емігрувати під страхом репресій, було обрано комітети службовців. В лютому 1919 р. комісар фінансів Роменського фінвідділу в листі до товариства повідомив, що пай (складочний капітал) члена товариства М. А. Зарудного його дружині повернутий не буде, що свідчить про те, що товариство втратило можливість самостійно приймати рішення фінансового характеру. В березні того ж року до всіх банків та товариств взаємного кредиту України надійшов циркуляр від комісара банків України П. Корольова з вимогою негайно здати всю іноземну готівку в місцеві відділення новоствореного Народного банку або казначейства.

Друге товариство взаємного кредиту Роменського повітового земства

Друге товариство взаємного кредиту Роменського повітового земства було засноване в 1910 р. (1909 р.?). В 1910 р. в ньому нараховувалося 1 309 членів з майновою відповідальністю на загальну суму 910 935 руб. Головою Правління був Микола Григорович Яновський, членами – О. Кричевський та І. Василенко, бухгалтером – Л. Уманський. Обіговий капітал становив 101 215 руб., 10 відсотків від нього були внесками членів товариства. Товариство мало строкових вкладів членів 38 204 руб., від сторонніх осіб – 24 100 руб. і безстрокових

відповідно 4 200 руб. і 16 870 руб. Були відкриті поточні рахунки в Роменському відділенні Державного банку, в приватних кредитних установах, а також спеціальні рахунки, забезпечені векселями, відсотковими паперами або товарами в Центральному банку товариств взаємного кредиту, в Азовсько-Донському і Об'єднаному банках [100, с. 38]. В різний час у керівному складі товариства також працювали: Д. А. Петров, І. П. Бутович.

Станом на 1 лютого 1917 р. баланс товариства склав 1 243 345 руб., в цьому суто фінансовому документі окремим рядком було прописано:

“Відповідальність 1 309 членів товариства забезпечена особистою благонадійністю” (за матеріалами ДАСО).

Після революції 1917 р. діяльність товариства певний час продовжувалась, хоча пристосуватись до нових умов було непросто. Так, у лютому 1919 р. збори товариства згідно з наказом № 1 фінвідділу при Роменській раді Народних господарств обрали комітет службовців з трьох осіб у складі:

- зав. відділом по вкладах – Г. Г. Савойський, оклад 12 000 руб.;
- зав. відділом поточних рахунків – Ф. Г. Резнік;
- зав. відділом гнучких та спеціальних рахунків – С. Й. Скубін.

На комітет покладался обов'язок управління товариством спільно з правлінням. Надалі фінвідділ зобов'язав усі кредитні установи ввести посаду комісара. У товаристві на цю посаду обрали Г. Г. Савойського, але фінвідділ кандидатуру не затвердив, мотивуючи відсутністю згоди профспілкового комітету і призначив комісаром товариша Л. Л. Моїсеєва.

У березні того ж року почався процес ліквідації кредитних установ та передача їх активів у новостворений Народний банк.

Роменське єврейське товариство взаємного кредиту

17 липня 1905 р. у Ромнах було створене об'єднання під назвою “Товариство взаємодопомоги приказчиків-євреїв”. Воно, очевидно, стало основою для створення Роменського єврейського товариства взаємного кредиту, протоколи засідань якого частково збереглися. До нас дійшла інформація про установчі збори цього товариства. Наводимо її мовою оригіналу з деякими редакційними правками:

“В этот день в зале первого общественного собрания собралась вся еврейская приказчицья семья от мала до велика отпраздновать сей знаменательный день объединения и выступления на путь общественности. В зале собрания были представитель местной еврейской общины раввин И. М. Троцкий, председатель Кременчугского общества приказчиков

Гинфен, представитель местного общества христиан И. И. Семенчиков. В числе гостей были уважаемые люди города.

Торжество началось речью уполномоченного от учредителей Б. С. Рацина. Приветствия поступили от еврейских обществ Петербурга, Одессы, Кременчуга, Лодзи, редакции журнала “Восход”. Была отправлена благодарственная телеграмма полтавскому губернатору, и он был избран первым почетным членом общества. Провозгласили тост за местного исправника Н. А. Подгорецкого. Местный негодичант Я. И. Добкин пожертвовал обществу 300 рублей, и его избрали вторым почетным членом общества. Местный купец первой гильдии П. С. Исштейн тоже пожертвовал 300 рублей и стал третьим почетным членом общества. За проведенную организационную работу почетным членом общества был избран Б. С. Рацин.

Председателем общего собрания членов общества избрали Бориса Самуиловича Рацина, секретарем – Якова Исааковича Бродского.

Было избрано правление. Члены – Борис Самуилович Рацин, Шмуль Абелевич Войн, Файвель Хаимович Лейбкович, Хоим Залманович Зайцев, Уля Иделеевич Рашнер, Лейба Гиршович Спектор, Горш Иоселевич Шур, Яков Исаакович Бродский, Герш Исаакович Медвинский, Лейба Симонович Аронов. Кандидаты в члены правления – Моисей Гершович Тиновицкий, Гиля Володович Кунин, Пейсан Иохимович Гамман, Айзик Гилевич Волович, Яков Соломонович Львов. В ревизионную комиссию вошли С. Я. Штулькерц, М. А. Харман, М. И. Болотников.

Общее собрание продолжалось и 21 июля. Принято решение об устройстве постоянной синагоги и обучении торговых учеников“ [100, с. 38].

У 1913 р. головою Роменського єврейського товариства взаємного кредиту був Я. І. Бродський, головою ревізійної комісії – Ш. М. Альтшулер. Товариство мало учбовий заклад, в якому навчали рахівництву і комерції [100, с. 37–38].

Товариство взаємного кредиту Лебединського повітового земства

Статут Товариства взаємного кредиту Лебединського повітового земства було затверджено 25 вересня 1874 р. Основний капітал, внесений при заснуванні товариства склав 10 000 руб. У 1875 р. на прохання правління цього товариства губернська земська управа поклала на свій поточний рахунок 2 тис. руб. для збільшення обігових коштів Лебединського товариства. Щорічно на основний капітал та внесок земства в 1 000 руб. (всього 11 000 руб.) нараховувались дивіденди, які перераховувались земству для поточних видатків. В 1877 р. головою правління був Микола Костянтинович Пономарьов, капітан, директором-касиром – М. П. Галкін, надвірний радник; директором –

Г. Т. Нерода, титулярний радник; бухгалтером – А. П. Подолякін, губерньський радник. В різний час правління очолювали: Яків Володимирович Кучеров, капітан генерального штабу; Микола Євграфович Щекін-Кротов, надвірний радник.

За даними Харківського календаря, на 1 січня 1898 р. основний капітал складав 50 470 руб., запасний – 32 931 руб., надано позик на 117 941 руб. Зі звітів Лебединської повітової управи за 1900 р. видно, що земство здавало своє приміщення в оренду Товариству взаємного кредиту Лебединського повітового земства за 250 руб. на рік. Станом на 1906 р. в складі товариства було 423 особи, було обліковано векселів на суму 325 тис. руб., залучено позик на 30 тис. руб.

Станом на 1902 р. головою правління товариства був Я. В. Кучеров, директорами правління – М. Є. Щекін-Кротов, титулярний радник, М. М. Селіховський, колезький асесор, бухгалтер П. Д. Криднєв, титулярний радник [110, с. 145]. Як бачимо, мирну фінансову справу в товаристві очолювали колишні військові люди. В дослідженні “Історія товариств взаємного кредиту у кінці ХІХ на початку ХХ століття” учня Лебединщини Іллі Нечая висвітлена біографія Якова Кучерова, котрий народився у с. Гудимівка Лебединського повіту Харківської губернії. Виховувався він у Полтавському кадетському корпусі Дворянського полку, а вищу освіту здобув в академії Генштабу. Служив в лейб-гвардії Єгерського полку, в 1861 р. залишив військову службу і зайняв посаду мирового посередника в Лебединському повіті. Надалі займав ряд державних та громадських посад, в т.ч. посаду голови земської управи. Діяльність Якова Кучерова була надзвичайно різносторонньою та плідною – жодна вагома суспільна справа в м. Лебедині та повіті не проходила без його участі (серед найбільш суттєвих справ – заснування чоловічої та жіночої гімназій, будівництво місцевої залізниці та ін.). Помер Яків Кучеров 11 листопада 1909 р. і похований в родовому маєтку с. Гудимівка.

В тому ж дослідженні відображено також біографії ще двох керівників товариства. Видатний суспільний діяч, благодійник, дворянин Микола Євграфович Щекін-Кротов народився у 1856 р. Родовий маєток Щекіних-Кротових знаходився на хуторі Бойків Павленківської волості Лебединського повіту. Микола Щекін-Кротов був головою Лебединської земської управи (1910 р.), засновником та попечителем чоловічої гімназії. Закінчив фізико-математичний факультет університету, вчений, кандидат фізико-математичних наук. У вересні 1919 р. був заарештований в Лебедині, етапований до Москви і поміщений в Ново-Пісковський табір. Подальша його доля невідома. Ім'я одного з останніх директорів товариства – Василя Васильовича Сбітнева –

фігурує в “Расстрельных списках № 151–200”. З них відомо, що народився він у 1871 р. в м. Лебедин. Закінчив Харківський університет, був головою земської управи. Його нащадки, побоюючись репресій, змінили прізвище на Збітневи. На жаль, доля багатьох видатних людей того часу – банкірів, меценатів, громадських діячів була однаковою: еміграція за кордон, або ж репресії на батьківщині.

У краєзнавчій літературі є посилання на цікаву особу – Ільченка Федора Прохоровича (прізвисько Прохоренко), що дожив майже до 100 років та проживав у власному домі на Вознесенській площі в Лебедині. Він був членом облікового комітету Товариства взаємного кредиту Лебединського повітового земства. Кар’єру Ільченко (його ще називали “білим паном” за сивий колір волосся) зробив працюючи камердинером (лакеєм) одного з найбагатших поміщиків Лебединського повіту, власника с. Михайлівка (до графів Капністів) Олександра Іваненка. Поміщик Іваненко (спадкоємець по жіночій лінії гетьмана Полуботка) так прив’язався до свого слуги, що правдами і неправдами добився для колишнього кріпосного чину колезького реєстратора. Надалі Ільченко 25 років пропрацював управляючим маєтків графа Капніста.

Конотопське товариство взаємного кредиту

Конотопське товариство взаємного кредиту було засноване в м. Конотопі в 1902 р. Станом на 1903 р. його керівний склад був наступним: голова правління – Іосиф Войцехович Гернер; члени правління – Микола Павлович Книшов, губернський секретар; Нахман Йохимович Луцький; голова ради товариства – С. А. Кандиба; члени ради товариства – П. М. Кандиба, М. К. Рубісов, К. М. Чеботкевич, П. Г. Влащенко, Л. М. Лур’є, Г. Е. Розович, М. Б. Черкинський [88, с. 99].

Станом на 1913 р. членом правління також працював Мендель Лейбович Герман та Йосип Давидович Ратнер, бухгалтером – Яків Ісакієвич Шапіро.

В 1916 р. правління очолював Микола Павлович Книшов, губернський секретар.

Товариство взаємного кредиту Кролевецького повітового земства

Товариство взаємного кредиту Кролевецького повітового земства відкрилось 5 вересня 1908 р. Головою правління був обраний купець Гіля Абелевич Добрушин, головою ради – М. Павлушенко. Ревізійна комісія складалася із 5 чол. На початок діяльності товариство мало 90 членів, а обіговий капітал його становив 4 500 руб. Через рік кількість членів товариства збільшилась удвічі (181 чол.), а обіговий капітал

досяг 60 тис. руб. В наступні періоди діяльності товариство розширювалось [100, с. 38].

В 1912 р. заступником голови працював надвірний радник К. Н. Станкевич, членами правління були: міщанин М. М. Ліфшиць, купець А. Є. Коновалов, бухгалтер – почесний громадянин А. М. Радзимович [89, с. 166]. Станом на 1916 р. керівний склад товариства був наступним: голова – Г. А. Добрушин, купець; заступник голови – К. Н. Станкевич, надвірний радник; члени правління – М. М. Ліфшиць, А. Е. Коновалов, А. Ф. Гецевич; бухгалтер – А. М. Радзиминович, почесний громадянин.

У листі Товариства до місцевого казначейства від 18 квітня 1916 р. повідомляються повноваження новообраних членів правління Л.Н. Случ, М.Д. Резнікова та В.Л. Стояновського та надаються зразки їх особистих підписів.

Товариство взаємного кредиту Охтирського повітового земства

Товариство взаємного кредиту Охтирського повітового земства зареєструвало свій статут у Міністерстві фінансів 15 серпня 1873 р. Згідно з оголошенням Земської управи і міської Думи свою роботу воно розпочало майже через рік – 2 липня 1874 р.

За документами, наданими сумським істориком Г. І. Корогод, статут товариства передбачав, що основний капітал товариства створюється:

“а) из денежного взноса Ахтырского уездного земства, который отчисляется из земских сумм, по утверждению сего устава до открытия действий общества, в размере не менее 12 500 рублей;

б) из десятипроцентных денег, вносимых членами общества. Суммы принятых на себя членами обязательств составляет капитал, обеспечивающий операции обществ.

Денежный взнос земства не может быть ни в коем случае употреблен на другие какие-либо надобности, кроме операций Общества, он возвращается Земству постепенно, по мере развития сих операций, на основании условий, которые заключены между обществом и земством;

в) наименьший размер суммы, на которую может простираться обязательство члена общества отвечать за долги и убытки по операциям оною, определяется в 300 рублей; наибольший размер, свыше которого никто из вступающих в члены общества не может принять на себя обязательство платить за сии долги и убытки, не может превышать более, чем в 50 раз низший размер (15 тыс. руб.);

г) общество открывает свои действия не прежде, как по отчислении из земских сумм и по вступлении в оныя не менее 50 лиц и по составлению из 10 % членских взносов основного капитала не менее 10 тыс. рублей.

Если в течении шести месяцев со дня обнародования устава общества оно не откроет своих действий, то оно считается несостоявшимся.

Общество может быть закрыто во всякое время по определению общего собрания” (за матеріалами ДАСО).

Було розроблено бланк заяви вступників до товариства, що зберігається у Сумському державному обласному архіві:

“В Ахтырскую земскую управу.

Прошение.

Желая быть членом общества взаимного кредита Ахтырского уездного земства, устав которого мне известен, и принимая на себя ответственность за операции общества в сумме ... рублей, имею честь просить Ахтырскую земскую управу допустить меня в члены общества на основании § 8 Устава.

По объявлению мне согласия Управы на прием меня в члены общества буду иметь честь дать Управе установленное обязательство и внести 10 % с вышеозначенной суммы.

Жительство имею

1873 года

дня   подпись”

(за матеріалами ДАСО)

В архіві зберігаються заяви земського канцелярського радника Дзибіна про вступ до Товариства із сумою в 5 000 руб., відсотковий внесок – 500 руб., охтирського земського лікаря О. Волоцького із сумою у 300 руб., священника Андрона Артем'єва із сумою в 1000 руб. Всі заяви датовані жовтнем 1873 р. У листопаді поступило 3 заяви: купців 2-ї гільдії М. А. Донарева (сума 2 000 руб.) і І. Хоменка (600 руб.), губернського секретаря С. І. Штогліна (300 руб.). Набільша кількість заяв зафіксована у грудні 1873 р. – 8. Із них чотири заяви від купців 2-ї гільдії М. В. Курилова (3 000 руб.), І. С. Боброва (3 000 руб.), Т. Ф. Чикала (1 000 руб.), М. В. Курилова (1 000 руб.), колезького секретаря Й. В. Кудрецького (1 000 руб.), колезького асесора В. С. Деменка (1 000 руб.), губернського секретаря М. І. Охременка (300 руб.), домовласника, відставного підполковника М. І. Вінського (500 руб.).

За даними Харківського календаря, в 1902 р. товариство отримало чистого прибутку 1 812 руб. Членські внески склали 20 315 руб., вклади – 120 946 руб. У товаристві перебувало 179 членів, із загальними зобов'язаннями на 182 835 руб.

У 1906 р. керівний склад товариства був таким: голова правління – Матвій Васильович Курило, особистий почесний громадянин; члени правління – Ф. М. Милославський, купець, І. А. Дзюбин, купецький

син; касир – В. П. Бойко, купець; бухгалтер – В. М. Белик, міщанин [115, с. 101].

Товариство взаємного кредиту в м. Глухів

У 1916 р. згідно з даними пам'ятної книги Чернігівської губернії керівний склад товариства був наступним: голова правління – Борис Самуйлович Мендель, купець; члени правління – І. Є. Яворський, З. А. Ратнер.

Товариство взаємного кредиту в м. Середина-Буда

Станом на 1916 р. керівний склад Товариства взаємного кредиту в м. Середина-Буда був наступним: голова правління – Олександр Васильович Степін, селянин; члени правління – І. М. Петрунькин, міщанин, М. А. Хайкин, купець, Б. І. Грайвер, купець; бухгалтер – А. С. Цвайг, міщанин; касир – І. І. Марголін, міщанин.

В кінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії з'явилася нова буржуазія – підприємці, поміщики, купці, міщани, які конкурували з патріархальним дворянством та іншою знаттю. Фінансово-кредитні установи, діяльність яких була наближена до банків, під назвою “товариства взаємного кредиту” виконували класичні функції – надавали позики, приймали депозити, працювали з цінними паперами, засновували, зазвичай, представники одного стану (купецтво, міщани) або ж представники окремого земства. Об'єднання жителів, що належали до певного стану, мали свої кредитно-фінансові структури, що дозволяло без ризику розміщувати свої вільні кошти під певні відсотки та отримувати щорічні дивіденди від прибутку товариства, отримувати дешеві позики, виконувати певні соціальні та благодійні програми.

Товариства взаємного кредиту були універсальною та найбільш поширеною формою об'єднання фінансових інтересів на конкретній території, населеному пункті. Вони були створені практично у всіх губернських та повітових містах. Спрощена форма діяльності давала можливість при мінімальних витратах на адміністрування отримувати максимальний фінансовий результат. Велике значення у діяльності товариств мав високий рівень особистої довіри між їх учасниками.

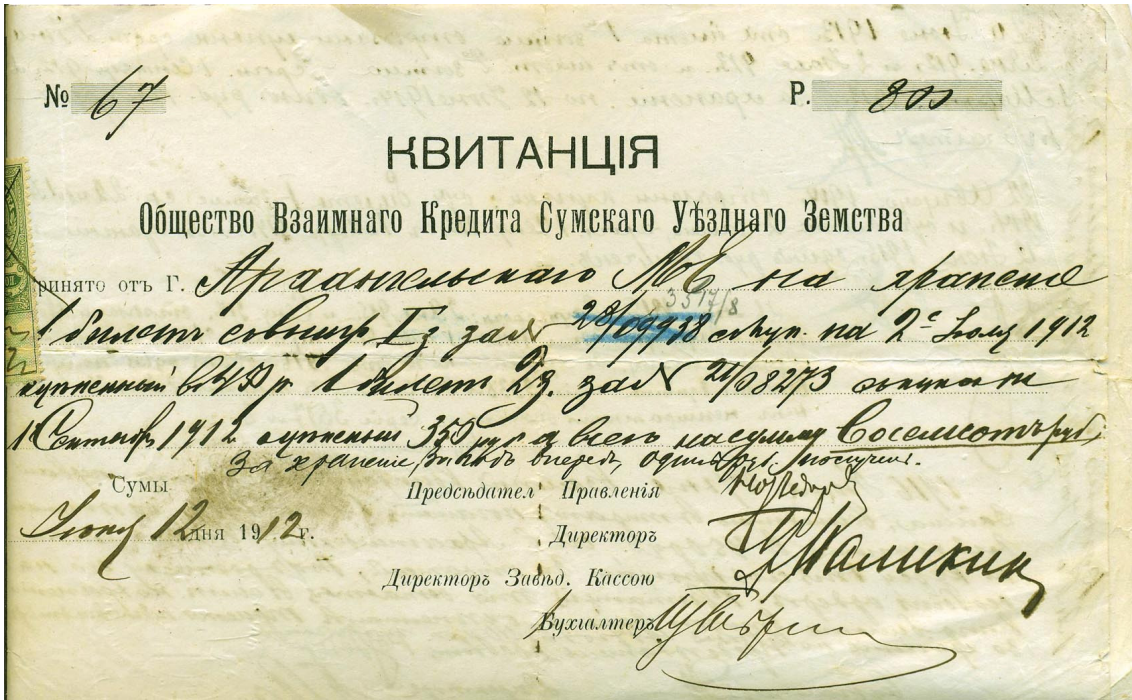

Фото 6.1

Фото 6.2

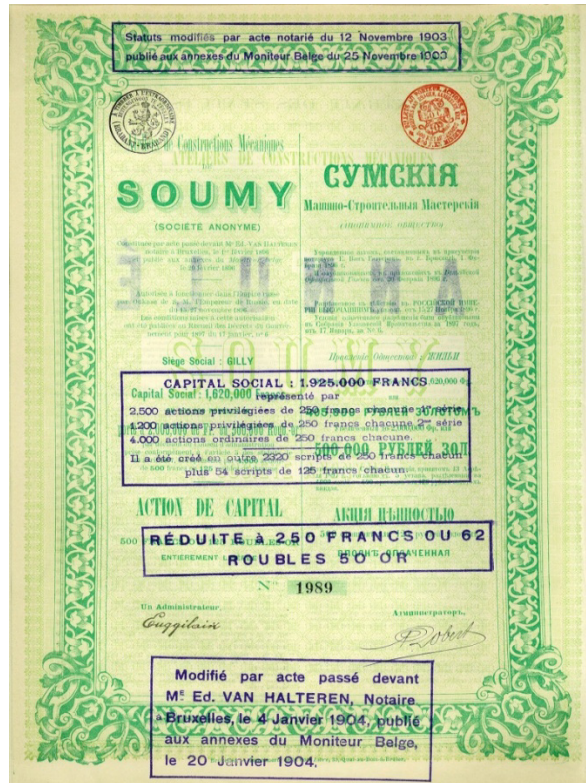

Фото 6.3

Фото 6.4

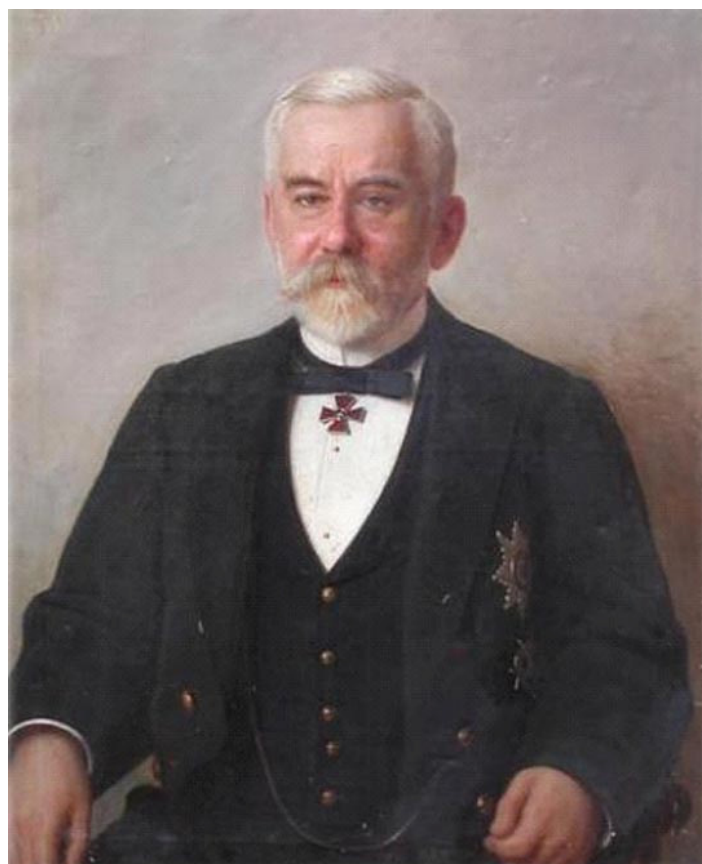
Фото 6.5

Фото 6.6

Фото 6.7

Фото 6.8

РОЗДІЛ 7. УСТАНОВИ ДРІБНОГО КРЕДИТУ, ОЩАДНІ КАСИ – ДЖЕРЕЛА ДОСТУПНИХ ФІНАНСІВ ТА АКУМУЛЮВАННЯ КОШТІВ ДРІБНИХ ВКЛАДНИКІВ

Банківські установи обслуговували в основному поміщиків, промисловців, купців та заможних громадян. Що стосується інших верств населення, прибутки яких були невеликими, то вони не могли скористатися банківськими послугами, оскільки не могли забезпечити під позику необхідну заставу. Проте розвиток товарно-грошових відносин змушував селян, ремісників та дрібних торговців брати кредити. Цим користувалися лихварі, які давали грошові позики під високі відсотки. В Україні, як і в інших державах, лихварі з'явилися в давні часи. І вже тоді державна влада обмежувала їх діяльність. Так, у 1113 р. великий київський князь Володимир Мономах наказав зменшити втричі лихварський прибуток. Він становив тоді 50 відсотків. Ця норма ввійшла до збірника правових норм Київської держави “Руська правда” у складі так званого “Статуту Володимира Всеволодовича”.

У 1754 р. уряд Єлизавети Петрівни встановив максимальний лихварський прибуток – 6 %. За порушення його передбачався штраф, а при повторенні – арешт і ув'язнення. Але цей закон не був ефективним, оскільки лихварський відсоток диктувався не тільки жадібністю кредитора, а і становищем позичальника. Останній був змушений приймати умови кредитодавця. В середині XIX ст. селяни Московської губернії брали позику у лихварів під 35,5 % річних.

У 1879 р. вийшов закон, який скасовував обмеження лихварського відсотка і дозволяв встановлювати його кредиторам і позичальникам. Таке становище тривало недовго. 24 травня 1893 р. з'явився закон, який визначав рівень лихварського росту до 12 %. Цей закон став основою для ряду інших постанов, які вийшли на початку XX ст. Ними передбачалося покарання за перебільшення лихварського відсотка ув'язненням, а в особливо тяжких випадках – утримуванням у виправному будинку. За придбання урожаю у селян на корню, в снопах або зерном за дуже низькими цінами загрожував арешт до 3 місяців, а при повторенні – ув'язнення до 6 місяців. Але ліквідувати лихварство не вдалося. Навіть на початку XX ст. сільські багатії в Київській губернії

брали за позику: з шевців – від 52 до 156 %, з ковалів – від 20 до 72 %, з гончарів – від 29 до 96 %, з ткачів – від 10 до 50 %. За натуральні позики селяни повинні були повертати на 15–25 % більше продуктів, ніж брали [118, с. 111].

Протистояти лихварству повинні були установи дрібного кредиту, або так званого народного кредиту. Їх завданням було забезпечувати коштами дрібних виробників, підтримувати їх діяльність. Оскільки в Росії дореформеного періоду майже не було ніякої громадської ініціативи, установи дрібного кредиту, як і банки, створювалися і діяли під наглядом держави. Перші з них були створені на півдні України в 1803 р. для іноземних переселенців. У 1837 р. почали створюватися банки для удільних селян, а з 1840 р. – допоміжні каси для державних селян. Основні капітали їх склалися з відрахувань від місцевих прибутків, різних зборів. Але більшість установ дрібного кредиту працювали неефективно, тому що місцеві державні органи підтримували їх на кожному кроці, позбавляючи ініціативи. У 1883 р. уряд видав положення про організацію сільських і волосних банків, а у 1885 р. для них був розроблений статут. Основний капітал таких банків повинен бути не меншим 300 руб. і складатися з вільних коштів сільських громад, пожертвувань та безвідсоткових позик від земств і приватних осіб. Банки приймали вклади, надавали позики членам даної сільської громади на суму до 200 руб. на строк до 12 місяців при сплаті не більше 12 відсотків річних. Управління касами здійснювали розпорядники та наглядові ради, які обиралися на сільських зборах. Безпосередній контроль за їх діяльністю був доручений органам місцевого селянського управління, а з вищих – Міністерству внутрішніх справ.

Після публікації статуту виникло 653 банки із загальним установчим капіталом 1 764 тис. руб. Найбільш ефективно вони діяли в місцях, де були заможні селяни, переважно в південно-західних районах, тобто в українських губерніях Російської імперії. Але в цілому новостворені сільські і волосні банки показали свою неспроможність. Причинами цього були недостатній розмір основного капіталу та невміле управління ними з боку сільських властей [3, с. 15].

Демократизація економічного життя в пореформений період позначилася і на розвитку дрібного кредиту. Ця справа поступово вийшла з-під державного контролю і залишалася під опікою органів місцевого самоуправління, громад і приватних осіб. Основною формою дрібного кредиту стала кредитна кооперація.

Кредитна кооперація – одна із форм об'єднання дрібних виробників, робітників і службовців з метою створення спільного грошового фонду для задоволення потреб дрібного кредиту. В середині

60-х років XIX ст. в Росії з'явилися кооперативні кредитні установи на зразок німецьких позичково-ощадних кас, які були створені у 1850 р. в Німеччині громадським діячем і кооператором Ф. Г. Шульце-Делічем (1803–1883). Характерним для таких установ було те, що вони об'єднували представників різних верств і професій і діяли на великій території, переважно сільській. Основний капітал їх складався з членських внесків (паїв) приватних осіб, а також позик банків, земств та ін. Кредит видавався тільки членам товариства і лише короткостроковий. Всі члени кооперативу були пов'язані круговою поручкою і спільною відповідальністю.

Перша кредитна установа в Росії виникла в 1865 р. в селі Дороватове Костромської губернії, а в Україні – у 1869 р. в Гадячі. У 1871 р. завдяки зусиллям відомого українського громадського діяча Г. П. Галагана (1819–1888) була відкрита селянська позичково-ощадна каса в селі Сокоринцях на Полтавщині.

Кооперативний рух одержав підтримку сільської інтелігенції і земств. Його активними організаторами і пропагандистами стали земські агрономи. Хоча треба зазначити, що розвивався він повільно. У 1880 р. в Центральній та Східній Україні нараховувалося близько 130 ощадно-позичкових товариств, а в 1895 р. – майже 250. Причини такого становища були різні, зокрема відсутність досвіду і невміння вести справи, слабка обізнаність населення з завданнями руху, негативне ставлення з боку державної адміністрації, яка підозріло ставилась до будь-яких об'єднань громадян, відсутність відповідної правової бази та ін. [94, с. 106]. 1 червня 1895 р. вийшов закон про організацію дрібного кредиту, який був доповнений у 1904 р. і у 1910 р. Він розширив коло діяльності позичково-ощадних кас, продовжив строки кредиту, ввів заставні операції. Закон створив правову базу для організації нових установ дрібного кредиту – кредитних товариств. Кредитні товариства вперше виникли в Німеччині завдяки зусиллям громадського діяча і кооператора Ф. В. Райффайзена (1818–1888). Вони створювалися на таких організаційних засадах: основний капітал формувався не з пайових внесків, а за рахунок позик Державного банку, приватних осіб, різних установ, а також пожертвувань; товариство об'єднувало дрібних землевласників певного району; всі його члени несли спільну відповідальність за зобов'язання кооперативу; позики надавалися виключно на виробничі цілі. Перше кредитне товариство райффайзенівського типу було створене на сході України в селі Іванківці на Полтавщині у 1895 р. У 1900 р. їх вже нараховувалось 25, у 1903 р. – 53, у 1906 р. – 124, у 1907 р. – 440, у 1913 р. – 485, а у 1915 р. – 1978. Продовжували діяти і позичково-ощадні товариства. У 1915 р. їх було 794 [94, с. 109].

Велике значення для розвитку кредитної кооперації мав закон від 7 червня 1907 р., за яким при Міністерстві фінансів і при відділеннях Державного банку створювалося управління в справах дрібного кредиту і впроваджувалися зразкові статuti кредитних товариств і позичково-ощадних кас. Статuti були затверджені міністром фінансів 11 вересня 1905 р. Головне завдання товариств у загальних рисах визначалось так: *“доставить своим участникам – товарищам возможность легко, без больших хлопот и недорого достать деньги взаймы”*. При цьому підкреслювалося, що гроші надаються *“не на то, чтобы промотать, а на дело, на хозяйство, на то, чтобы поддержать или исправить, улучшить хозяйство”*. Поряд з цим позичково-ощадні товариства мали за мету *“побудить, подтолкнуть людей на то, чтобы кое-что помаленьку отложить, сберечь”* [101, с. 3–4].

Кредитні товариства будувалися на засадах кругової поруки, тобто повної відповідальності його членів своїм майном за зобов'язання і діяльність установи. Статuti допускали деякі обмеження відповідальності, але не менше ніж удвічі в порівнянні з кредитом, який бере член товариства. Так, якщо кредит становив 100 руб., то за збитки товариства позичальник відповідав не всім своїм майном, а лише виплачував 200 руб.

Основний капітал товариств формувався з позик Державного банку, інших кредитних установ та приватних осіб, з пожертвувань. В позичково-ощадних товариствах до основного капіталу входили ще і паї членів. Основний капітал забезпечував інтереси всіх тих, хто мав справу з товариством.

Запасний капітал створювався з прибутків. Його призначенням було покривати можливі збитки в діяльності товариств. Для цього не використовували основний капітал і майно членів товариства.

Товариства могли створювати особливий (спеціальний) капітал для цільового призначення (будівництва адміністративних, господарських споруд тощо), благодійний фонд для надання допомоги членам товариства, підтримки шкіл, лікувальних установ та ін. Прибутки використовувалися для збільшення основного і запасного капіталів, створення спеціальних фондів, а також на винагороду управлінському і технічному персоналу. Члени позичково-ощадних товариств отримували прибуток на свої паї.

Статут чітко окреслював структуру управління товариством. Головну роль в ній відігравали загальні збори. Збори були чергові, які проводилися один раз на рік для звіту про діяльність товариства, і надзвичайні, які скликалися при потребі. На загальних зборах розглядалися найважливіші питання: обговорювалися правила по позиках,

вкладах, заставах; встановлювався відсоток, який брався по позиках і виплачувався по вкладах; затверджувався кошторис витрат на управління; проводився розподіл прибутків; ухвалювалися угоди про позики для збільшення основного капіталу та ін. Рішення приймалися простою більшістю голосів, крім питань про зміни в статуті, про припинення діяльності товариства та про величину паю в позичково-ощадних товариствах. В таких випадках треба було отримати дві третини голосів.

Збори обирали правління, до складу якого входили не менше трьох членів і двох кандидатів. Строк його діяльності був 3 роки. Голова правління обирався або безпосередньо на зборах, або тільки членами правління. Правління здійснювало всю практичну роботу і представляло товариство при вирішенні всіх питань, пов'язаних з виконанням зобов'язань, перед іншими установами, організаціями та особами. Скарги на діяльність правління розглядалися на загальних зборах.

Рада товариства обиралася на загальних зборах. Вона складалася з трьох членів і одного кандидата, повноваження яких тривали 3 роки. Вона здійснювала нагляд за дотриманням статуту, затверджених правил і постанов товариства, а також за цілістю майна товариства і майна, яке було довірене йому. Члени ради мали повний доступ до документів по рахівництву і діловодству. Засідання ради проводилися при потребі, але не менше одного разу на місяць.

У 1906 р. зразкові статуту з доповненнями і коментарями були видані книгою. Вони стали правовою основою для створення і діяльності кредитних і позичково-ощадних товариств.

На початку ХХ ст. в Україні з'явився ще один тип кредитних установ – земські каси дрібного кредиту. Перша така каса була створена в Хотинському повіті 1 січня 1907 р. Через три роки в Російській імперії їх нараховувалося 61. 16 з них здійснювали активні операції з іншими установами дрібного кредиту, 27 давали позики окремим особам, решта займалися змішаною діяльністю.

Збільшенню кредитних установ сприяли затверджені міністром фінансів 19 липня 1910 р. *“Общие положения выдачи учреждениям мелкого кредита ссуд в основные капиталы из сумм Государственных Сберегательных Касс”*. Новостворювані товариства або селянські громадські кредитні установи для формування основного капіталу могли одержати позику до 3 тис. руб., а повітові і губернські земські каси – відповідно до 10 тис. руб. і 30 тис. руб. В разі гострої необхідності позика могла бути збільшена відповідно до 10, 20 і 50 тис. руб. Розмір річних становив 5 відсотків. Погашення основної суми боргу

починалося на п'ятому році існування установи і закінчувалося на тринадцятому.

Закон від 1 червня 1895 р. допускав утворення спілок установ дрібного кредиту. Перша спілка виникла у 1901 р. в Бердянську, а у 1916 р. їх в Україні нараховувалося 20. Українська кооперативна громадськість прагнула створити всеукраїнські спілки, щоб посилити національні тенденції в кооперативному русі, але дозволу на це уряд не дав. Роль Всеукраїнської Спілки виконувала кредитна спілка в селі Дзенгелівці на Уманщині, яка була переведена у 1911 р. до Києва [94, с. 109]. У 1907 р. за ініціативою відомого українського громадського діяча Х. Барановського (1874–1941) в Києві було створено Союзбанк, який став центральною установою дрібного кредиту в Україні. До 1917 р. його очолював Х. Барановський. Він же був редактором органу Київського об'єднання установ дрібного кредиту газети “Муравейник-Комашня“, яка виходила у 1913–1919 рр.

На території Сумщини установи дрібного кредиту почали створювати на початку ХХ ст. Це були переважно кредитні товариства. Одне з перших виникло у 1903 р. в містечку Сміле Роменського повіту. Воно об'єднувало 18 членів і мало 4 000 руб. статутного капіталу, який складався з позик Державного банку та земства. У 1909 р. це товариство нараховувало 447 членів. Воно мало вкладів на 13 141 руб., річний обіг коштів становив 82 912 руб., а прибуток за 1909 р. – 1 608 руб [74, с. 4–11]. У 1905 р. кредитне товариство створене в селі Боромля Охтирського повіту. На 1 жовтня 1908 р. в ньому було 978 членів. Товариство застосовувало різні форми роботи, зокрема давало селянам в позику плуги кустарного виробництва ціною 6 руб. За 2 місяці 1908 р. було видано 85 плугів різного типу. В результаті сума вкладів в касу товариства з 1 755 руб. до кінця року зросла до 6 тис. руб. [103, с. 154–155].

В травні 1907 р. засновується кредитне товариство в селі Хмелів Роменського повіту. Спочатку воно мало 20 членів, а у 1909 р. їх було вже 780. Товариство мало вкладів на суму 4 500 руб., річний обіг в ньому досяг 36 тис. руб., а прибуток – 780 руб. [74, с. 12, 15].

Як видно з наведених прикладів, кількість членів товариств зростала досить швидко. Не меншими темпами збільшувалася і кількість самих товариств, особливо при проведенні столипінської аграрної реформи і в період економічного піднесення 1909-1913 рр. Протягом десяти років після Першої російської революції вони з'явилися в таких населених пунктах Сумщини, як Басівка, Біловоди, Білопілля, Велика Чернеччина, Великий Бобрик, Верхосулка, Павлівка, Річки, Степанівка, Стецьківка, Улянівка, Яструбине Сумського повіту, Білки, Дернове,

Деревське, Довжик, Жигайлівка, Іскрівщина (нині – Карпилівка), Кам'янка, Кириківка, Краснопілля, Охтирка, Покровка, Поляне, Рясне, Самотоївка, Славгород, Тростянець, Угроїди, Хухра, Чернеччина Охтирського повіту, Бишкінь, Будилка, Василівка, Великий Вистороп, Ворожба, Лебедин, Марківка, Мартинівка, Недригайлів, Терни, Тучне, Червлене, Штепівка Лебединського повіту, Андріяшівка, Берестівка, Бобрик, Ведмеже, Волошинівка, Гаврилівка, Глинськ, Жабкине, Засулля, Липова Долина, Рогинці Роменського повіту, Бондарі, Гирявка, Дмитрівка, Карабутове, Кошари, Курилівка, Малий Самбір, Підлипне, Попівка, Хижки, Шаповалівка Конотопського повіту. Кредитні товариства створювалися в селах і містечках Глухівського, Кролевецького та Путивльського повітів.

Кредитні товариства, як і інші кооперативні організації, підпорядковувалися кооперативним відділам при земських управах. Практичну допомогу їм надавали інструктори по кооперації, які організували лекції з історії і теорії кооперативного руху, розповідали про основні форми кооперативів, їх особливості, організаційну структуру та діяльність. До цієї роботи залучалися кваліфіковані спеціалісти. В Охтирському повіті, наприклад, з лекціями виступали відомі в Харківській губернії теоретики і практики кооперативного руху, такі як О. М. Макаровський, О. С. Зарудний, професор юридичного факультету Харківського університету О. М. Анциферов та інші.

Для навчання працівників кредитних товариств в Охтирці на кошти товариств, земства і управління в справах дрібного кредиту були організовані спеціальні курси. Вони тривали тиждень. Протягом 2 днів вивчалася теорія, 5 днів проводилися практичні заняття. За програмою курсів вивчалися такі питання: 1) мета курсів та їх організація, 2) загальні поняття про кооперацію, її значення для дрібного кредиту, основні принципи кооперативних об'єднань (добровільність, доступність, рівність всіх членів, самоуправління, політична нейтральність), 3) види кооперативів, 4) суть і завдання кредитної кооперації, 5) історія дрібного кредиту в Росії і за кордоном, становище його на сучасному етапі, 6) організація, статут і операції установ дрібного кредиту. На курсах пройшли навчання працівники Боромлянського, Білчанського, Дернівського, Деревківського, Жигайлівського, Краснопілляського, Кам'янського, Кириківського, Охтирського, Полянського, Покровського, Ряснянського, Самотоївського, Славгородського, Тростянецького, Угроїдського, Хухрянського і Чернеччинського товариств [50, с. 1–96]. Фінансова діяльність кредитних товариств здійснювалася під жорстким контролем Державного банку. Для цього при його відділеннях в губернських та повітових містах були введені посади інспекторів

дрібного кредиту. В Роменському відділенні Державного банку деякий час працював М. Шевченко, в Сумському – Д. Удовиченко та інші.

Банки сприяли організації кредитних товариств, даючи їм позику для створення основного капіталу. Так, основний капітал Смілівського, Засульського, Хмелівського товариств під час їх заснування становив 4 тис. руб., з яких половина була одержана від Роменського відділення Державного банку, решта – від земства. Товариства отримували від банку короткострокові кредити, виплачуючи 6 відсотків річних.

В архівних документах, які збереглися до цього часу, можна знайти дані про соціальну приналежність і майнове становище членів сільських кредитних товариств. Так, головою Степанівського товариства у 1915 р. був Б. І. Ковтуненко – селянин, який мав 4,5 десятини власної землі, будівлі вартістю 530 руб., худоби на 350 руб. та інше майно на 100 руб. Головою ради товариства був священник П. О. Власовський. Він мав худоби на 210 руб. і річний прибуток до 1 тис. руб. Членами ради були: учитель з заробітною платою 600 руб. на рік, торговець, що мав майна на 500 руб., казначей, касир і селянин. Головою правління Межирицького товариства був П. С. Даниленко – селянин, який займався не тільки землеробством, а й торгівлею. Він мав 22 десятини землі, 2 корови, коня, комору, клуню і різного майна на 8 тис. руб. До правління входили 2 селянина і коваль. Головою ради був ветеринар з річним прибутком 4 тис. руб., членами – 2 селянина. До Великобобрицького товариства, яке мало 967 членів, входили 14 торговців, 3 промисловці, 118 ремісників, 33 державні службовці, решта були селяни. До правління Великовисторопського товариства входив дворянин Г. М. Кондратьєв, який мав 90 десятин землі і на 35 тис. руб. коней, іншої худоби та будівель [38, с. 38, 50, 62, 80–81].

Як бачимо, переважна більшість членів сільських кредитних товариств були торговцями, дрібними промисловцями, ремісниками, селянами, але до них входили і представники інших соціальних верств, зокрема священники, державні та земські службовці, учителі. Очевидно, це якоюсь мірою відволікало їх від основної роботи і уряд вживав відповідні заходи. 9 листопада 1906 р. з'явився циркуляр Міністерства народної освіти, який доводив до відома вчителів початкових училищ те, що їх участь у справах установ дрібного кредиту небажана, оскільки *“учителя нередко ставят интересы этих учреждений выше интересов школы, чем последней наносится ущерб”*. Зазначалося також, що *“наиболее резкое проявление небрежного отношения к прямым своим обязанностям со стороны учителей оказывается в тех случаях,*

когда учителя занимают какие-либо должности (председателей и членов правлений в местных кредитных организациях)” [71, с. 2]. Циркуляр зобов’язував шкільне начальство вимагати від учителів, щоб вони залишили ці посади.

Основні питання, пов’язані з фінансовою діяльністю товариств, вирішувалися на загальних зборах. Тут визначалися максимальний і мінімальний розміри позик та вкладів, відсотки по них, приймалися рішення щодо розподілу прибутків, розроблялися заходи стосовно боржників тощо. Про характер таких рішень свідчить, наприклад, протокол загальних зборів Великобобрицького кредитного товариств за 1914 р. Збори постановили, що розмір вкладів до запитання не може перевищувати 2 тис. руб., термінових вкладів – 5 руб, умовних – 2 руб. Мінімальний розмір для всіх типів вкладів повинен бути 1 руб. Відсотки по вкладах збори доручили визначати правлінню разом з радою, але щоб найвищий їх розмір був: по вкладах до запитання – 4 відсотки, по термінових на рік – 5 відсотків, на 2 роки – 6 відсотків, на 3 роки – 6 відсотків, по умовних – 6 відсотків. З позик на зборах постановили брати 10 відсотків річних, а з боржників, які своєчасно не повертають позику, стягувати пеню в розмірі 1 коп. з 1 руб. за кожний прострочений місяць. Такий же розмір вкладів і відсотки по позиках встановили і збори Іскрівщанського товариства, але відсоток по вкладах дещо відрізнявся. За вклад до запитання було вирішено брати 5 відсотків, по термінових на 1 рік – 5,5 відсотка, на 2 роки – 6, на 3 роки – 6,5, по умовних – 6,5 відсотка [36, с. 6–9]. Те, як розподілялись прибутки, видно з рішення загальних зборів Деревківського кредитного товариства. 14 січня 1913 р. в присутності інспектора малого кредиту при Сумському відділенні Державного банку постановили прибуток за 1912 р. (966 руб. 55 коп.) розподілити таким чином: 670 руб. передати в основний капітал, 200 – в запасний, решту – на винагороду членам правління і Ради, які ведуть рахівництво [49, с. 1–9].

Архівні матеріали свідчать, що взяті селянами та іншими особами позики використовувалися виключно на господарські цілі, а саме: на купівлю землі у власність, робочої худоби, птиці, бджіл, сільськогосподарських знарядь і реманенту, добрив, насіння для посіву, корму для худоби, обладнання для промислових об’єктів (млинів, маслобень, кузні та ін.), на будівництво житла, господарських споруд, на проведення робіт по землеустрою (осушення, зрошування, корчування, будівництво гребель, створення ставків тощо), для наймання робочої сили і машин, виплату за оренду землі та ін. Невелика частина коштів витрачалась на весілля, похорони, лікування, навчання дітей, закупівлю меблів [36, с. 1–28].

В період економічного піднесення 1909–1913 рр. спостерігалось скорочення приросту коштів по вкладах кредитних товариств. Так, на території, яку контролювало Сумське відділення Державного банку у 1909 р., він становив 239,8 тис. руб., у 1910 р. – 145,2 тис, у 1911 р. – 59,3 тис, у 1912 р. – 32,1 тис, а у 1913 р. – лише 23,8 тис. Таке скорочення свідчило про розширення виробничої діяльності селян. Вони все менше зберігали грошей на вкладах, а пускали їх у господарський обіг. В той же час спостерігалось різке збільшення в загальній сумі позик питомої ваги коштів, виданих товариствами на купівлю землі. За даними інспектора дрібного кредиту Сумського відділення Державного банку, їх було у 1906 р. 3,3 відсотка, у 1907 р. – 8,6, у 1909 р. – 18, у 1910 р. – 21,1, у 1911 р. – 20,8, у 1912 р. – 21,7, у 1913 р. – 23,8 відсотка [37, с. 1–8]. Таке зростання витрат на купівлю землі спостерігалось в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.), яка орієнтувала селян на створення і розширення власного землеволодіння.

Крім кредитних товариств, на Сумщині значного поширення набула інша форма установ дрібного кредиту – позичково-ощадні товариства або каси. Їх виникнення на території нашої області припадає на початок 70-х років XIX ст. В кінці 1870 р. Харківські губернські земські збори постановили виділити для організації позичково-ощадних товариств близько 50 тис. руб. Тоді ж Харківське земство розробило проект статуту для цих товариств і 30 січня 1871 р. подало його на затвердження міністру фінансів. Проект не був затверджений, оскільки уряд вважав, що кожне товариство повинно розробити свій статут і за підписами засновників подати на затвердження міністру. В губернії були розіслані загальні “правила” для складання статутів, в яких зазначалося, що для утворення позичково-ощадного товариства необхідно, щоб не менше 20 осіб заявили про своє бажання вступити до нього. Це можуть бути жінки і чоловіки, які досягли 21-річного віку. Назва товариства повинна включати назву села, волості, повіту, губернії. Мета товариства – дати можливість бажаючим вкладати зайві кошти для одержання прибутку по відсотках і надавати позики на необтяжливих умовах. В “правилах” детально пояснювалось, як формується запасний і обіговий капітал, які операції має право здійснювати товариство, чим забезпечуються його зобов’язання, якою повинна бути структура управління, звітність та ін. [47, с. 31–32]. Повний комплект книг і форм, які необхідні для річних звітів, можна було одержати в Московському та Петербурзькому відділах Комітету сільських позичково-ощадних товариств [73, с. 29–30].

У квітні 1875 р. волосні управління одержали відповідні розпорядження. Того року в Охтирському повіті позичково-ощадні товариства

були створені в Боромлі, Дерновому, Кам'яному, Кириківці, Краснопіллі, Охтирці, Рясному, Тростянці, Хухрі [48, с. 31–32]. Губернські земські управи контролювали діяльність позичково-ощадних кас у повітах. Про це свідчить, зокрема, звернення голови Харківської губернської управи 10 травня 1876 р. до голови Охтирської повітової земської управи з проханням дати відомості про існуючі в повіті товариства із зазначенням, на які кошти створене “кожне з них і в якому стані знаходяться їх рахунки за останній рік” [47, с. 39].

На жаль, сьогодні за архівними матеріалами неможливо дати характеристику хоча б кількох позичково-ощадних товариств, що існували на Сумщині, з точки зору їх кількісного складу, фінансової діяльності і ефективності. Але загальне уявлення дають дані про такі ж товариства сусідньої Полтавської губернії, до якої входив тоді Роменський повіт. Наприклад, Миргородське товариство засноване у 1882 р. У 1905 р. в ньому було 680 членів, пайовий капітал становив 22 792 руб. 22 коп., запасний капітал – 5 252 руб. 35 коп., вклади – 3 377 руб. 11 коп., позики під 8 відсотків – 29 313 руб. 37 коп., річний обіг – 85 506 руб. 33 коп., прибуток за рік – 34 969 руб. 32 коп. А у товаристві, яке знаходилося у Пирятинському повіті, в тому ж році було 113 членів, пайовий капітал становив 2 654 руб. 30 коп., запасний капітал – 95 руб. 99 коп., вклади – 66 руб., позики під 12 відс. – 6 617 руб. 65 коп., річний обіг – 8 872 руб. 82 коп., прибуток за рік – 240 руб. 95 коп. [69, с. 38–43, 61–68].

Як бачимо, за кількістю членів, масштабами діяльності і розмірами прибутку позичково-ощадні товариства були різні. За основними операціями вони наближалися до кредитних товариств, але відрізнялися відсутністю в них основного капіталу. Вони також приймали пайові внески й кошти на збереження з видачею приросту на відсотки.

Позичково-ощадні товариства в переважній більшості об'єднували селян та сільську інтелігенцію. Але були і такі, які створювалися з представників інших верств населення. Так, у 1906 р. була створена Допоміжно-ощадна каса товариства Куянівського цукрового заводу, її засновниками були члени правління товариства заводу, директор правління О. П. Прянішніков, колезький асесор В. А. Лоретц-Еблін і ротмістр І. Д. Траскін. Мета каси визначалася за статутом так: надання матеріальної підтримки службовцям, а в разі їх смерті – сім'ям, а також заохочення службовців до заощаджень. Членом каси міг стати кожний службовець заводу, який одержував зарплату не більше 2 тис. руб. за рік.

Капітал каси формувався таким чином: службовець, який одержував за рік до 500 руб., вносив до каси 3 відсотки від зарплати, той,

хто одержував 500–1 000 руб., вносив 4 відсотки, решта (до 2 тис. руб.) – 5 відсотків. Товариство заводу теж брало участь у формуванні капіталу. За членів каси, які мали зарплату до 500 руб., воно вносило 7 відсотків внеску, від 500 руб. до 1000 руб. – 6 відсотків, за решту – 5 відсотків. Каса мала право приймати інші внески.

Каса існувала як самостійна установа, але під контролем правління товариства заводу. Вона мала своє правління, до якого входили голова і три виборні члени. Головою правління каси був голова правління товариства заводу. Каса надавала допомогу у випадку хвороби або іншого лиха і видавала позики строком на 1 рік під 6 відсотків річних. Розмір позики не перевищував трьохмісячну зарплату позичальника [108].

18 квітня 1908 р. помічник міністра внутрішніх справ сенатор Кри-жановський затвердив статут позичково-ощадної каси службовців Сумської міської управи. Каса засновувалася *“с целью приема от участников на сбережение денежных вкладов, выдачи ссуд и безвозвратных пособий нуждающимся участникам и их семьям”* [109]. Членами каси могли бути особи чоловічої і жіночої статі, які перебували на службі в Сумській міській управі, міському громадському банку, міському сирітському суді, міській громадській бібліотеці, училищах та інших установах міського громадського управління.

Капітал каси формувався: а) із одноразового вступного внеску в розмірі 0,5 відсотків річної заробітної плати; б) із обов'язкового щомісячного внеску члена каси, розмір якого визначався загальними зборами в межах від 2 відсотків до 10 відсотків місячної зарплати; в) із добровільних вкладів членів каси; г) із відсотків від сум, виданих на позику; д) із відсотків на капітали каси, покладені для приросту відсотків у кредитні установи або переведені в цінні папери; е) із пені за прострочку позичкового боргу; є) із випадкових надходжень.

Касою керували правління і загальні збори. Правління складалося з казначея, 4-х членів, і 5-ти кандидатів. Вони обиралися на загальних зборах строком на 1 рік таємним голосуванням, як і голова правління каси. Правління розглядало заяви членів каси, турбувалося про правильне і своєчасне надходження до каси належних їй платежів, визначало порядок денний загальних зборів, повідомляло членів каси про час їх проведення.

Загальні збори скликалися один раз на рік. Рішення на них приймалися простою більшістю голосів, за винятком питань, що стосувалися розмірів членських внесків, термінів позик та відсотків з них, змін та доповнень до статуту каси, питання її ліквідації. В таких випа-

дках необхідно було набрати дві третини голосів. Контрольні функції здійснювала ревізійна комісія.

Каса видавала позики лише членам каси. Розмір їх не повинен був перевищувати трьохмісячну заробітну плату. Чистий прибуток каси розподілявся між усіма членами каси пропорційно до їх внесків і часу перебування коштів в обігу. Таким чином розподілялися і збитки.

Напередодні Першої світової війни позичково-ощадна каса майстрів і робітників створилася на Сумському машинобудівному заводі Бельгійського анонімного Товариства (з 1928 р. – завод ім. М. В. Фрунзе). Засновниками її були цеховий Г. І. Авраменко, селяни С. О. Бережний і Д. Д. Пічугін, козак В. Ю. Луцко і міщанин Я. М. Головченко. Статут каси затверджений 11 лютого 1913 р. Касу створили *“для доставлення учасникам ее возможности делатъ сбережения и нуждающимся пользоваться ссудами и пособиями”* (за матеріалами ДАСО).

Капітал каси складався з п'ятивідсоткових відрахувань із заробітної плати членів каси, добровільних внесків, відсотків на кошти каси, покладені до інших кредитних установ, пожертвувань машинобудівного заводу та сторонніх осіб, випадкових надходжень. Він ділився на ощадний і допоміжний.

Основні питання діяльності каси розглядалися на загальних зборах, поточні справи вирішувало правління, контрольні функції виконувала ревізійна комісія.

Кожний член каси мав можливість покласти на зберігання не більше 300 руб., а також взяти позику на строк від 1 до 6 місяців. Більша позика надавалася за рішенням загальних зборів, відсоток по ній – за рішенням правління. Він не повинен був перевищувати 6 відсотків річних.

З допоміжного капіталу члени каси могли одержувати допомогу в разі хвороби або інших нещасних випадків. При визначенні розміру допомоги правління виходило із розміру допоміжного капіталу, віку, сімейного становища, працездатності осіб, які просили допомогу [106].

На Сумщині, як і по всій Україні, утворювалися спілки кредитних товариств. У 1912 р. уповноважені кредитних товариств Сумського, Охтирського і Лебединського повітів звернулися до спілки споживчих товариств півдня Росії, яка знаходилась у Харкові, з проханням дозволити відкрити в Сумах районну спілку.

З грудня 1915 р. була створена спілка кредитних товариств на Ко-нотопщині. Вона почала постачати населення предметами першої необхідності і продовольчими товарами. Для цього на Полта-

вщині було закуплено 12 вагонів пшеничного борошна, в астраханському закупівельному центрі Московської спілки споживчих товариств – вагон оселедців, а також вагон солі, 4 вагони цукру та ін. Всього населенню було відпущено товарів на суму понад 40 тис. руб. Через посередництво товарного відділу Московського народного банку правління спілки придбало 20 жаток і 10 тис. мішків. Для сільськогосподарських машин і реманенту побудувало гараж [103, с. 155–156].

У 1917 р. до Конотопської спілки входили 46 кредитних товариств і 2 позичково-ощадні каси. Кредитні товариства об'єднували 2 650 членів і мали кредитних коштів 2 344 302 руб. Спілка мала 268 579 руб. у кредитних установах, цінних паперів на 100 520 руб., товарів на 119 779 руб., гараж для сільськогосподарських машин і реманенту вартістю 38 614 руб., різного майна на 2 015 руб.

Особливим видом кредитних установ були ощадні каси. Вони відрізнялися тим, що не переслідували якихось спекулятивних цілей, а надавали можливість небагатим людям вигідно зберігати свої гроші і навіть збільшувати капітал.

Перша ощадна каса була відкрита в Гамбурзі (Німеччина) у 1778 р. Потім вони почали з'являтися в інших країнах: Швейцарії (1787 р.), Англії (1798 р.), Франції (1818 р.), Фінляндії (1820 р.), Італії (1823 р.) та ін.

У Росії ощадні каси спочатку створювалися при Приказах громадської опіки. На території Східної України перша така каса з'явилася при Одеському Приказі, з 1846 р. вони починають діяти і при інших. Каси приймали вклади від 50 коп. до 10 руб. і нараховували 4 відсотки річних. Загальна сума на рахунку не повинна була перевищувати 300 руб. Вкладник одержував іменну ощадну книжку. Гроші міг одержати будь-який пред'явник ощадної книжки без засвідчення його особи і без розписки про отримання їх [94, с. 104].

Підготовка і проведення реформ 1860-70-х років мала вплив і на розвиток ощадної справи. Організація ощадних кас стала прерогативою органів місцевого управління. У 1862 р. був затверджений статут міських ощадних кас, який визначав порядок їх утворення, реєстрації і діяльності. За статутом дозволялося відкривати ощадні каси в усіх містах і містечках при міських думах, ратушах і повітових казначействах. Для цього необхідно було, щоб міська громадськість або мировий з'їзд звернулися з клопотанням до місцевого губернського начальства і одержали його дозвіл. Касою керувала спеціальна рада, до якої входив губернський казначей і 3-4 члени, обрані міською громадою. Головою ради був голова Думи або повітовий предводитель дворянства. Каси приймали одноразові вклади розміром від 25 коп. до 25 руб. За-

гальна сума вкладів однієї особи не повинна перевищувати 1 000 руб. На суми, які перевищували 1 000 руб., відсотки не нараховувалися. Каси працювали під контролем Державного банку, який щомісяця інформував Міністерство фінансів про збори коштів.

Щоб збільшити кількість ощадних кас і залучити до їх діяльності найширші верстви населення, уряд у 1889 р. доручив приймання і видачу вкладів поштовим установам, мережа яких на той час була досить розгалужена.

Перша поштово-ощадна каса з'явилася в Англії у 1861 р. Подав ініціативу і активно її запроваджував банкір Сайкос. Поштово-ощадні каси швидко поширювалися і вже у 1861 р. їх нараховувалося 301. Через деякий час вони з'явилися в Бельгії (1870 р.), Франції (1875 р.), Японії (1875 р.), Італії (1876 р.), Румунії (1880 р.), Голландії (1881 р.), Австрії (1883 р.), Швеції (1884 р.), Угорщині (1886 р.), Фінляндії (1887 р.) та інших країнах.

В Росії створювати такі каси пропонувалося ще в 1882 р., але лише у 1889 р. з'явилися тимчасові правила по їх організації. За цими правилами здійснення операцій, які властиві ощадним касам, покладалося на установи поштово-телеграфного відомства. Працівники цих установ за проведення ощадних операцій одержували винагороду з прибутків каси. При внесенні вкладу в поштово-телеграфну ощадну касу в ощадну книжку вкладника наклеювалися спеціальні марки. Діловодство каси звільнялося від сплати гербового збору, а кореспонденція – від поштових зборів. В тому ж 1889 р. вийшла інструкція, за якою поштово-телеграфні ощадні каси приписувалися до ощадних кас Державного банку при місцевому казначействі або відділеннях банку. У 1895 р. було вирішено передати ці каси до найближчих ощадних кас Державного банку, але не обов'язково до кас місцевого казначейства, тому що вони могли знаходитись на значній відстані.

У 1897 р. в Росії нараховувалося 3489 поштово-телеграфних ощадних кас. Вони діяли при більшості поштових і поштово-телеграфних установ. Одне з перших місць за кількістю кас посідав Одеський поштово-телеграфний округ. У 1897 р. в ньому було 153 каси. За розмірами ощадних операцій виділявся Київський округ. У 1897 р. ощадні каси цього округу прийняли вкладів на суму 3 174 542 руб. і видали 1 227 398 руб. [2]. У 1895 р. був затверджений новий Статут ощадних кас. Щоб підвищити до них довіру населення, вони були засновані як державні установи. Це означало, що уряд бере на себе повну відповідальність за збереження довірених касам капіталів. При Міністерстві фінансів було створене управління державними ощадними касами. Вкладниками кас могли бути окремі особи, незалежно від ста-

ті, звання і віку, а також установи і громади. Граничний розмір вкладу для окремих осіб залишався 1 000 руб., а для установ і організацій він збільшувався до 3 000 руб. Вкладник міг доручити касі купити цінні папери на його ім'я і зберігати їх. До таких паперів не застосовувався граничний розмір вкладу і вкладник міг мати в касах вкладу у державних паперах на більші суми, ніж в грошах. Каси слідували за тиражами і обмінювали папери, що вийшли в тираж, на інші тієї ж назви і вартості, розмінювали купони. За новим статутом відмінялися деякі обмеження, які стосуються малолітніх і неповнолітніх вкладників (віковий мінімум), селян (обмеження кожного окремого внеску повною сумою) та інші.

Цими заходами передбачалося залучити до вкладів у державні ощадні каси всі верстви населення, що дало б можливість зосередити народні кошти, які не використовувались у промисловості, сільському господарстві і торгівлі. Відкривати ощадні каси дозволялося на фабриках, заводах, в учбових закладах та ін. На кінець 1899 р. у віданні Державного банку перебувало 4 698 ощадних кас, в тому числі 3 673 поштово-телеграфних. На 1 січня 1 898 р. в них було грошових вкладів на 465 706 576 руб., відсоткових паперів на збереженні на 44 946 785 руб, чистий прибуток за 1897 р. становив 2 618 902 руб. Річний відсоток по вкладах ощадні каси виплачували спочатку у розмірі 4 відсотки, у 1862 р. вони були знижені до 3 відсотків, у 1881 р. знову підвищені до 4 відсотків, у 1896 р. знижені до 3,6 відсотків [2].

З січня 1900 р. в Росії для залучення до ощадних кас коштів малозабезпечених верств населення стала застосовуватися система, яка була запозичена в Англії. Суть її була в тому, що випускалися спеціальні марки номіналом 5 і 10 коп., а в деяких країнах з цією метою використовувалися звичайні поштові марки. Ці марки продавалися всіма ощадними касами та численними посередниками, штатними і такими, що працювали за комісійні – 1 відсоток від вирученої суми. Власник дрібної монети в будь-який час і в будь-якому місці міг купити ці марки і наклеїти на спеціальні картки, які видавалися безплатно. Кожна картка була розрахована на певний номінал і на кількість марок загальною вартістю в 1 руб. Повністю заповнена картка подавалася до ощадної каси, яка приймала її як готівку і відкривала власнику картки рахунок. Така система була вигідною для небагатих людей і особливо для тих, які проживали в місцевостях, віддалених від ощадних кас. Вона дозволяла їм зберігати ті невеликі кошти, які в повсякденному житті витрачалися безслідно.

У 1902 р. уряд дозволив створювати ощадні каси при школах. У спеціально розроблених “Правилах о школьных сберегательных кассах” говорилося:

“Для развития в населении с детского возраста привычки к бережливости, в учебных заведениях средних и низших, по соглашению Министерства Финансов с Главными начальниками подлежащих ведомств, открываются школьные сберегательные кассы” [104, с. 3].

Каси створювалися за принципом системи марок: учні купували звичайні поштові марки номіналом 1, 5, 10 коп. і наклеювали на спеціальні картки, які одержували безплатно при купівлі марок. Той, хто наклеїв марки на 50 коп., одержував від учителя бланки для заповнення. Картку разом із заявою про перший внесок учитель здавав до ощадної каси. В касі відкривався на учня особистий рахунок і виписувалась на його ім'я ощадна книжка.

За здійснення операцій по видачі і прийому вкладів шкільна каса одержувала по закінченні року винагороду і при кількості операцій не більше 100 – по 5 коп. за кожен операцію. При кількості операцій від 100 до 500 каса одержувала 3 коп. за операцію і 2 руб., а якщо операцій було більше 500 – по 2 коп. за кожен операцію і 7 руб. Крім того, шкільній касі виплачувалось по 10 коп. за кожен одержану при її посередництві ощадну книжку і по 10 коп. за кожен книжку, яка перебувала в обігу не менше одного календарного року.

Початок створення мережі ощадних кас на території Сумщини припадає на першу половину 60-х років XIX ст. 15 квітня 1863 р. Роменська міська Дума розглянула статут міської ощадної каси і ухвалила рішення просити дозволу у Полтавському губернському правлінні на відкриття ощадної каси в Ромнах. Така каса під № 832 була відкрита при повітовому казначействі. Збереглися деякі прізвища її вкладників: П. Берченко (поклав гроші до каси 31.12.1867), І. та Г. Белавони (9.12.1884), В. Волошиненко (24.05.1884), Н. Беланов (22.05.1875) та ін. Після відкриття в Ромнах відділення Державного банку при ньому відкрилася ощадна каса № 139 [76, с. 1–15].

У 1885 р. ощадна каса під № 201 була відкрита при Кролевецькому повітовому казначействі. Її першим вкладником був директор міського училища колезький секретар О. Ф. Новицький. У грудні 1886 р. в касі був 501 вкладник.

Точних даних про те, коли були створені інші ощадні каси на території Сумщини, поки що не знайдено, але відомо, що в кінці XIX ст. вони вже діяли в Сумах, Конотопі, Лебедині та інших містах. Так, при Лебединському казначействі в 1888 р. працювала каса № 217. У 1893 р. нею завідував І. М. Рогозін, старшим бухгалтером був Ф. І. Шилов,

касирами першого розряду – М. П. Попов і М. П. Білопольський. Вклади в касі мали Бобровське, Боровеньківське, Василівське, Лебединське, Михайлівське, Недригайлівське, Ольшанське, Товстянське, Червленівське та Чупахівське волосні правління [63, с. 1–2].

В Конотопі працювала каса № 41. В березні 1895 р. в ній було 2 996 вкладників. При Охтирському казначействі була відкрита каса № 24. У Сумах на початку ХХ ст. діяли каса № 218 при повітовому казначействі та міська каса № 756. Директором міської каси був В. Котляревський, контролером – К. Дубіков [34, с. 8–14].

Відкривалися каси і в інших населених пунктах Сумщини: в Біловодах Роменського повіту – № 938, в Будках Лебединського повіту, в Глинську Роменського повіту – № 5. Відкрилися поштово-телеграфні ощадні каси. У вересні 1908 р. Роменська земська управа просила міську касу № 139 дозволити їй вносити вклади в Глинську поштово-телеграфну касу на ім'я лікаря 5-го медичного відділу і завідуючого гончарною майстернею [66, с. 16].

В кінці ХІХ ст. було дозволено відкривати ощадні каси при промислових підприємствах. Вони були створені при Виринівському цукровому заводі Н. М. Харитоненка, Маловисторопському заводі Товариства харківсько-роменських цукрових заводів, Павловському рафінадному заводі П. І. Харитоненка, Угроїдському, Янково-Розькому, Пархомовському та на інших заводах. В лютому 1899 р. на Угроїдському заводі було 5 книжок на суму 355 руб., в 1903 р. – 21 книжка на суму 3 300 руб. На Виринівському заводі в лютому 1899 р. було 8 ощадних книжок на суму 1 650 руб., в грудні того ж року їх було вже 17 на суму 3 826 руб. В кінці 1903 р. на Янково-Розькому заводі було 53 книжки на суму 7 100 руб. 98 коп [29, с. 1–27].

14 вересня 1901 р. директор Сумського кадетського корпусу генерал-майор Кублицький-Піотух на підставі розпорядження Головного управління військово-учбових закладів від 12 липня 1900 р. дозволив відкрити ощадну касу в корпусі. В наказі говорилося: шкільна ощадна каса кадетського корпусу приписується до державної ощадної каси при Сумському відділенні Державного банку; операції здійснюються в навчальні дні з 16 год. 30 хв. до 17 год.; завідування шкільною касою покладається на ротного командира полковника Соловйова; офіцери-вихователі повинні ознайомити кадетів з ощадною справою і діяльністю каси [31, с. 1–4].

Шкільна каса існувала і при Лебединській гімназії. Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на території Сумщини була створена мережа ощадних кас. Вони діяли при повітових казначействах,

Сумському і Роменському відділеннях Державного банку, при промислових підприємствах, учбових закладах.

Роботу місцевих ощадних кас контролювали відділення Державного банку, в свою чергу відділення ощадних кас контролювали та надавали допомогу фабрично-заводським та іншим касам.

За статутом касам дозволялося приймати вклади двох видів: 1) до запитання, коли вкладник міг одержати гроші в будь-який час; 2) умовні, коли користування покладеними до каси коштами або відсотками ставилося в залежність від певних зобов'язань. Деякі каси приймали і так звані довічні вклади, тобто такі, які передбачали недоторканість основного капіталу і право вкладника користуватися лише відсотками. У зв'язку з цим в серпні 1907 р. ощадкаси одержали циркуляр Управління державних ощадних кас Міністерства фінансів, який забороняв такі операції.

В травні 1908 р. вийшла постанова, яка спрощувала порядок здійснення заповітних розпоряджень для осіб, які не володіли російською мовою. До цього розпорядження вклади від таких вкладників приймалися як від неписьменних. За новим положенням заповіт міг бути складений рідною мовою, якщо він перекладений і засвідчений одним із працівників каси або особами, які заслуговують на довіру [68, с. 52].

У 1907 р. Міністерство фінансів відмінило положення, за яким волосні правління могли мати лише одну ощадну книжку. Однак вклади на ній були різні за характером і призначенням: мирські збори, училищні кошти, штрафи та ін. Волосні правління постійно зверталися до відповідних органів з проханням дозволити мати декілька ощадних книжок. У березні 1907 р. Міністерство фінансів пішло їм назустріч і надало державним ощадним касам право видавати волосним правлінням ощадні книжки на кожний вклад окремого призначення. При цьому сума вкладу на одній книжці не повинна бути більшою встановленої норми – 3 тис. руб. [68, с. 14].

Ощадні каси виконували ще цілий ряд операцій по обслуговуванню вкладників. Вони продавали цінні папери Державного казначейства, облігації державних позик, заставні листи Дворянського земельного і Селянського поземельного банків, знайомили вкладників з тиражними виграшними таблицями, обмінювали цінні папери, талони закладних листів та ін. Архівні документи свідчать про те, що в серпні 1907 р. у зв'язку з обміном свідоцтв Селянського поземельного банку ощадні каси Сумщини одержали лист Управління державних ощадних кас з пропозицією відіслати всі наявні свідоцтва цього банку, які належали вкладникам і перебували на зберіганні в касах, для обміну до Санкт-Петербурзької контори Державного банку. 15 вересня 1912 р.

Сумська каса № 218 при повітовому казначействі просила Сумське відділення Державного банку вислати тиражні таблиці на 5-процентні облігації першої і другої внутрішньої позики 1905 р. і третьої внутрішньої позики 1908 р. Збереглися заяви вкладників Роменської каси №139 з проханням продати їм цінні папери [68, с. 1–6].

У січні 1907 р. у зв'язку з розгулом злочинності, яка була викликана революцією 1905–1907 рр., уряд видав розпорядження, за яким кожний пред'явник ощадної книжки повинен був подати документ, що засвідчує особу, виданий поліцейською або іншою установою і скріплений печаткою [68, с. 35].

Ощадні каси брали участь у різних акціях благочинного характеру. Так, у вересні 1907 р. комітет ім. генерала М. Д. Скобелева, героя російсько-турецької війни 1877–1878 рр., оголосив всеросійську підписку на збір коштів для збільшення свого фонду. З цього фонду надавалася допомога воїнам, які втратили працездатність на війні. Комітет просив Міністерство фінансів дозволити ощадним касам відкривати рахунки на ці пожертвування. У 1909 р. ощадні каси взяли участь у зборі коштів на спорудження храмів на честь моряків і воїнів сухопутної армії, які загинули на російсько-японській війні, а також на створення повітряного флоту [68, с. 44, 66, 73].

Своєрідним способом мобілізації народних коштів і надання можливості дрібним власникам робити заощадження було введення при ощадних касах так званих “скарбничок”. Положення про них було зроблене управлінням ощадних кас Міністерства фінансів у 1915 р. Суть його зводилася до того, що скарбнички запроваджуються з метою полегшення звертань в каси широких верств населення; скарбничка дозволяла робити заощадження дрібних сум, з якими до кредитних установ ходити не варто; запечатана скарбничка видавалася клієнту під певний заклад, який гарантував повернення її в ощадну касу непошкодженою; в міру накопичення заощаджень власник скарбнички приносив її один раз на два місяці до державної ощадної каси. В його присутності скарбничка відкривалася і наявна в ній сума зараховувалась на ощадну книжку [105, с. 3].

РОЗДІЛ 8. КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІ УСТАНОВИ СУМЩИНИ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, яка через деякий час переросла у світову. В ній взяли участь 33 держави з загальною кількістю населення 1,5 млрд. чол. Росія вступила у війну 1 серпня 1914 р.

Війна відбилась на всьому народногосподарському комплексі Російської імперії, в тому числі і на діяльності фінансово-кредитної системи. Виник цілий ряд специфічних проблем, які треба було вирішувати. Зокрема, з'явилися нові категорії вкладників – піддані ворожих Росії держав, мобілізовані до армії, а також ті вкладники, які опинилися у ворожому полоні. По відношенню до них проводилася різна політика.

15 листопада 1914 р. з'явився імператорський указ Сенату, який забороняв виплату, видачу, пересилку або переказ будь-яких грошових сум, цінних паперів, срібла, золота, дорогоцінного каміння, а також виробів з них, австрійським, угорським, німецьким і турецьким установам, товариствам, що знаходяться за межами Росії, і підданим цих держав. 22 травня 1915 р. Сенат одержує новий указ, який забороняв видавати підданим Австро-Угорщини, Німеччини і Туреччини, що перебували в межах Росії, гроші, відсотки та дивідендні папери і купони на них на суму більше 500 руб. Міністр фінансів розіслав банкам відповідні розпорядження. Одночасно Державний банк повідомив свої контори і відділення, що піддані держав, які воюють проти Росії, позбавляються судового захисту, а їх позови і скарги в російських установах не приймаються.

10 січня 1915 р. управління державними ощадними касами Міністерства фінансів повідомило каси, що видача вкладів підданим ворожих держав допускається в сумі не більше 1 000 руб. і лише з дозволу завідуючого касою. Циркуляром від 3 червня 1915 року ця сума була зменшена до 500 руб.

На початку серпня 1914 р. Азовсько-Донський комерційний банк надіслав циркуляр своїм відділенням у Ромнах і Сумах, яким заборонив здійснювати платежі в іноземній валюті без погодження з центральним правлінням. 1 вересня надійшов циркуляр, за яким векселі і цінності, подані місцевим відділенням на інкасо австрійськими

та німецькими підданими або відділеннями австрійських і німецьких фірм, поверненню їм не підлягають [75, с. 5, 9].

В жовтні 1915 р. правління Азовсько-Донського комерційного банку надіслало запит до Роменського відділення щодо грошей і документів, поданих на інкасо фірмою “Генріх Ланц”. Правління попереджало, що всі операції з вкладами цієї фірми можна здійснювати лише за згодою державного інспектора, призначеного для неї [75, с. 5].

7 серпня 1915 р. згідно з розпорядженням чернігівського губернатора кролевецький повітовий виконавець звернувся до правління Кролевецького міського громадського банку з вимогою дати інформацію про наявність в ньому капіталів компанії “Зінгер”. У зверненні зазначалося, що якщо такі є, то видавати їх без згоди губернатора банк не повинен [59, с. 4].

В роки війни підданих ворожих держав не тільки обмежували при здійсненні фінансових операціях, а і взагалі не допускали до банківських справ. Так, у лютому 1915 р. директор Кролевецького міського громадського банку одержав з канцелярії чернігівського губернатора “уведомление”, в якому говорилося, що згідно з розпорядженням Особливої канцелярії по кредитній частині від 31.12.1914 “*состоящая на службе во вверенном Вам Кролевецком Городском Общественном Банке австрийская подданная Феофила Федоровна Малаховская подлежит увольнению*” (за матеріалами ДАСО). Вказівка була виконана і на місце Малаховської був прийнятий син губернського секретаря В. О. Войцехович. У заяві він писав так:

“Вступая в должность писца Кролевецкого Городского Общественного Банка, я обязываюсь, согласно ст. 13 Положения о Городских Общественных Банках издания 1912 г., все, касающееся операций банка и его счетов, хранить в тайне. Кролевец, февраль, 18 дня, 1915 г.” [62, с. 1, 2, 4, 5].

Війна поглиблювала інфляцію і уряд почав обмежувати операції периферійних банків з золотом. 16 листопада 1915 р. Роменське відділення Державного банку одержало циркуляр, який зобов’язував його

“...поступающую в кассу годную золотую монету, не зачисляя на счет золота, принадлежащего банку, высылать по истечению каждого месяца в Московскую контору” [70, с. 3].

У 1914–1915 рр. уряд ухвалив ряд постанов, що полегшували користування вкладом осіб, які перебували в армії або ворожому полоні. Так, у липні 1914 р. була відмінена обов’язковість письмового доручення при одержанні вкладу. Встановлювався такий порядок: мобілізований до армії робив усну заяву про те, кому доручає розпоряджатися своїм вкладом, заява записувалася в спеціальну книгу ощадкаси і була підставою для видачі грошей. 29 листопада 1915 р. імператорським указом неповнолітні військовослужбовці одержали право

у період війни самостійно заповідати свої вклади, а також розпоряджатися ними особисто, без опікунів.

У жовтні 1915 р. ощадні каси одержали циркуляр про порядок видачі грошей вкладникам, які знаходилися у ворожому полоні. На підставі заяви такого вкладника гроші переказувалися по місцю його перебування. Розмір переказу не повинен перевищувати 75 відсотків від вкладу і не бути більшим за 300 руб. на одну особу. Ця операція погоджувалась з управлінням державних ощадних кас Міністерства фінансів.

Одночасно спрощувалися банківські операції для різних вітчизняних установ та організацій. Зокрема, був встановлений пільговий порядок одержання вкладів військовими частинами. Для цього достатньо було заяви командира відповідної військової частини, скріпленої печаткою. Раніше для цього необхідний був дозвіл начальника дивізії. Сільські громади отримували відсотки по вкладах в ощадні каси на підставі ухвали сільських сходів без спеціального затвердження їх земськими начальниками.

Ощадні каси одержали право видавати міським і земським упрavam окремі книжки на будь-який капітал спеціального призначення (будівельний фонд, іменні пожертвування, добродійні внески, училищні кошти і т.д.).

В роки Першої світової війни на території Росії, в тому числі і на Україні, перебувала велика кількість австрійських і німецьких військовополонених. За законами того часу вони мали право користуватися своєю національною валютою, відповідно до її курсу. У квітні 1916 року Сумське і Роменське відділення Державного банку одержали наказ управління, за яким дозволялося купувати гроші у військовополонених за такою ціною: золота монета німецька – 4 руб. 60 коп. за 10 марок, золота монета австрійська – 3 руб. 90 коп. за 10 крон, турецька ліра – 8 руб. 50 коп. Срібна монета обмінювалася: німецька марка – на 17 коп., австрійська крона – на 15 коп., турецький піастр – на 3 коп. Виручені кошти наказувалося пересилати до Петроградської контори Державного банку [70, с. 18].

З жовтня 1914 р. з'явився імператорський указ про випуск облігацій внутрішньої 5-відсоткової позики на загальну суму 500 млн руб. Облігації були вартістю 50, 100, 200, 500, 1 000, 5 000 руб. Відсотки нараховувалися уже з 1 вересня 1914 р. і виплачувалися двічі на рік: 1 березня і 1 вересня. В середині жовтня ощадні каси одержали від управління державних ощадних кас інструктивний лист, в якому вимагалось вжити всі заходи по якнайширшому розповсюдженню облігацій серед вкладників, пояснювалися умови позики і повної гарантії вкладених у неї коштів. При цьому підкреслювалося, що міністр фінансів чекає від кас *“серьёзного содействия к популяризации нового*

займа среди соприкасающихся с сберегательными кассами кругов населения” (за матеріалами ДАСО).

У 1915 р. було оголошено підписку на облігації другої внутрішньої і 5,5-відсоткової короткострокової воєнної позики. За короткий час до Роменського відділення Державного банку надійшло замовлення на облігації воєнної позики від 83 чол., серед яких були: сини першого директора відділення Г. П. Зінченка (25 облігацій на суму 25 тис. руб.), колезький реєстратор П. П. Даник (1 000 руб.), почесний громадянин м. Ромни купець І. Фрідберг (5 000 руб.) та ін. [72, с. 1–57].

У 1917 р. був оголошений “Заєм свободи”. У зв’язку з цим Сумське відділення Державного банку опублікувало окремою листівкою звернення Тимчасового уряду до громадян Росії, в якому говорилося:

“Сильный враг глубоко вторгся в наши пределы, грозит сломить нас и вернуть страну к старому, ныне мертвому строю. Только напряжение всех наших сил может дать нам желанную победу. Нужна затрата многих миллиардов, чтобы спасти страну и завершить строение свободной России на началах равенства и правды. Не жертвы требуют от нас родина, а исполнения долга. Одолжим деньги государству, поместив их в новый заем, и спасем этим от гибели нашу свободу и достоинство” (за матеріалами ДАСО).

За активну участь в реалізації облігацій позик Державний банк нагородив працівників Роменського відділення: директора О. Г. Мурзаєва (300 руб.), контролера А. І. Козленка, касира А. П. Вельбицького, бухгалтера І. П. Горбацевича, помічника контролера І. П. Квакінського, помічників касира К. Н. Синьова, О. І. Кабардинського, А. І. Каневського, С. А. Лосева, рахівників – В. П. Андрєєва, М. О. Бельського, І. М. Стронського, А. І. Гука, М. Є. Поздненського, О. А. Іваницького, О. А. Підлісного, інспекторів дрібного кредиту Г. А. Ганевича і К. М. Абу-Адаля [70, с. 38].

В Сумському відділенні винагороду одержали: директор П. М. Патрик (100 руб.), контролер В. Я. Котляревський (75 руб.), касир К. І. Линтварьов (20 руб.), бухгалтер С. М. Мурашов (15 руб.), помічник контролера К. Ф. Дубіков (20 руб.), рахівник І розряду Ф. П. Трегубов (15 руб.), помічник касира І. М. Усатий (10 руб.), рахівники І розряду В. Ф. Диченко (10 руб.) і В. І. Крижановський (15 руб.), помічник касира ІІ розряду (10 руб.) і канцелярський працівник Н. Н. Чебаєва (10 руб.) [35, с. 41–43].

Банки та їх відділення на місцях здійснювали досить значну благодійницьку роботу на користь фронту. Так, при Сумському відділенні Державного банку за прикладом центральної контори був створений жіночий гурток, члени якого закуповували білизну, теплі речі, продовольство і подарунки для солдатів.

В роки війни розширився обсяг діяльності банків. Практикувалися позаурочні роботи, а в березні 1915 р. були відмінені літні відпустки. В наказі Державного банку з цього приводу писалося:

“когда наша доблестная армия не имеет отдыха от ратных трудов своих, министр финансов изволил признать соответственным, чтобы в текущем году чинам центральных и местных учреждений Министерства финансов отпуска в летнее время, в виде общего правила, не разрешались” (за матеріалами ДАСО).

В той же час держава проявляла турботу про банківських працівників. Мобілізовані до армії службовці першого розряду одержували: одружені – по 50 руб., неодружені – по 30 руб., службовці другого розряду відповідно – по 40 і 25 руб. З 1914 р. службовцям контор, відділень і агентств Державного банку, які поступили на службу не пізніше 1 липня цього року, видавали винагороду за рахунок прибутків банку у розмірі місячної зарплати. Відпускалися також кошти на виховання дітей шкільного віку. 21 червня 1914 р. вийшла постанова, відповідно до якої банківським працівникам *“за сверхурочные занятия и усиленные труды”* нараховувалася доплата в розмірі 40 % особам, які займали посади VI і VII класів, і 50 % – тим, хто займав посаду VIII-XII класів.

В роки Першої світової війни продовжували діяти кредитні товариства. Вони приймали вклади і видавали позики. Так, у 1915 р. Самотоївське товариство видало 348 позик на суму 19 280 руб. Михайлівське – 353 позики на 17 517 руб., Лебединське – 4 279 позик на 225 тис. руб., Боромлянське – 2 019 позик на 114 919 руб., Василівське – 362 позики на 22 458 руб. 23 товариства Сумського повіту видали 4 100 позик на загальну суму 242 378 руб. [36, с. 3–12].

Але в роботі кредитних товариств відбувалися і деякі зміни, викликані війною. Наприклад, скоротилася кількість вкладів. Якщо за період з 1 квітня 1913 р. по 1 квітня 1914 р. товариства, які знаходилися на території, що обслуговувалась Сумським відділенням Державного банку, одержали вкладів на суму 1 728 тис. руб., то за період з 1 квітня 1914 р. по 1 квітня 1915 р. тільки на 1143 тис. руб. За цей період скоротилися і видачі по вкладах з 1390 тис. руб. до 818 тис. руб. Скорочення кількості вкладів і виплат по них пояснювалося тим, що після мобілізації багато господарств втратили своїх хазяїв і змушені були згортати виробничу діяльність. В економічному житті з'явилися елементи застою.

Кількісно і якісно змінилися позикові операції. За перші два воєнні роки товариства, які обслуговували Сумське відділення Державного банку, видали позик удвічі менше, ніж напередодні війни. При цьому зменшилися середній розмір позик і витрати на господарські цілі. Так, на купівлю землі у 1913-1914 рр. було видано 1 250 тис. руб., що становило 28,2 відсотки від виданих по позиках коштів,

а в 1914–1915 рр. – лише 500 тис. або 14,9 відсотки. За цей же час зменшилась кількість позик на оренду землі з 12,1 до 11,6 відсотків, на купівлю худоби – з 27,2 до 25,8 відсотків. Середній розмір позик, які видавались на поліпшення угідь, зменшився з 59,7 руб. до 31,1 руб. Все це негативно позначалося на прибутках товариств. За даними інспектора дрібного кредиту Сумського відділення Державного банку, за 1914 р. 3 товариства цієї зони мали збитки: Чернечинське – 448 руб. 98 коп., Стецьківське – 2 553 руб. 55 коп. і Деревківське – 263 руб. 41 коп. [37, с. 4].

В роки війни кредитні товариства брали участь у наданні допомоги армії продовольством, сировиною, взуттям та ін. Так, товариства, які обслуговувались у Сумському відділенні Державного банку, в 1914–1915 рр. збрали і відправили 53314 пудів вівса, 11565 пудів жита, 14875 пудів житнього борошна, 259 пар валянок, 45 кожухів. Товариства Конотопщини у 1917 р. передали 66 466 руб. на закупівлю для армії шкіри. Зусиллями Конотопської спілки кредитних товариств для армії було відправлено майже 100 тис. пудів зерна, 100 тис. пудів вівса, 5 вагонів житнього борошна, 3 вагони рису і зібрано 112 тис. руб. Охтирське міське товариство організувало виготовлення для армії чобіт. Було пошито і відправлено 1 379 пар, причому кожна пара давала товариству в середньому 1 руб. 25 коп. прибутку [37, с. 6].

Товариства надавали допомогу сім'ям своїх односельців, в яких чоловіки були мобілізовані. На загальних зборах товариства приймалося рішення про виділення для цього коштів з прибутку. Так, збори Іскрисківщинського товариства постановили виділити з прибутку за 1914 р. 400 руб. і видати їх сім'ям воїнів як безвідсоткову позику. Визначали термін повернення позики – протягом трьох місяців після закінчення війни. Павлівське товариство для позик виділило 350 руб., Вирівське товариство на придбання подарунків воїнам виділило 58 руб. 67 коп. і 50 руб. – на допомогу їх сім'ям [36, с. 2–14].

Використовувалися й інші форми допомоги. Так, Хухрянське товариство надавало допомогу сім'ям мобілізованих воїнів на обробіток їхніх полів. Для цього складалися списки сімей, які власними силами не могли провести посівну, а також тих сімей, які мали надлишок робочої сили. На кожну сім'ю, яка потребувала допомоги, заводилася спеціальна картка. На одному боці вказувалося прізвище, ім'я та по батькові господаря, на другому – сім'ї, які можуть допомогти. Поширювали такі індивідуальні картки члени правління і ради товариства, члени волосного опікунства, інтелігенція села. Той, хто бажав надати допомогу, розписувався на картках. Правління слідкувало за своєчасним виконанням цих зобов'язань. Така допомога була організована під час весняно-польових робіт 1915 р. і дала позитивні результати.

РОЗДІЛ 9. ГРОШОВІ ЗНАКИ ТА ЇХ СУРОГАТИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ ПЕРІОДУ 1917–1920 РР.

У багатьох містах і містечках України в часи громадянської війни через нестачу грошових знаків органи місцевого управління, окремі підприємства та організації почали випускати свої гроші та їх сурогати. Були такі випуски і на Сумщині. 2 червня 1919 року Київська Окружна Контора Народного Банку розіслала циркуляр № 31 в усі контори, відділення та казначейства України:

“Под влиянием разменного кризиса, вызванного недостатком на местах мелких денежных знаков во многих городах Украины, были выпущены, иногда на весьма значительные суммы местные деньги (боны).

В настоящее время Наркомфином Украины признано необходимым упорядочить и, по возможности, ограничить дальнейшие выпуски сих денег, для чего необходимо располагать возможно более полными и точными данными о фактических размерах выпусков местных денег и об условиях этих выпусков.

В виду сего и применительно к указаниям полученным от Наркомфина, Прошу Конторы, Отделения и Казначейства Украины доставить в Киевскую Контору (по адресу: Киевская Контора, Особый Отдел), в возможно непродолжительном времени и во всяком случае не позже 20-го июня сего года, все необходимые сведения, касающиеся выпуска местных денег, точно придерживаясь при этом вопросов прилагаемого при сем анкетного листа и, по возможности, с приложением образцов самих денег и экземпляра правил об их выпуске. Если в месте нахождения подлежащего учреждения местных денег выпускаемо не было, то об этом также надлежит особо уведомить Киевскую Контору.

Подлинный подписали:

Комиссар Банков Украины Н. Королев.

Заведующий отделом А. Ломейко”

(за матеріалами ДАСО).

До циркуляра додавалась анкета з такими питаннями: в якому місті, при якій владі і в який час, за яких обставин, від чийого імені (міста, земства, міського банку та інших), виконуючи яку постанову чи наказ були випущені місцеві гроші; з дозволу уряду і якого; в якій грошовій одиниці і чому вибрали її; на яку суму і чим забезпечені;

яких достоїнств; як сприймало населення і чи підробляло; вилучати, міняти чи не треба.

До захоплення Сум денікінцями в серпні 1919 року був час зібрати відомості, зразки та дати відповідь. На жаль, у місцевому архіві відповіді не знайшлося і ми не знаємо, чи була вона взагалі, чи може відповідь не дійшла, бо одна влада змінила іншу.

У каталогах паперових знаків і бон Кардакова [91], Абросимова [92], Рябченко [107] та книзі “Бумажные денежные знаки России и СССР” [4] є згадки про Суми, Глухів, Ромни, Тростянець та Шалигіне Глухівського району.

Користуючись повідомленнями сумської преси, небагатьох документів з архіву, зібраннями колекціонерів та документами, що є у вільному доступі в мережі Інтернет, спробуємо створити картину обігу бон на Сумщині. Хоча, сказати відверто, питань без відповіді залишиться багато. Протягом 1917–1919 років у місті змінювалась кілька разів влада і, відповідно, грошовий обіг. З кожним роком росли ціни і відчувалась катастрофічна нестача грошей в обігу, хоча на руках, а точніше в кишенях їх осідало все більше і більше.

Після захоплення Сум 1 квітня 1918 року кайзерівськими військами фінансовий стан не покращав, до нестачі дрібних розмірних грошей додався клопіт з марками окупантів (фото 9.1). 9 квітня Міська дума обговорювала такі питання (в усіх наведених документах зберігається орфографія того часу – прим. авт.):

“Вопрос 3. обсуждается вопрос об обращении в Сумах германских денежных знаков – марок.

Докладчик И.А. Эпштейн заявляет, что вообще недопустимо, чтобы в Государстве обращались чужие денежные знаки и потому признает необходимым чтобы немцы сначала обменивали в банках свои марки на наши знаки. На совещании с директорами Сумских банков выяснилось, что в Московском Банке имеется около 100 000 руб. разменных денег, и директор дал своё согласие принимать для обмена марки в этом банке. Вопрос о курсе марок будет решен по соглашению с г. Комендантом.

Дума ПОСТАНОВИЛА: Доклад г. Эпштейна принять к сведению, а докладчику выразила благодарность за его труд по выяснению этого вопроса.

Вопрос 7. Слушается внеочередное заявление Председателя Финансовой Комиссии С.Н. Штейнера, что городская касса почти совсем пуста, так как плательщики перестали вносить налоги вследствие того, что за недостатком разменных знаков не получают сдачи с кредитных билетов в 20 и 40 руб. Гл. Штейнер советует вместо сдачи деньгами, выдавать плательщикам квитанции, которые потом принимать, независимо от того кому они были выданы, как в уплату налогов, так и для обмена на денежные знаки, когда это будет возможно.

Это предложение принимается единогласно и поручается Управе обратиться к плательщикам налогов с соответствующим объявлением.

Голова Думы В.И. Сазанов

Секретарь В. Покровский” [43, с. 11]

Якщо пропозиція голови фінансової комісії Штейнера запрацювала і квитанції “пішли” в обіг, то вони прирівнюються до грошових знаків. На жаль, у вищезгаданих каталогах такі квитанції не згадуються. Щоб уявити, як вони могли виглядати, згадаємо події березня 1918 року. Сумська газета “Наш голос” № 58 розмістила таке оголошення:

“Объявление.

В виду переживаемого страной особого финансового кризиса и на основании распоряжения Исполнительного комитета Харьковского Совета Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов настоящим доводится до сведения граждан г. Сум и уезда о производстве ими немедленной уплаты в надлежащие учреждения всех государственных налогов, как-то: подоходного, промыслового и др. К лицам неуплатившим означенных налогов будут применены решительные меры к взысканию.

Председатель Совета Раб. Сол. Депутатов К. Руденко”

(за матеріалами ДАСО).

В приватних колекціях можна зустріти такі квитанції (фото 9.2).

В Сумській газеті “Луч” протягом жовтня 1918 року з’являлись повідомлення:

“Штемпелевание 5 % обязательств.

Киев. 10 октября. Распоряжение министра финансов. Согласно утвержденному 4 сентября 1918 г. закону, все обращающиеся на территории Украинской державы 5 % обязательства российского государственного казначейства имеют быть предоставлены для наложения на них особых штемпелей в учреждениях державных банков. В тех местностях, где учреждений державных банков не имеется, названные обязательства могут быть вносимы в местные казначейства, которые будут производить пересылку обязательств в подлежащие учреждения державного банка.

Предельным сроком для представления к штемпелеванию назначается 15 ноября 1918 г. Обязательства не предоставленные к 15 ноября 1918 г. для наложения на них штемпелей в учреждения державного банка или не внесенные к тому же сроку в казначейства, не будут приниматься в платежи правительственными кассами и не будут обязательны к обращению между частными лицами.

Министр финансов Ржепецкий” – (12.10.1918 г. “Луч” № 99)

“Губернский староста сообщает городской управе, что, согласно утвержденному 4 октября закона все обращающиеся на Украине 5 % обязательства русского казначейства имеют быть представлены для наложения на них особых штемпелей державного банка...” – (22.10.1918 г. “Луч” № 106)

“Объявление

Сумская Городская Управа вследствие распоряжения г. Харькова Губернского Старосты от 12 сего октября за № 9057, доводит до сведения населения г. Сум, что согласно утвержденному 4 октября 1918 г. закону все обращающиеся на территории Украинской Державы 5 % обязательств Российского Государственного Казначейства имеют быть представлены для наложения на них особых итемпелей в учреждениях Державного Банка...” – (28.10.1918 г. “Луч” № 111).

Мешканці Сум під такою навалою публікацій відреагували по-своєму:

“... Городская управа распустила это постановление, но обыватели видимо плохо поняли постановление и сейчас-же по выходе объявления прекратили прием 5 % кредиток”. – (7.11.1918 г. “Луч” № 119).

Щоб заспокоїти своїх “громадян” газети “Луч” № 122 та “Сумской Вестник” № 159 10 листопада 1918 року надрукували:

“Закон о итемпелевании кредитных билетов.

Киев. 8 ноября. Его Светлость Пан Гетман утвердил следующее, принятое советом министров постановление.

1) Об обязательном предоставлении в учреждения государственного банка, казначейства и прочие, по его министра усмотрению, учреждения российских кредитных билетов, обращающихся на территории Украины – для наложения на них особых итемпелей.

2) Объявить российские кредитные билеты, которые не будут предоставлены в назначенные (п.2) сроки в надлежащие учреждения для итемпелевания, утратившими право обращения на территории Украинской Державы и необязательными к приему в уплату. Настоящий закон ввести в действие по телеграфу немедленно после его утверждения”.

І ось тут існує різнобій між каталогами Кардакова, Абросимова з одного боку і каталогом Рябченка з іншого. Останній повідомляє про існування в Сумах надпечаток на “5 % краткосрочных обязательствах Государственного Казначейства” 1918 р.

А надпечатка Роменського Відділення Державного Банку (фото 9.3) відома і зустрічається в колекціях.

На “5 % краткосрочных обязательствах Государственного Казначейства” стоїть штамп “Заявлено в Київській Конторі Державного Банку України. Року 1918 міс. _____ дня № _____ Директор/Контролір... Касір”. Дата ставилась штемпелем, номер і підписи від руки. Поряд кругла печатка з тризубом і написом “Державний Банк. Київська Контора”. Всі ці надпечатки зроблено в Києві. А от на додачу поверх них у Ромнах (місто тодішньої Полтавської губернії) ставили на зобов’язаннях в “1 000 рублей” в два рядки надпечатку “Роменское Отделение Государственного Банка”.

Те, що різні верстви населення по різному сприймали відносини між Україною і Росією, по-різному і тоді ставилися до нашої “самостійності”, говорить така публікація в газеті “Луч” № 124 за 13 листопада 1918 року в розділі “Обзор печати”:

“Киевская мысль” пишет о “странной мере” и темпелевания бумажных денег на Украине.

“Министерство финансов не может не знать, каково в данный момент положение украинской державности. Оно не может не знать, что в какие бы формы не вылились взаимоотношения Украины и Велико-россии, всеми за исключением кучки галицийских самостийников, признана необходимость установить самые тесные отношения между Украиной и всеми другими частями России. Об этой необходимости говорил и министр финансов, когда подписывал записку десяти. С какой же стати именно теперь выдвигать задачу создания самостоятельной валюты, которая и полгода, и год тому казалась, а теперь в особенности является совершенно проблематичной.

Повидимому, даже само министерство не уверено в своей политике и останавливается на полумерах. Оно ограничивает обращение русских денег, требуя предъявления их для и темпелевания. Какой смысл имеет эта мера? Она только затруднит обращение русских денег между Украиной и другими частями прежней России, посеет большую тревогу в сердцах обывательской массы, до сих пор считающей старые русские деньги привилегированными деньгами. Русские деньги и без того появляются редко во внутреннем обороте на Украине. Перспектива же предъявления их в кассы еще более удалит их из обращения.

Если министерство надеется таким принудительным способом поддержать курс выпускаемых гривен, то оно вряд ли достигнет эффекта. Русские деньги, хотя бы и темпелеванные, все равно будут цениться выше гривен. Чем меньше будет русских денег в обращении, тем выше будет цениться их курс. Не приведет ли политика министерства к обратным результатам? И не поступило ли бы министерство правильней, если бы вместо и темпелевания занялось улучшением печатания знаков казначейства, столь неудобных и столь легко подвергаемых подделке”.

Штемпелювались не тільки 5 % зобов'язання. Штемпелі наклалися на 4 % “Билеты Государственного Казначейства 25 и 50 рублевого достоинства” та на “Займ Свободы 20, 40, 50 и 100 рублевого достоинства” (фото 9.4).

У Сумському відділенні Державного банку в 1918 році були штампи:

На “Билетах Государственного Казначейства” в “25 рублей” и “50 рублей” чорнильний штамп “Выпущено Сумским Отд....Банка в сумме нарицательной стоимости Управляющей – ... Кассир – ...”. В пропуск вписували від руки синіми чорнилами слово “Госуд.” або не вписували.

У березні 1917 року Тимчасовий уряд, наслідуючи царський уряд, випустив “Займ Свободы”. Під зверненням до громадян “великой свободной России” другий підпис – цукрового магната, володаря цукрових і рафінадних заводів в теперішніх Глухівському, Кролевецькому та Шосткінському районах, міністра фінансів та нашого земляка Михайла Терещенка (фото 9.5).

Для реклами і пропаганди “Займа” використовувались велика кількість плакатів, листівок (по 2 коп. за штуку) та марок. На кращий плакат був об’явлений конкурс серед відомих художників (фото 9.6).

Що “Займ Свободы”, а точніше гроші за нього потрібні державі, розумів не тільки Тимчасовий уряд:

“Резолюция О Займе Свободы

Принятая Петроградским Советом Рабочих и Солдатских Депутатов.

Обсудив вопрос о Займе Свободы, Совет рабочих и Солдатских Депутатов пришел к следующему заключению:

1) Революции необходимы немедленно крупные денежные средства для закрепления своих завоеваний и для обеспечения их от нападений извне; ...

б) так как заем является в настоящее время одним из способов быстро добыть необходимые средства и так как неуспех внутреннего займа заставил бы Временное Правительство либо встать путем внешнего займа еще в большую зависимость от империалистических кругов Франции и Англии, либо путем выпуска бумажных денег внести еще большее разстройство в народное хозяйство, Совет Солдатских и Рабочих Депутатов постановляет поддержать объявленный ныне заем; ...;

Резолюция принята большинством всех присутствовавших членов Совета, свыше 2 000 человек, против 112 человек.

22 апреля 1917 г.” [16, с. 2].

Щоб у працівників банку було бажання до реалізації “Займа Свободы”, управління заохочувало їх грошовими преміями:

“Протокол

Комиссии по покупке Займа Свободы на Павловском рафинадном заводе.

1917 года Июля 4-го дня. В исполнение постановления Общего Собрания Служащих, мастеровых и Рабочих, состоявшегося 21-го Июня с/г Комиссия пригласила на Павловский завод с разрешения Г. Управляющего Сумским Отделением Государственного Банка Г.г. чиновников Банка где 23-го Июня после шабаша и была произведена продажа облигаций Займа следующим порядком:

Согласно постановления Общего Собрания однодневный заработок 23-го Июня всех постоянно работающих и желающих отдать на покупку Займа, причем работающий в этот день должен купить в рассрочку лично для себя облигацию в размере 20-ти руб. достоинства, уплатив за нее из однодневного заработка в задаток 2 руб. 74 коп., а остальные от

однодневного заработка передать в Сумской Совет Рабочих и солдатских Депутатов на общую покупку целых облигаций, которые и должны остаться собственностью всей рабочей организации под флагом Совета Рабочих и Солдатских Депутатов. Работавших в этот день оказалось 1109 лиц, заработок их выразили в рублях – 3063,21, которые распределились так: куплено 269 облигаций на сумму 4653 руб. 70 коп., уплачено за эти облигации в задаток 580 руб. 60 коп., отчислено в Совет Рабочих и Солдатских Депутатов Рб. 2241.37 и передано в союз Фабрично заводских Служащих 241 руб. 24 коп. на покупку Займа-же.

Затем было куплено: вкладчиками Отделения Сберегательной Кассы, переводом через

книжки на рубли – 12380

на наличные рубли – 13500

и здесь же был прочитан подписной лист служащих, подписавшихся на Заем на 43250 руб., таким образом покупка Займа на Павловском заводе выразилась в сумме 74024 руб. 94 коп.

Во время покупки Займа старший милиционер Павловского завода М.И. Коншин передал через чиновника К.Ф. Дубикова в дар родине, принадлежащие ему военные ордена и по предложению Г-на Дубикова присутствующими тут же, Коншину было выражено приветствие, за его отзывчивость.

Так как 20-ти руб. облигации, купленные в рассрочку, но оплаченные полностью Конторой Павловского завода то таковые и будут храниться в Конторе до полной их оплаты каждым купившим, списки участников единовременного отчисления на покупку Займа – при этом прилагается на хранение при делах Совета Старост Павловского завода.

Причитающиеся отчисления Совету Рабочих и Солдатских Депутатов 2241 руб. 37 коп. переданы ему при поименном списке и под росписку № ... при этом прилагаемую.

Комиссия просит ... выразить благодарность... Гг. К.Ф. Дубикову, И.Л. Дорошенко, Б.М. Мастыльгину и Морозу за их труды по продаже Займа Свободы на Павловском заводе в день 23-го Июня” [16, с. 3].

Випущені Тимчасовим урядом позики “Займа Свободы” Радянською владою були пущені в обіг як грошові знаки. Про це 17 лютого 1918 року повідомляла сумська газета “Наш голос” № 27:

“Декрет Совета Народных Комиссаров.

Петроград, 14 февраля.

1) Облигации займа свободы, достоинством не выше ста рублей, выпускаются по номинальной стоимости Гос. Банком и имеют хождение в пределах Российской советской федеративной республики, наравне с кредитными билетами.

2) Купоны, начиная со срочных купонов марта 1918 года, согласно декрета о займах не оплачиваются. Купонные листы при выпуске облигаций в обращение обрезаются.

3) Отказывающиеся принимать облигации займа свободы, как денежные знаки по номинальной стоимости подлежат суду и караются всей строгостью революционных законов.

*Председатель Совета Нар. Ком. Ульянов Ленин
Секретарь Горбунов”.*

В Україні ситуація з “Займом” була інакшою. Зрозуміти її допоможуть два документи:

*“7 августа 1918 г. Газета “Луч” № 46
Спрос на “Займ Свободы”*

Киев. 5 августа. На частном рынке в Одессе наблюдается большой спрос на мелкие облигации “Займа Свободы”. Скупают прибывшие из Великороссии специальные скупщики. В связи с этим на Одесской бирже “Займ Свободы” 3 августа котировался 86–88”.

“6 сентября 1918 г.

Товарищество Потребительских Обществ Юга России.

№ 6123/11926 Харьков.

Сумскому союзу Потребительских Обществ

Сумы (Харьковской губ.)

Уважаемые товарищи.

В виду того, что у нас имеется возможность благодаря торговым сношениям с нашими Союдами в Великороссии передать им облигации займа свободы мелких достоинств до 100 руб. включительно, а в Украине они хождения не имеют, просим Вас имеющиеся у Вас облигации переслать нам. При чем по ликвидации их по передаче этих облигаций соответствующие суммы будут отнесены на Ваш счет. Вместе с тем обращаем Ваше внимание, что никакой ответственности на себя по означенной операции мы не принимаем и, если нам не удастся их реализовать, то облигации будут возвращены Вам” [16, с. 6].

Щоб хоч як упорядкувати фінансову ситуацію з обігом облігацій “Займа Свободи” прийнято було урядом рішення про їх штемпелювання.

В 1918 році на облігаціях “Займа Свободы” в “20, 40, 50, 100 рублей” ставився чорний штамп “*Выпущено Сумским Отд. Народного Банка в сумме нарицательной стоимости. Управляющий – ... Касир – ...*”. Слово “*Нар.*” вписували від руки синіми чорнилами.

Зустрічається надпечатка, в якій слово “*Народного*” є в самому штампі. Дуже часто замість назви банку стоїть пропуск, в який нічого не вписували. На одній банкноті пропущено підпис управляючого, на інших – підпис касира. В каталогах є варіант, коли назва банку відсутня, зате стоїть додаткова кругла печатка банку.

Не можна сказати напевне, що вдалося розшифрувати підписи. Але вивчаючи самі бони, звернено увагу, що перед словом “*Управляющий*” поставлено косу риску, що вказує на те, що підпис зроблено ви-

конуючим обов'язки чи тим, хто його в даний момент заміняв. А якщо розглянути чотири документи:

- 1) *“Список чинов Сумского Отделения Гос. Банка 1915 г.
Управляющий – Патрик Петр Николаевич,
Контролер – Балакшей-Котляревский Всеволод,
Кассир – Линтварев Константин.
Помощник кассира 1 разряда – Гирич Александр,
Помощник кассира 1 разряда – Усатый Иван,
Помощник кассира 2 разряда – Кучевский Викентий”*;
- 2) Про видачу Державним Банком графу О.В Капністу *“ссуди на 39 000 рублей”* під заставу 52 401 пуда пшениці і 6 856 пудів ячменю в серпні 1915 року. На документі чітко видно підпис контролера банку В. Я. Балакшей-Котляревського, який відповідає підпису на штемпельованих банкнотах;
- 3) повідомлення за 4 травня 1919 р. в місцевій газеті *“Коммуна” № 74:*
*“Протокол заседания Банковского Подотдела, состоявшегося 26 апреля 1919 г. под председательством И. И. Гурмаженко.
Вопрос 4, о назначении служащего народного банка В.Я. Котляревского заместителем комиссара того же банка.
Постановлено: по случаю назначения заместителя (комиссара) народного банка К.Ф. Дубикова бухгалтером Роменского отделения того же банка, обязанности заместителя комиссара возложит на В.Я. Котляревского, с возложением на него обязанностей комиссара того же банка”*;
- 4) повідомлення за 13 травня 1919 р. в місцевій газеті *“Коммуна” № 81:*
*“Объявление.
Список лиц, назначенных на посты администраторов Центрального Народного Банка в гор. Сумах и его отделений.
Центральный Народный Банк.
1. Балакшей-Котляревский Всеволод Яковлевич – Комиссар-Управляющий.
2. Патрик Петр Николаевич – Пом. Управляющего.
3. Муратов Семен Миронович – контролер.
4. Касименко Александр Антонович – бухгалтер.
5. Аулих Альфред Альфонсович – секретарь.
6. Линтварев Константин Иванович – ст. кассир.
1-е отделение
(Слияние б. Международного с б. Моск. Пром. Банком)
1. Влащенко Николай Захарович – комиссар-управляющий.
2. Пелещук Михаил Николаевич – контролер.
3. Кулишев Георгий Гаврилович – бухгалтер
4. Кожмякин Василий Николаевич – ст. кассир.
2-е отделение
(Слияние Соединенного с б. Азовско-Донским Банком)*

1. Мутермильх Мечеслав Семенович – комиссар-управляющий.
2. Попов Иван Иосифович – контролер.
3. Петров Михаил Андреевич – бухгалтер
4. Рассторгуев Павел Александрович – ст. кассир.

Заведующий Финансовым Отделом К. Иваненко
(за матеріалами ДАСО).

Невідома кількість наштемпельованих “5 % обязательств” та облігацій “Займа Свободы”. Але по бонам, що вдалося побачити, можна припустити, що підписи належать Всеволоду Яковичу Балакшей-Котляревському та Костянтину Івановичу Линтварьову. Якщо вони є в списках службовців Сумського відділення Державного банку за 1915 та 1919 роки, то можна впевнено сказати, що вони там працювали і в 1917 і в 1918 роках.

В січні 1919 року вдруге зайнявши Суми, Радянська влада підтвердила обіг цих “грошей”:

*“Временное Рабоче-крестьянское Правительство Украины.
Обязательное постановление
Черниговского Губернского Революц. Комитета.*

На территории Черниговской Губернии (як і Харківської) с момента издания настоящего постановления имеют хождение и подлежат обязательному приему как украинские денежные знаки, которые до восстановления Советской власти обращались на Украине, так и все Российские денежные знаки.

Купоны от Государственных % % бумаг допускаются к обращению только сроком до 1-го декабря включительно.

Все обязательные постановления Уездных и местных властей противные настоящему обязательному постановлению – отменяются.

Января 13 дня 1919 г.

Председатель Черниговского Губернского Рев. Комитета Лапчинский Г.

Вр. и об. Зав. Фин. Отд. Зырянов А.

Дополнение к постановлению от 13 января 1919 г.

... Наравне с означенными денежными знаками имеют хождение:

1. *Облигации Займа Свободы мелких достоинств (в 10, 20, 40, 50 и 100 рублей) как с купонами, так и без купонов.*
2. *Краткосрочные обязательства Гос. Казначейства истекших сроков.*
3. *Билеты Гос. Казначейства (серии) как с купонами, так и без купонов” [53, с. 25].*

Цікавим є посилення в документах та повідомлення в тогочасній пресі щодо “Заемных писем” Сумського повітового земства.

Поява їх викликана нестачею коштів у самого земства. Протягом 1917 року внески і податки не платилися. Невпевненість у завтраш-

ньому дні, зміна влади не заохочували населення розлучатися з грошима. Фінансовий стан земства в 1917 році характеризує протокол засідання фінансової комісії:

“... г. Голодец – Директор Петроградского Международного Банка: Денежные знаки находятся у населения. Необходимо использовать деньги заемными письмами именные и на предъявителя письма должны быть срочными на полгода или год. Проценты уплачиваются вперед. Для осуществления этого необходимо войти в соглашение с союзом кооперативов выдать им письма для распространения, причем можно взять авансами.

В.Е. Власовский. Указывает на преимущество личных заемных писем.

Н.Г. Колесник. Союз кредитных товариществ денег не имеет. Особого успеха выпуск заемных писем иметь не будет, вследствие психологических причин – желание удержать деньги у себя. Можно обратиться к Александровскому Земскому Банку (земская касса мелкого кредита).

П.П. Авксентьев – Директор Мещанского Банка: Земским Банком воспользоваться нельзя можно погубить дело. Один завод расплатился с рабочими, заняв деньги у соседних крестьян.

Н.С. Крамаренко. Открыть подписку на заем через посредство Кредитных Товариществ, а именно занять в банках.

... А.И. Мещанинов. Предлагает поручить Управе с представителями ревизионной и редакционной Комиссий выработать форму писем и способы распространения. Собрание согласилось с этим, решив реализовать заем на 500 000 для нужд Земства..., а предварительно занять необходимую сумму в банка” [16, с. 11].

Зміна влади в місті не покращила фінансування земства. Побачивши, як гроші вибиває із заможного населення Радянська влада, на засіданнях колегії Сумської повітової земської управи 25 січня 1918 року залунали пропозиції:

“...9) Вопрос о финансовом положении Земства.

Сообщить крупным недоимщикам, что невзнос налогов повлечет обращение Земства к содействию революционных властей... Выработать форму обращения, что поручить Михаилу Александровичу Городе-нскому” [24, с. 17].

На зміну більшовикам, що отримали свій 1 000 000 карбованців (чи два?), взявши в заручники заможних сумчан та фактично силою отримавши ці кошти, прийшли кайзерівці. Тон виступів змінився:

“Заседание Сумского Уездного Земского Собрания Чрезвычайной сессии

18 (5) апреля 1918 г.

(Вечернее заседание)

... Гласный Зубко заявляет, что Управа сидит без денег по своей же вине, так как не позаботилась разослать окладных листов даже за 1917 год.

Гласный Москаленко. Заемные письма бездействуют, так как население научено уже горьким опытом с займом свободы” [25, с. 7].

Невідомо, яка кількість “Заемных писем” була розповсюджена. Але діяли вони в одному напрямку: земству на руки – “Заемные письма”, а народу – за них гроші. Коли ж постало питання про обіг їх, як грошей, само земство відмовилось приймати ними платежі податків:

“Из Журнала заседания Коллегии Сумской Уездной Земской Управы 10 июня 1918 г.

... 15. вопрос о принятии Земской Управой от плательщиков земских сборов заемных писем Сумского уездного Земства в уплату земских налогов.

В виду того, что Сумским Земством выпущены срочные заемные письма, сроком на 1 год, с целью поддержать тяжелое финансовое положение земства, вследствие непоступления недоимок земского сбора за 1917 г. и первой половины оклада за 1918 г. от приема заемных писем в уплату земских сборов – воздержаться” [26, с. 16].

Роз’ясненням для власників “Заемных писем” була публікація 3 липня 1918 року в газеті “Луч” № 34 такого повідомлення:

“Заемные письма.

Уездная земская управа, заслушав вопрос о приеме заемных писем обратно в уплату налогов, постановила: заемные письма принимать в залог при взятии подрядных работ у земства, а прием в уплату налогов временно отложить”.

І знову нагадаємо, як просто і дієво отримували від населення гроші більшовики. Про це 31 липня 1918 року газета “Сумской вестник” № 77 писала:

“Большевики недавно показали, что деньги в Сумах есть, но надо их уметь находить; но не к большевистским же приемам прибегать городу, да и кто же это позволит”.

Невідомо з якого місяця “Заемными письмами” почали видавати зарплату службовцям самого земства та працівникам підвладних земству організацій. Як згадувалось вище, кількість їх випуску і на які суми невідома, але про розмір загального боргу по “Заемным письмам” перед населенням дізнаємось з публікації за 25 вересня 1918 року в газеті “Луч” № 85:

“Сумская земская управа по заемным письмам должна 500 000 рублей”.

В травні 1919 року Ленін підписав, власноручно виправлений ним, проект телеграми:

“Одесскому исполкому (копия – Совнаркому Украины) с указанием не допускать самовольного отъезда иностранцев из России и разъяснением, что иностранцы должны быть выпускаемы только при условии обмена их на русских военнопленных, производимого центральным правительством” [95, с. 323].

Важко дізнатись правду про відношення більшовиків до іноземців до того терміну. Також цікаво, чи стосувалось це іноземців з держав, які були з Країною Рад в стані війни, чи всіх? Бо стає зрозумілим від'їзд їх додому поки нема над ними влади більшовиків. На засіданні Колегії Сумської Уїзної Земської Управи 12 листопада 1918 року обговорювалось питання:

“Заявление экономки Нижне-Сыроватской земской больницы Владиславы Ивановны Станиславской с просьбой о принятии от нее заемных писем на сумму 550 рублей, выданных ей Земской Управой в уплату добавочного жалованья и о выдаче ей наличными деньгами, ввиду оставления ею службы в Земстве и отъезда на родину в Варшаву.

Постановили: принять заемные письма, а выдать наличными деньгами” [27, с. 21].

І вкотре вже

“Сумская Уездная Земская Управа в декабре 1918 г. оказалась в тяжелом финансовом положении, из-за отсутствия денежных знаков”.

Як вихід з важкого фінансового становища на засіданні колегії Сумської повітової земської управи 23 грудня 1918 року обговорювалась пропозиція:

“В виду того, что вследствие крайне слабого поступления в кассу земских налогов от наиболее крупных плательщиков сахарных заводов и частных землевладельцев задолжавших Сумскому Земству до 4 000 000 рублей, земская касса совершенно опустела и в настоящее время у Земства не имеется средств даже на уплату жалованья служащим и на расходы... Управа согласна брать налоги с сахарозаводчиков сахаром – ввиду отсутствия денежных знаков” [22, с. 19].

Як вихід з фінансової кризи:

“2 января 1919 г.

Постановление Сумской Уездной Земской Управы.

... принимая во внимание чрезвычайно тяжелое финансовое положение Сумского Земства, отрезанность его в данное время как от центра, так и Харькова и невозможность получить вследствие этого правительственной ссуды, а также и то обстоятельство, что для поддержания земского дела и спасения его от полной разрухи необходимо иметь значительные средства – обратиться с ходатайством к Уездному Коменданту о предоставлении в распоряжение Управы в виде правительственной ссуды 20-ти вагонов сахара для продажи местному населению.

Одну часть этих денег употребить для поддержания земского хозяйства, а другую – на выдачу жалованья земским служащим и рабочим сахарных заводов” [28, с. 13].

З приходом в Суми військ Денікіна міська влада відновила пошуки грошей, як про це скромно повідомив в два рядка документ:

“Сумская Городская Управа в 1919 году из-за нехватки денежных средств вынуждена была прибегать к займам у частных лиц или Банков” [11, с. 8].

Як один з кроків:

*“Постановление Сумской Городской Управы
10 октября 1919 г.*

Сумская Городская Дума в заседании 9 сентября 1918 года по вопросу о займе и условия займов ПОСТАНОВИЛА: для покрытия ожидаемого дефицита за 1918 год произвести у частных лиц или Банков заем в ПЯТЬСОТ ТЫСЯЧЬ рублей из 7 %, может быть и более процентов, сроком на двадцать пять лет, причем указанные Управой условия займов, способ и источники погашения их Думою утверждены...

... занять в Сумском Городском Общественном Банке СТО ПЯТЬДЕСЯТ тысяч рублей сроком на один год с одиннадцатого октября девятьсот девятнадцатого года из десяти процентов годовых, о чем и выдать Городскому Банку вексель на эту сумму” [11, с. 5].

І, як було обіцяно – зайняти гроші у приватників – так і зробили. Пообіцявши 9 % річних, з виплатою по півріччям наперед Управа зайняла гроші у тих, хто їх мав. В Сумському ОДА знайшлися два документи, які стосуються цієї ситуації:

1-й документ:

“24 октября 1919 г. г. Сумы.

Вексель на 100 000 руб.

24 октября 1920 года по сему векселю Сумское Городское Поселение в лице Сумской Городской Управы повинно заплатить в г. Сумах Павлу Григорьевичу Черняеву сто тысяч рублей” [11, с. 37].

2-й документ:

“30 октября 1919 г. Г. Сумы

Вексель на 500 000 рублей.

1-го декабря 1919 года

1-го января 1919 года по сему векселю Сумское Городское Поселение в лице Сумской Городской Управы повинно заплатить в г. Сумах Княгине Софье Николаевне Борятинской 500 000 руб.” [11, с. 26].

У заможних сумчан ще залишалися гроші, з урахуванням, що вони перенесли дві контрибуції на 1 000 000 карбованців в січні 1918 року та 2 000 000 карбованців в березні 1918 року. Коли Суми були зайняті більшовиками вдруге, газета “Коммуна” № 129 повідомила 8 липня 1919 року:

“Извещение.

Все более или менее состоятельные граждане гор. Сум приглашаются НЕМЕДЛЕННО выяснить в конторе страхового общества в комиссии по раскладке 10 000 000 чрезвычайного обложения сумму обложения, и деньги немедленно внести”.

Цікавий ще такий документ, який відноситься до часів, коли в Суми вже ввійшли денікінці. Спочатку 28 червня 1919 року газета “Коммуна” № 119 надрукувала повідомлення:

“От Губисполкома.

... на время занятия Харькова деникинскими бандами, Харьковский Губисполком перенес свою работу в г. Сумы”.

Як писала 17 серпня 1918 року газета “Луч” № 55, разом з денікінцями до Сум могли зайти “земські бони”:

“По постановлению министра финансов, боны харьковского земского самоуправления, которые будут выпущены на сумму 5 миллионов рублей, должны обязательно приниматься при платежах в пределах Харьковской губернии, о чем подлежит напечатать постановление на самих бонах”.

По-іншому вирішувалася фінансова ситуація в Глухові (на той час Чернігівської губернії), зокрема, нестача грошових знаків. З наказу № 412 Глухівського повітового коменданта від 11 квітня 1918 р. дізнаємося:

“Зважаючи на нестачу кредитових білетів допускаються для обігового вжитку нарівні з звичайними грошми:

- 1. 5 % облігації Державного Скарбу за минулі строки по їх номінальній ціні.*
- 2. Купони від Воєнних позичок і од облігацій позики Свободи по номінальній ціні.*
- 3. Білети Державного Скарбу (4 %) по номінальній ціні.*
- 4. Облігації позики Свободи по ціні 85 карбованців за 100” [17, с. 22].*

Як і в Сумах, це не врятувало ситуацію і багато фінансових установ Глухова випустили свої “гроші”. Хоча назвати їх грошима можна умовно, бо вони були по суті борговими зобов’язаннями. Поява їх пов’язана з нестачею дрібних розмірних грошей, коли службовцям платню видавали саморобними заміниками, в даному випадку – записками. Сам вигляд грошових знаків вказує на те, що вони були в обігу не один день і пройшли через багато рук.

В 1918 році випускали:

- 1) “Ссудо-сберегательное Товарищество. Продовольственный Отдел” – “Записка. 1918. Действительна по 1.12.1918” – “Записки на 50 коп. (відомі тільки бланки), 1, 3, 5, 10, 50 руб”;

- 2) “Общество Взаимного Кредита” – “Записка на 1, 3, 5 руб. Действительна по 1.1.1919” (фото 9.7);
- 3) “Городской Общественный Банк” – “Записка на 1, 3, 5 руб” (фото 9.8);
- 4) “Общественное коммерческое собрание” – Без назви “1, 3, 5 руб.”.

В 1919 році випускали:

- 1) “Кредитный Кооперативный Союз” – “Записки на 1, 5 руб”;
- 2) “Союз потребительских обществ Глуховского уезда” – “Разменный знак 1, 3, 5, 10 руб”;
- 3) “Общественное собрание” – “Записки на 1, 3 руб”;
- 4) “Потребительское общество “Народная польза”” випуск з невідомою датою – Без назви “10 руб”.

В с. Шалигіне Глухівського району (тодішня Харківська губернія) в 1918 році каса Бурячно-цукрового заводу “Товарищества Московского сахарно-рафинадного завода” випустила “Записку на 2 руб. Записка действительная по 1 января 1919 г.”. Скоріше всього, час випуску записок квітень – листопад 1918 року.

“Боргові знаки” Союзу споживчих товариств цікаві тим, що випущені в карбованцях [107].

Ще в каталогах бон згадується: “Суми. В.П.О. “Красный боец”. Талон. Б/г. 10 р. Бланк”.

Розшифрувати можна так: “В.П.О – Военное Потребительское Общество”. Хоча можна і як “Военно-Патриотическое Общество”. Як відомо з історії Сумського артучилища, під час громадянської війни в приміщеннях Кадетського корпусу розміщувались різні військові установи та військові учбові заклади. Після заняття Сум в січні 1919 року червоними військами в них розмістилися 3-ті піхотні курси червоних командирів. Грошовий стан в Сумах на той час був важкий і можлива поява талона “Красный боец”. “В.П.О.” надрукувало бланки номіналом “10 Рублей”, назвало їх “Талон”, але чиясь вказівка або військові обставини завадили пустити “Талони” в обіг. Такими обставинами могло бути захоплення міста денікінцями з серпня по листопад 1919 року. В Сумах не вдалося знайти людей, які б бачили ці “10 рублей” на власні очі або хоча б щось про них чули.

Ще в тогочасній пресі можна знайти таку загадку:

“В мае 1919 г. в театре Корепанова актеру, за участие в спектакле платили 10 марок (театральн.)”. А вже самі актори вирішували, що робити з тими контрамарками – продавати за півціни як квитки, міняти у театралів на “сало” чи дарувати знайомим в обмін на вечерю чи ще щось... Але крутилися ці (контра)марки навколо театру і назвати їх грошима можна з великою натяжкою.

Фото 9.1

Фото 9.2

Фото 9.3

Фото 9.4

Фото 9.5

Фото 9.6

Глуховское Общество Взаимнаго Кредита.

Предъявителю сей записки причитается
изъ кассы Общества

Три рубля

Пред. Сов. О-ва *В. В. В.*

Чл. Правл. О-ва *В. В. В.*

Кассир *В. В. В.*

№ 2899

Дѣйствительна по 1-е января 1919 года.

Фото 9.7

Фото 9.8

ВИСНОВКИ

Дослідження розвитку банківської справи на Сумщині дало можливість провести історичні паралелі між минулим та сучасністю. Не претендуючи на системність та повноту висвітлення досить об'ємного матеріалу, можна зробити такі висновки та узагальнення:

1. Фінансово-кредитні відносини від періоду заснування банків до 1917 року відзначались високим рівнем стабільності та надійності. Упродовж десятків років основні фінансові показники (відсоткові ставки позик та депозитів, обмінні курси, дисконти векселів та ін.) практично не змінювались. На організаційні та фінансові умови обслуговування клієнтів практично не впливали серйозні політичні та економічні зміни (криза 1900–1903 років, революція 1905 року, перша світова війна 1914–1918 років). Зокрема, в м. Суми за зазначений період не збанкрутував і не ліквідувався жоден банк чи банківська установа. Стабільність та незмінність банківської системи від її заснування до сьогодення зберігаються завдяки певній консервативності та незмінності фінансових інструментів, які протягом сотень років не змінили свого змісту (бухгалтерський баланс, рахунки, кредит, депозит, акція, облігація, вексель, акредитив та ін.).

2. Шахрайство, махінації в банківській сфері були відносно рідкісним явищем. Порядність, репутація, безумовне виконання прийнятих зобов'язань були неписаним правилом взаємовідносин банкірів та їх клієнтів. Як наслідок доволі поширеним фінансовим інструментом банківського та позабанківського обігу виступав вексель, який здійснював функції розрахунку, застави, позик, торгівельного та фінансового обігу, інвестицій. На наш погляд, у сучасних економічних та фінансових відносинах роль векселя недооцінена та принижена.

Кожен банківський працівник дорожив своєю репутацією та своїм іменем. Досить часто практикувались рекомендаційні листи та поручительства за конкретну особу. Для прикладу, С.-Петербурзька біржова комерційна артіль, створена в 1727 р., що опікувалась, в тому числі, банківськими кадрами, в жовтні 1903 р. розіслала в банківські установи листа, в якому зокрема говорилося:

“На случай надобности артель имеет возможность изыскать для заведования кассами и для других ответственных поручений могущими

быть при Вашем банке... артель имеет честь предложить Вам таковых из числа своих членов с полной ответственностью за их честность и благонадежность гарантируя таковые своими капиталами” [52, с. 208].

Рекомендуючи свої кадри, артіль брала відповідальність за їх порядність, гарантуючи це своїми капіталами (!). З точки зору сучасних відносин у банківській та фінансовій справі, це абсолютно безпрецедентне явище.

3. Банківська та фінансово-кредитна система минулого, як не дивно, була подекуди більш оперативною в прийнятті рішень. Цьому сприяла відсутність зарегульованості дій банкірів. Як правило, банк в своїй роботі користувався одним універсальним положенням щодо його діяльності. Рівень відповідальності в прийнятті рішень не потребував численних погоджень, узгоджень і візування. Кожен керівник приймав рішення в межах своїх повноважень і ніс повну відповідальність за свої дії. Зокрема, надання позики юридичним особам могло бути здійснено в термін від 1 до 3 днів, що практично неможливо в сучасних умовах.

4. Благодійність та добродійність була нормою життя та неписаним правилом того часу. Банки не мали надприбутків, плата за банківські послуги, банківська маржа була поміркована та доступна. Однак банки, відраховуючи зі своїх прибутків певні кошти на благодійну діяльність, також виступали гарантами та організаційними майданчиками для реалізації численних благодійних програм та особистих почиань за дорученням своїх вкладників, окремих осіб та організацій.

5. В дореволюційний період банки серйозно переймались власною безпекою. Приміщення банків, касові зали ретельно облаштовувались та охоронялись. В період заворушень та погромів 1905–1907 рр. працівникам банків надавався дозвіл на носіння вогнепальної зброї, приміщення банків допомагали охороняти поліція та регулярні війська.

При обстеженні приміщення Олександрівського селянського сільськогосподарського банку (нині приміщення Палацу дітей та юнацтва) звертає на себе увагу укріпленість приміщення, товщина (близько 1 метра) стін, армування металевими елементами стелі підвальних приміщень. Вікно кімнати на другому поверсі, де знаходилася каса банку, по всьому периметру укріплено металом, існувала зовнішня решітка.

Місцевими красзнавцями озвучена історія про сейф, який знаходився в приміщенні Сумського відділення державного банку і був встановлений ще в дореволюційний період. В 1918–1920 роках було декілька спроб пограбувати банк, відкрити або винести сейф. Завдяки значним розмірам та надійності ці спроби не вдалися. А сейф

і до сьогоднішнього часу виконує свої функції на тому ж місці в приміщенні Сумського художнього музею.

Сучасна ж охорона та безпека банків та їх відділень є недосконалою. Захищеності, обладнаних касових вузлів, озброєної охорони іноді взагалі нема. Банківські установи, відділення часто відкриваються на перших поверхах викуплених приватних квартир, часто навіть не обладнані системами спостереження та іншими необхідними елементами безпеки. Як наслідок число банківських пограбувань на сьогодні надзвичайно високе, гинуть та травмуються працівники і клієнти банків. Якщо за даними Державної служби охорони (ДСО) в 2010 р. в Україні було здійснено 45 нападів на банківські установи, то в 2011 р. було здійснено близько 140 спроб пограбування. Таким чином, банки України наражаються на можливість нападу кожні три дні (!).

6. В системі банків у дореволюційний період окреме місце займали так звані місцеві банки. Їх створювали, регулювали діяльність, контролювали місцеві громади у вигляді міських дум та органів місцевого земства. Переваги таких банків були очевидні. Вони давали можливість кредитувати міські програми та фінансувати найбільш невідкладні для регіону завдання. Зазвичай, міські банки обмежували розмір позик для того, щоб максимальна кількість містян мала змогу їх отримати. Міські банки мали особливе право надавати як короткострокові, під заклад майна, товарів, цінних паперів, так і довгострокові, під міську нерухомість позики. Доволі суттєвий щорічний прибуток (наприклад, у Сумського міського громадського банку він коливався від 10 000 до 30 000 руб.) перераховувався на користь міської громади. Міський банк послугувався майданчиком і гарантом для численних міських благодійних та патріотичних програм, працюючи в цілому на користь громади, в ньому відкривались довічні рахунки згідно з волею по жертвувачів коштів.

Для порівняння, в м. Суми в 2012 р. було зареєстровано понад 60 банківських установ та їх відділень. При цьому жодна з них не мала ніякого відношення до міської громади, а відтак і не діяла в її інтересах.

Разом з тим такі банківські установи в ХХ, ХХІ ст. набули значного поширення в країнах Європи. У різних формах вони функціонують в Австрії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Норвегії, Іспанії, Швейцарії, Польщі, Російській Федерації та інших країнах. До поширених форм комунальних закладів банківського типу належать: жироцентралі – різновид комунальних кредитних установ, які забезпечують розрахунки органів місцевого самоврядування та надають короткострокові кредити; комунальні банки взаємного кредиту, з допомогою яких одні органи місцевого самоврядування кредитують інші;

акціонерні комунальні банки, покликані полегшити кредитування органів місцевого самоврядування; спеціальні державні банки комунального кредиту [80, с. 372–373].

7. Взаємовідносини банку та клієнта мали чіткий, прозорий і досконалий з правової точки зору характер. Позики під заставу майна переважно повертались вчасно і в повному обсязі. В разі неповернення позики спрацьовував механізм реалізації застави, який був простий і дієвий.

На сьогоднішній день через популістські закони та підзаконні акти банки фактично позбавлені можливості реалізувати надану під заставу жилу нерухомість, а непорядні клієнти можуть не повертати борги, ускладнюючи і без того проблемну ситуацію в банках.

8. У структурі фінансово-кредитних установ значне місце відводилось установам взаємного кредитування, дрібного кредиту, різноманітним формам кооперування учасників кредитних операцій. В містах таку роль виконували товариства взаємного кредиту, організовані на основі колективної відповідальності, взаємопозики, акумуляції тимчасово вільних коштів пайовиків. Крім цього, діяла розгалужена мережа установ дрібного кредиту (кредитні товариства, кредитно-позичкові товариства, ощадні каси). Особливої ваги набувала діяльність таких установ на селі, де були відсутні банківські установи. Так, на карті Сумського повіту 1917 р. (міста Суми, Білопілля та прилеглі території) має місце топографічний знак під назвою “*Кредитное товарищество*”, що підкреслює увагу держави до подібних закладів. Всього можна налічити до двох десятків товариств на вказаній території.

Сучасна фінансово-кредитна система має в своєму складі кредитні спілки, які нечисленні і не впливають особливо на загальну картину. Виникає питання, чому держава не підтримує створення таких установ, особливо на селі, де постійно є необхідність в сезонних позиках, невеликих кредитах з огляду на важливість підтримки фермерських та приватних господарств.

9. Звертає на себе увагу доступність та невисока відсоткова ставка позик клієнтам дореволюційних банків. До 1917 р. включно відсотки за депозитами становили 3–5 %, за кредитами – 6–8 %. На рівень ставок практично не впливали фінансові реформи, інфляційні процеси, війни та революції, а також такі суб’єктивні чинники, як бажання отримати надприбуток власників банків.

Низькому рівню відсоткових ставок сприяли: конкуренція у банківському середовищі (наявність інших форм банківських установ окрім комерційних банків); дії держави, що через свої банки проводила

політику утримання відсотків позик у прийнятному діапазоні; об'єднання населення у фінансово-кредитні товариства.

У період більш ніж 20-річної історії нашої держави проблема дешевих кредитів була і є надзвичайно актуальною, проте не вирішена і по-сьогодні. Місцеві (комунальні) банки в банківському полі відсутні, державні банки серйозно на ситуацію не впливають, роль кредитних товариств, спілок і подібних організацій нівельована. Тому понад півтори сотні діючих комерційних банків “диктують моду” на кредитному ринку, при цьому логічно, що їхній інтерес не в здешевленні останніх та підйомі економіки, а в отриманні прибутку.

10. Для фінансово-кредитної системи дореволюційного періоду характерним був високий рівень залучення населення та фізичних осіб до розміщення тимчасово вільних коштів в цінних паперах, що випускались державою та розповсюджувались через банки. В ході дослідження було зафіксовано не менш ніж декілька десятків різноманітних цінних паперів – як на пред'явника, так і іменних (акцій, облігацій, казначейських зобов'язань, свідоцтв ренти, закладних тощо), які мали саме державну основу та гарантії. Тобто можна констатувати високий рівень довіри громадян до державних цінних паперів і успішну політику залучення коштів фізичних осіб до вирішення різноманітних програм на державному рівні (будівництво залізниць тощо).

На сьогодні проблема залучення тимчасово вільних коштів населення є однією з основних проблем і викликів економіки. Значні розміри грошових заощаджень лежать “під подушкою”, вільні кошти в кращому випадку залучаються на банківські депозити, переважно короткі, переводяться у валюту, збільшуючи доларизацію економіки, в період кризи виходять на споживчий та валютний ринок, дестабілюючи ситуацію. В той же час можна відмітити на даний час практичну відсутність державних цінних паперів для населення, що, безумовно, не є нормальним.

У банківській системі Російської імперії успішності кредитно-фінансових відносин сприяв високий рівень довіри громадянина до банку, до державних інституцій та комерційних установ, до законів та нормативних актів. Взаємний рівень довіри у суспільстві сприяв чіткій та узгодженій діяльності у фінансовій сфері.

Натомість можна впевнено сказати, що складний стан сучасної економіки в Україні, затягування з реформами та структурною перебудовою економіки, труднощі росту та функціонування банківської системи в тому числі пов'язані з тотальною недовірою у всіх нішах сучасного суспільства.

11. У дореволюційний період державний банк мав дійсно державницьку позицію, дбаючи не тільки про кредитно-фінансові відносини, а й реалізовував політику підтримки виробника, зокрема таку важливу та складну галузь, як сільськогосподарське виробництво. Окрім виділення ресурсів під низькі відсотки при всіх його відділеннях було збудовано систему зерносховищ для зберігання збіжжя, наданого банку під заставу. Дрібні сільгоспвиробники не мали коштів для зведення подібних споруд. Натомість Держбанк здійснював такі капітальні вкладення, вирішуючи як свої проблеми, так і загальнодержавні. При цьому зерносховища надавали послуги збереження збіжжя всім бажаючим, що забезпечувало рентабельність роботи.

Крім того, у Росії функціонували ще два державні земельні (фактично іпотечні) банки – Державний Дворянський земельний банк та Селянський поземельний банк, що фінансували придбання земель, регулювали питання застави земель сільськогосподарського призначення.

У період незалежності України сільськогосподарська галузь зазнала чи не найбільшого спаду. Єдиний агропромисловий банк АКБ “Україна” не практикував допомоги в збереженні урожаю, проводив сумнівні операції, в результаті чого збанкрутував. Жодного іпотечного банку так і не було створено. В результаті держава, яка годувала Європу, перетворилась на споживача сільськогосподарської продукції іноземного походження.

12. Система управління в регіоні до революції 1917 р. в Російській імперії була досить схожою з системою управління сучасної України. З одного боку, існувала жорстка вертикаль царського уряду, контроль та монополія в певних галузях, бюджетне фінансування витрат. Очолював владу та здійснював керівництво в регіоні губернатор та його штат. З іншого, існувало самоуправління місцевих громад в особі повітового земства, міської думи. Обидві гілки влади вибудовувались на основі різних законодавчих та підзаконних актів, однак працювали ефективно та злагоджено.

У сферу впливу місцевого самоуправління було віддано охорону здоров'я, освіту, комунальну галузь. При цьому централізоване фінансування було відсутнє. Місцеві органи самоврядування спирались на такі ресурси:

1) місцеві податки, основою яких були три прості і прозорі джерела:

- податок на оренду міської землі – приносив суттєві надходження, причому при постійному дефіциті коштів Сумська міська дума не продавала міські землі, оскільки вони були основною цінністю громади і стабільним джерелом надходження коштів. Сучасний стан речей, коли міські землі, що належать громаді, не тільки продаються, але й безкоштовно роздаються впродовж

десяти років у приватні руки, виглядає як нонсенс і безвідповідальність перед наступними поколіннями;

- податок на житлову нерухомість – помірним податком оподатковувалась вся без виключення нерухомість, від хліву до палацу. Щорічно оцінювачі при міській думі визначали вартість нерухомості і, відповідно, при сплаті податку працював принцип: “багатий платить більше”, без вигадання окремих податків на розкіш, які запроваджуються в сучасній Україні;
  - податок на бізнес та комерцію – існував за спрощеною системою, коли не враховувались показники розрахункової собівартості, рентабельності, прибутку тощо. Кожна торгівельна лавка, завод чи млин оцінювались щорічно з точки зору доходу, яку вони можуть принести власнику. З цієї суми нараховувався щорічний податок, незалежно від того, отримував прибуток сам власник, чи здавав об’єкт в оренду. Такого суб’єкта, як податкова служба, не існувало, збиранням податків опікувались казначейство, міські управи та поліція;
- 2) місцевий громадський банк, про який згадувалося раніше, фінансував міські програми та витрати, відраховував також щорічний прибуток на користь громади;
  - 3) міська громада активно випускала цінні папери (облігації, позики, свідоцтва) під фінансування окремих програм та видатків;
  - 4) місцеве самоврядування активно співпрацювало з місцевими промисловцями і магнатами. Створювалась система підтримки та преференцій, натомість місцеві підприємці активно вкладали свої кошти у розвиток регіону, його інфраструктури, фінансування численних освітянських, медичних, соціальних закладів місцевої громади;
  - 5) суттєвими були обсяги пожертвувань меценатів та благодійників на потреби громади та міста. Окремі міські програми та проекти десятками років фінансувались за рахунок цільових рахунків, фондів та коштів жертвувачів.

13. Підсумовуючи, можна сказати, що банківська справа в дореволюційній Сумщині була достатньо організована, розвинута і досконала як для свого часу. При цьому вона була проста, прозора і ефективна. Революція 1917 року зруйнувала фінансово-кредитну систему і відкинула її розвиток на десятки років назад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адрес-календар Полтавської губернії на 1890 р. – Полтава : Типографія Л. Фришберга, 1890.
2. Большая энциклопедия. – 1903. – Т. 2. – С. 525; Т.Н., с. 52.
3. Большая энциклопедия. – СПб., 1903. – Т. 13.
4. Бумажные денежные знаки России и СССР / А. И. Васюков, В. В. Горшков, В. И. Колесников, М. М. Чистяков. – СПб. : Политехника, 1993.
5. Воспоминания роменського старожила об Ильинской ярмарке // Киевская старина : ежемесичний исторический журнал, том XVII, 1893. – Киев, 1893.
6. Газета “Сумской вестник” від 28 березня 1913 р. – Суми : Типогр. Ільченко, 1913.
7. Газета “Сумской вестник” від 14 липня 1916 р. № 131. – Суми : Типогр. Ільченко, 1916.
8. Газета “Сумской вестник” від 10 березня 1917 № 56. – Суми : Типогр. Ільченко, 1917.
9. Газета “Сумской вестник” від 28 березня 1917 р. – Суми: Типогр. Ільченко, 1917.
10. Газета “Сумской голос” від 24 листопада 1905 р. № 1. – Суми : Типогр. Ільченко, 1905.
11. ДАСО, Р-6, оп. 5, спр. 1.
12. ДАСО, Р-415, оп. 1, спр. 3.
13. ДАСО, Р-415, оп. 1, спр. 7.
14. ДАСО, Р-693, оп. 1, спр. 14.
15. ДАСО, Р-2317, оп. 3, спр. 4.
16. ДАСО, Р-2362, оп. 1, спр. 23.
17. ДАСО, Р-2362, оп. 1, спр. 35.
18. ДАСО, Ф-1, оп. 3, спр. 11.
19. ДАСО, Ф-1, оп. 3, спр. 30.
20. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 4.
21. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 6.
22. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 29.
23. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 31.
24. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 35.

25. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 367.
26. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 37.
27. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 38.
28. ДАСО, Ф-2, оп. 1, спр. 39.
29. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 2.
30. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 3.
31. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 5.
32. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 7.
33. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 8.
34. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 17.
35. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 22.
36. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 25.
37. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 28.
38. ДАСО, Ф-213, оп. 1, спр. 41.
39. ДАСО, Ф-353, оп. 1, спр. 8.
40. ДАСО, Ф-354, оп. 1, спр. 15.
41. ДАСО, Ф-354, оп. 1, спр. 40.
42. ДАСО, Ф-354, оп. 1, спр. 46.
43. ДАСО, Ф-354, оп. 1, спр. 54.
44. ДАСО, Ф-484, оп. 1, спр. 2.
45. ДАСО, Ф-484, оп. 1, спр. 5.
46. ДАСО, Ф-484, оп. 1, спр. 10.
47. ДАСО, Ф-759, оп. 1, спр. 252.
48. ДАСО, Ф-759, оп. 5, спр. 352.
49. ДАСО, Ф-759, оп. 2, спр. 1103.
50. ДАСО, Ф-759, оп. 2, спр. 1107.
51. ДАСО, Ф-814, оп. 1, спр. 16.
52. ДАСО, Ф-814, оп. 1, спр. 41.
53. ДАСО, Ф-815, оп. 1, спр. 232.
54. ДАСО, Ф-823, оп. 1, спр. 5.
55. ДАСО, Ф-823, оп. 1, спр. 7.
56. ДАСО, Ф-823, оп. 1, спр. 8.
57. ДАСО, Ф-824, оп. 1, спр. 2.
58. ДАСО, Ф-824, оп. 1, спр. 6.
59. ДАСО, Ф-824, оп. 1, спр. 8.
60. ДАСО, Ф-824, оп. 1, спр. 87.
61. ДАСО, Ф-824, оп. 1, спр. 289.
62. ДАСО, Ф-824, оп. 1, спр. 310.
63. ДАСО, Ф-897, оп. 1, спр. 1.
64. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 4.
65. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 9.

66. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 35.
67. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 36.
68. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 43.
69. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 83.
70. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 100.
71. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 101.
72. ДАСО, Ф-957, оп. 1, спр. 108.
73. ДАСО, Ф-961, оп. 1, спр. 41.
74. ДАСО, Ф-961, оп. 1, спр. 264.
75. ДАСО, Ф-1082, оп. 1, спр. 6.
76. ДАСО, Ф-1091, оп. 1, спр. 2.
77. ДАСО, Ф-1153, оп. 1, спр. 3476.
78. ДАСО, Ф-1153, оп. 1, спр. 3566.
79. ДАСО, Ф-2362, оп. 1, спр. 22.
80. Енциклопедія банківської справи України. – Київ : Молодь, Ін Юре, 2001.
81. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3.
82. Журнал засідання Сумського уездного земського собрания чрезвычайной сессии 21 июня 1915 г. с приложениями. – Сумы : Электрорепечатная Т-ва А. Е. Чернобрывченка, 1915.
83. Журнал Сумського екстренного уездного земського собрания 27 января 1896 г. с приложениями. – Сумы : Типолитография К. М. Пашкова, 1896.
84. Журнал экстренного Лебединского уездного земского собрания 22 и 23 февраля 1917 года. – Лебедин : Электр. Тип. А. Г. Солодовникова, 1917.
85. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1909 года. – Глухов : Типография А. С. Квасниковой, 1910.
86. Журналы Кролевецкого уездного земского собрания очередных заседаний 1899 года. – Чернигов : Типография губернского правления, 1900.
87. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 27, 28, 29, 30 ноября и 2 декабря 1905 года с приложениями. – Сумы : Типолитография К. М. Пашкова, 1906.
88. Календар Чернігівської губернії на 1904 р. – Чернігів : Типографія Чернігівського губерньського правління, 1903.
89. Календар Чернігівської губернії на 1913 р. Видання Чернігівського Губерньського Статистичного Комітету. – Чернігів : Типографія Чернігівського губерньського правління, 1913.

90. Календар Чернігівської губернії на 1915 р. Видання Чернігівського, Губернського Статистичного Комітету. – Чернігів : Типографія губернского правління, 1915.
91. Кардаков Н. И. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769–1950 гг. – Берлин, 1953.
92. Каталог бон России–СССР 1769–1985 / составитель М. В. Абримов. – Харьков, 1987.
93. Корогод Г. І. Сумський історико-архівний журнал № 1. – Суми, 2005.
94. Кульчицька Р. Б. З історії ощадної справи Східної України / Р. Б. Кульчицька, З. І. Щибиволок // Фінанси України. – 1997. – № 1.
95. Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 50.
96. Ленський О. В. Іван Федорович Вараксін. – Суми : Власне видавництво Ленського О. В., 2011.
97. Ленський О. В. Історія розвитку знарядь праці, економіки, освіти, культури на Сумщині. – Суми : Власне видавництво, 2010.
98. Лесіна Ю. Звучащий дом банкира Чурилова // Газета “Ваш шанс”. – № 29 від 20.07.2011. – Суми. – 2011.
99. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655–2008). – Суми : ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2008.
100. Міщенко В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Вид-во “Слобожанщина”, 1999. – 76 с.
101. Образцовые Уставы Кредитного и Ссудо-Сберегательного товариществ с разъяснениями. – С.-Петербург, 1906.
102. О первых сумских банках // Газета “Ваш шанс”. – № 8. – 1997.
103. Половец В. М. Кооперативний рух на Сумщині // Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (Ч. 1. Історія). – Суми, 1994. – 231 с.
104. Правила о школьных сберегательных кассах. – Петроград, 1916.
105. Правительственный вестник. – 1915. – № 112.
106. Проект Устава Ссудо-Сберегательной кассы мастеровых и рабочих Сумского машиностроительного завода Бельгийского Анонимного Общества. – Сумы, 1913.
107. Рябченко П. Ф. Полный каталог денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1994 гг.) / Издательско-культурологический центр “Софія”, “Лісбанк”. – Киев, 1995.
108. Устав Вспомогательно-сберегательной кассы служащих товарищества Куяновского Свекло-сахарного рафинадного завода. – Сумы, 1907.

109. Устав Ссудо-Сберегательной кассы служащих в Сумском Городском Общественном управлении. – Сумы, 1908.
110. Харківський календар на 1887 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1886.
111. Харківський календар на 1893 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1893.
112. Харківський календар на 1902 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1901.
113. Харківський календар на 1905 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1905.
114. Харківський календар на 1906 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : типографія Губернського правління, 1905.
115. Харківський календар на 1908 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1908.
116. Харківський календар на 1914 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1914.
117. Харківський календар на 1917 р. Видання Харківського Губернського Статистичного Комітету. – Харків : Типографія Губернського правління, 1914.
118. Хромов П. А. Экономическая история СССР. Период промышленного капитализма в России. – М., 1982.

Науково-популярне видання

**РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ НА СУМЩИНІ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Монографія

Укладачі:

Тихенко Сергій Володимирович

Корогод Галина Іванівна

Кисельов Олександр Іванович

Редактор *Н. І. Козьменко*

Комп'ютерна верстка і дизайн обкладинки *Н. А. Височанська*

Підписано до друку 30.07.2013. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 9,6. Умов. друк. арк. 10,5. Тираж 300 пр. Зам. № 1268

Видавець і виготовлювач
Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна, тел. 0(542) 66-51-27
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008